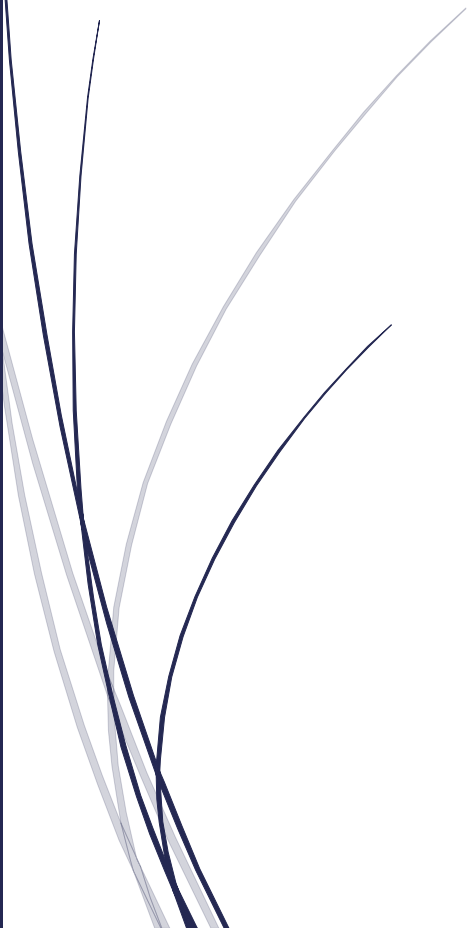




2022-2023

# Kerkgeschiedenis I

Van het prille begin tot 1054



Els Agten  
HIGW ANTWERPEN

# Inhoudstafel

|                                                                        |           |
|------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>Inhoudstafel .....</b>                                              | <b>1</b>  |
| <b>Vakomschrijving .....</b>                                           | <b>4</b>  |
| 1. Docent .....                                                        | 4         |
| 2. Doelstellingen .....                                                | 4         |
| 3. Cursusmateriaal .....                                               | 4         |
| 4. Examenvorm .....                                                    | 4         |
| 5. Werkvorm .....                                                      | 5         |
| 6. Studielast .....                                                    | 5         |
| <b>Volledige lijst van examenvragen .....</b>                          | <b>6</b>  |
| <b>Inleiding .....</b>                                                 | <b>8</b>  |
| <b>Hoofdstuk 1. Een kerkhistorisch kader .....</b>                     | <b>9</b>  |
| 1. Wat is kerkgeschiedenis? Waarom kerkgeschiedenis studeren? .....    | 9         |
| 2. Vroege kerkgeschiedenis en patristiek .....                         | 11        |
| 3. Het begin van het christendom. Sleutelmomenten en ankerpunten ..... | 15        |
| a. Chronologische tabel en tijdstabel .....                            | 16        |
| b. Ontstaan en evolutie van het christendom .....                      | 18        |
| c. West-Europa in de eerste vier eeuwen .....                          | 19        |
| 4. Kerkgeschiedenis als het verhaal van het kruis .....                | 20        |
| a. Over het kruis .....                                                | 20        |
| b. Kruis, foltering en triomf .....                                    | 21        |
| c. Het kruis als symbool .....                                         | 22        |
| d. Betekenissen van het kruis .....                                    | 25        |
| e. Christelijke kruisen in alle maten en vormen .....                  | 26        |
| <b>Hoofdstuk 2. Ontstaan, orthodoxie en orthopraxis .....</b>          | <b>27</b> |
| 1. Ontstaan en vroege verspreiding van het christendom .....           | 27        |
| a. Het Romeinse Rijk .....                                             | 27        |
| b. De heidense religieuze achtergrond .....                            | 30        |
| c. De joden, het oude godsvolk .....                                   | 31        |
| d. De wegbereider en zijn meester .....                                | 37        |
| 2. Orthodoxie en orthopraxis .....                                     | 40        |
| a. De communio-gedachte .....                                          | 40        |
| b. Ascese en diaconie .....                                            | 42        |
| c. Liturgie of eredienst .....                                         | 43        |
| d. Doopsel .....                                                       | 45        |
| e. Biecht en boete .....                                               | 46        |
| f. Feesten in de kerk .....                                            | 47        |

### **Hoofdstuk 3. Kerk en anderen. Expansie en vervolging..... 49**

|    |                                                                                                    |    |
|----|----------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 1. | De verspreiding van het christendom .....                                                          | 49 |
| a. | <i>Pinksteren en Paulus</i> .....                                                                  | 49 |
| b. | <i>Christelijke gemeenschappen in het Romeinse Rijk</i> .....                                      | 53 |
| 2. | Christenvervolgingen, martelaarschap en confrontatie met een 'ander' denken.....                   | 55 |
| a. | <i>Martelaarschap en Stefanus, de eerste martelaar</i> .....                                       | 56 |
| b. | <i>Christenvervolgingen onder de heerschappij van Nero, Trajanus, Decius en Diocletianus</i> ..... | 57 |
|    | • Nero (54-68) en Trajanus (98-117).....                                                           | 58 |
|    | • Christelijke apologeten.....                                                                     | 60 |
|    | • De passie van de heilige Perpetua en Felicitas.....                                              | 61 |
|    | • Decius (249-251) en Diocletianus (284-305) .....                                                 | 63 |
|    | • Wat is de christelijke betekenis van martelaarschap? .....                                       | 66 |
| c. | <i>Het edict van Constantijn (313)</i> .....                                                       | 66 |
| d. | <i>Dwalingen in de jonge kerk en confrontatie met een 'ander' denken</i> .....                     | 68 |
| 3. | De opkomst van de islam in het oosten .....                                                        | 71 |
| 4. | Een korte samenvatting: de verspreiding van het christendom .....                                  | 74 |

### **Hoofdstuk 4. Canon, Credo, Concilie en Kerkvaders..... 75**

|    |                                                                |     |
|----|----------------------------------------------------------------|-----|
| 1. | Bijbel en canon .....                                          | 75  |
| 2. | Geloofsbelijdenissen of credo's.....                           | 79  |
| 3. | Uitbouw van de hiërarchie .....                                | 81  |
| 4. | Concilies en synodes.....                                      | 86  |
| 5. | Kerkvaders in Oost en West .....                               | 92  |
| a. | <i>Griekse Vaders</i> .....                                    | 92  |
|    | • De tweede eeuw: een overgangperiode .....                    | 92  |
|    | • De derde eeuw: overstijgen van de verdedigende houding ..... | 93  |
|    | • De vierde en vijfde eeuw: Staatskerk en 'Gouden eeuw' .....  | 94  |
|    | • Samenvatting .....                                           | 95  |
| b. | <i>Latijnse Vaders</i> .....                                   | 96  |
|    | • Het begin in de derde eeuw .....                             | 96  |
|    | • De vierde eeuw, een gouden eeuw.....                         | 96  |
|    | • Vijfde en zesde eeuw: brugfiguren na de val van Rome .....   | 100 |
|    | • Samenvatting .....                                           | 101 |

### **Hoofdstuk 5. Kerk in beeld .....102**

|    |                                                                  |     |
|----|------------------------------------------------------------------|-----|
| 1. | Christenen en kunst in het Romeinse Rijk.....                    | 103 |
| 2. | Sporen van de christelijke aanwezigheid .....                    | 105 |
| a. | <i>Catacomben met christelijke symbolen</i> .....                | 105 |
| b. | <i>Kerken en basilieken</i> .....                                | 108 |
| c. | <i>Blasfemie of godslastering in de vroege kerk</i> .....        | 110 |
| 3. | De beeldenstrijd .....                                           | 111 |
| 4. | Iconen uit het Oosten.....                                       | 113 |
| a. | <i>De Moeder Gods Hodegetria ('Zij die de weg wijst')</i> .....  | 114 |
| b. | <i>De Moeder Gods Eleousa ('Zij die medelijden heeft')</i> ..... | 115 |

|                                                                                |            |
|--------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>Hoofdstuk 6. Kerk en staat .....</b>                                        | <b>116</b> |
| 1. De bloei van de rijkskerk .....                                             | 116        |
| a. Christelijke keizers .....                                                  | 116        |
| b. Mediterende monniken .....                                                  | 118        |
| c. Belangrijke bisschoppen .....                                               | 121        |
| 2. Germaanse invallen in het westen en de val van het West-Romeinse Rijk ..... | 123        |
| a. Clovis en het christendom .....                                             | 123        |
| b. Missionerende monniken .....                                                | 125        |
| 3. Karel de Grote en een christelijk keizerrijk .....                          | 128        |
| 4. Het Schisma tussen Oost en West .....                                       | 132        |
| Historische ontmoeting tussen paus en orthodoxe patriarch .....                | 135        |
| 5. Appendix. Oosterse christendommen .....                                     | 136        |
| <b>Verklarende woordenlijst .....</b>                                          | <b>140</b> |
| <b>Bibliografie .....</b>                                                      | <b>144</b> |

# Vakomschrijving

## 1. Docent

Els Agten (els.agten@gmail.com)

## 2. Doelstellingen

- De student heeft kennis van het ontstaan, de groei en de ontwikkeling van het christendom vanaf het prille begin tot het jaar 1054.
- De student heeft inzicht in de belangrijkste ontwikkelingen, gebeurtenissen en ideeën die aan de basis van het christendom liggen en kan deze situeren op een chronologische tijdlijn.
- De student heeft weet van de verschillende wijzen waarop christenen de boodschap van Jezus Christus concreet gestalte hebben gegeven.
- De student begrijpt hoe het christendom steeds opnieuw vorm heeft gekregen in een veranderende historische context, waarin sociale, culturele, economische en politieke factoren een rol speelden.
- De student ziet in dat het christendom geen monolithisch blok is, maar getekend is door pluraliteit en verscheidenheid.

## 3. Cursusmateriaal

- Cursustekst 'Kerkgeschiedenis I. Van het prille begin tot 1054' met verwerkingsvragen
- PowerPointpresentaties

## 4. Examenvorm

Schriftelijk examen met 'take home' opdracht

*Toelichting bij het examen (15 punten)*

- De studenten krijgen vooraf een lijst met alle examenvragen (zie pagina 6).
- Je krijgt tijdens het examen **drie vragen** uit deze examenvragen. Deze vragen zijn evenredig verdeeld over de cursus en worden ondersteund met beeldmateriaal.
- Zorg voor een **gestructureerd antwoord** op de vraag en de sleutelwoorden. **onderlijn of markeer**
- Beperk je antwoord tot het antwoordvak. Alles wat buiten die antwoordvak staat, wordt **niet** gelezen of gequoteerd.
- **Evaluatiecriteria:** chronologische en geografische situering; adequate weergave van wat tijdens de colleges werd gedoceerd; bekwaamheid om verbanden te leggen tussen figuren en de tijd waarin ze werkzaam waren, illustratie van de examenstof op basis van de aangehaalde beelden en teksten.

*Toelichting bij de 'take-home' opdracht (5 punten)*

- Wat kan de betekenis van kerkgeschiedenis voor ons vandaag zijn? Ga in je omgeving op zoek naar sporen, getuigenissen of verwijzingen die naar de cursus verwijzen.
- Selecteer **drie voorbeelden** en bespreek elk voorbeeld in **250 à 300 woorden**. Illustreer *eventueel* met beeldmateriaal.
- Verzamel de drie voorbeelden in **1 document** met als **bestandsnaam: Voornaam Familiennaam Take home opdracht**.

- Stuur deze opdracht ten laatste 1 week voor het examen op naar de docent per email ([els.agten@gmail.com](mailto:els.agten@gmail.com)).

## 5. Werkvorm

- Hoorcollege
- Per hoofdstuk is er ook een PowerPoint met beeldmateriaal en schema's. Deze zijn beschikbaar via het leerplatform.
- Vragen van studenten ter verduidelijking van de lesinhoud mogen per mail opgestuurd naar [els.agten@gmail.com](mailto:els.agten@gmail.com) en komen aan bod in het laatste college.

## 6. Studielast

- 12 uur les + 20 uur individuele studietijd

## Volledige lijst van examenvragen

1. Wat is kerkgeschiedenis en wat bestudeert deze discipline? (H1)
2. De theologie ontstond aan het einde van de tweede eeuw. Leg uit en licht toe. (H1+H4)
3. Het duurde even voor het kruis uitgroeide tot een symbool van het christendom. Beschrijf aan de hand van de afbeeldingen onder punt c. *Het kruis als symbool* hoe de eerste christelijke kruisen eruit zagen en wat hun betekenis was. (H1)
4. In de betekenis van het kruis vind je een positieve en een negatieve dimensie die samen het christendom tot een menselijke godsdienst maken. Leg uit en licht toe. (H1)
5. Waar of niet waar? Syncretisme heeft bijgedragen aan een gunstige voedingsbodem voor het christendom in het Romeinse Rijk. Leg uit. (H2+H5)
6. Omschrijf het begrip 'joodse diaspora'. Welke invloed heeft de joodse diaspora gehad op de verspreiding van het vroege christendom? (H2)
7. Drie factoren zijn belangrijk om de verspreiding van het christendom te begrijpen in de eerste eeuwen. Leg uit en licht toe. (H2)
8. Ascese en diaconie kenmerken twee verschillende levensstijlen uit het vroege christendom. Leg uit. (H2)
9. Wat is de band tussen biecht en boete en de *communio*-gedachte uit de vroege kerk? Leg uit. (H2)
10. Op welke basis definieerden de eerste christenen hun geloof (*orthodoxie*)? Leg uit. (H2)
11. Hoe gaven de eerste christenen uitdrukking en gestalte aan hun geloof (*orthopraxie*)? Leg uit. (H2)
12. Beschrijf de rol van Paulus in de verspreiding van het christendom. (H3)
13. In de eerste eeuwen waren de christenen een 'verscheiden' groep, maar vormden ze ook een belangrijke eenheid'. Leg uit en licht toe. (H3)
14. Wat is een martelaar? Leg uit en illustreer met een voorbeeld. (H3)
15. Martelaren werden in de eerste eeuwen van het christendom vervolgd. Wat is het verschil tussen het martelaarschap van de eerste twee eeuwen en dat van de derde eeuw? Licht toe met voorbeelden. (H3)
16. In de eerste drie eeuwen werd de jonge kerk niet alleen van buitenaf door de vervolgingen bedreigd, maar ook van binnenuit. Met welke interne discussies werd de jonge Kerk geconfronteerd? Licht toe. (H3)
17. Waarom zijn 313 en 380 belangrijke jaartallen in de geschiedenis van het christendom? (H3 + H6)
18. Wat is het verband tussen Bijbel en canon? (H4)
19. Wat zijn credo's? Waarom ontstonden ze en wat is hun belang? (H4)
20. Welke drie ambten kwamen in de loop van de eerste eeuwen nadrukkelijk naar voren in de leiding van de kerk? Licht kort toe. (H4)
21. Welke twee hiërarchische opvattingen bestonden naast elkaar in de eerste eeuwen van het christendom? Leg uit aan de hand van een tekening. (H4)
22. Waarom werden er concilies en synodes georganiseerd in de vroege kerk? (H4)
23. Wat is een oecumenisch concilie? Leg uit met een voorbeeld. (H4)

24. Wat leert het concilie van Nicea ons over de verhouding tussen Kerk en Staat in de vroege 4<sup>de</sup> eeuw? (H4)
25. Wie of wat zijn de kerkvaders en wat deden zij? (H1 en H4).
26. Waarom is Augustinus tot op vandaag een belangrijke figuur voor ons en de kerkgeschiedenis? (H4)
27. Welke twee factoren hebben de ontwikkeling van de christelijke kunst beïnvloed? Leg uit. (H5)
28. Bespreek de volgende sporen getuigen van christelijke aanwezigheid in de eerste eeuwen. *(Je krijgt bij deze vraag beeldmateriaal uit het hoofdstuk)* (H5)
29. De term 'kerk' heeft meerdere betekenissen. Leg uit. (H5) (ook H1)
30. In de achtste en negende eeuw woedde een hevige strijd tussen de 'iconofielen' of 'iconodoulen' (beeldenvereerders) en de 'iconoclasten' (beeldenvernietigers). Leg uit en licht toe. (H5)
31. De functie van iconen en sacramenten ligt dicht bij elkaar. Leg uit. (H5)
32. Waarom bezet Rome een belangrijke plaats in het lijstje van patriarchaten? Leg uit. (H6)
33. Het christendom wordt rijkskerk of staatsreligie. Welke factoren speelden hierin een belangrijke rol? Licht toe. (H6)
34. Bespreek de link tussen Clovis en het katholicisme in het Frankische rijk. (H6)
35. Wat heeft Karel de Grote betekend voor het christendom? (H6)
36. Waarom is het jaar 1054 een symbolisch jaar? Leg uit en licht toe. (H6)

## Inleiding

De geschiedenis van kerk en christendom of het verhaal van de geschiedenis van God en zijn volk onderweg is van onschatbare waarde voor de betekenis van onze cultuur en samenleving. Hoe hebben christenen van allerlei slag – niet alleen gezagdragers, maar ook gewone gelovigen, kortom het gehele Godsvolk – de boodschap van Jezus doorheen de eeuwen ontvangen, ervaren, (opnieuw) vertaald en doorgegeven? Het christendom kreeg doorheen de tijd telkens opnieuw gestalte in specifieke historische contexten en wordt daarom als een historisch bepaalde religie beschouwd. De studie van de geschiedenis van kerk en christendom laat ons toe om niet alleen het verleden, maar ook de eigen tijd beter te verstaan. Het is echter onmogelijk om de rijke verscheidenheid van tweeduizend jaar christendom samen te vatten in een volledige en allesomvattende geschiedenis. Deze cursus wil ook meer zijn dan een droge opsomming van namen en feiten.

We hebben er daarom voor gekozen om een **thematisch overzicht** te bieden van de hoogtepunten uit twintig eeuwen kerkgeschiedenis. In de uitwerking van de verschillende thema's is er verder aandacht voor beeld- en tekstmateriaal. Daarbij worden telkens een aantal beelden en teksten die verband houden met het thema in kwestie verder toegelicht. Deze cursus is het eerste gedeelte van de cursus kerkgeschiedenis en overspant de periode van het jaar 0 tot het symbolische jaar 1054.

Allereerst krijgt de student een **Beknopt kerkhistorisch overzicht** aangeboden. Belangrijke kerkhistorische gebeurtenissen worden gesitueerd en de grote ontwikkelingslijnen worden geschetst. Dit algemeen kerkhistorisch overzicht dient als referentiekader voor het vervolg van de cursus. In de tweede les ligt de focus op het thema **Ontstaan, orthodoxie en orthopraxis** waarbij aandacht geschonken wordt aan het ontstaan van het christelijk geloof en de verschillende uitdrukkingsvormen. Dat de relatie van de christenen met hun context niet altijd eenvoudig was, wordt in het derde thema – **Kerk en anderen. Expansie en vervolging** – verder uitgewerkt. De omgang met het jodendom en de opkomende islam betekende vaak dat de eigen identiteit voortdurend in vraag werd gesteld. Dit proces ging gepaard met conflict en dialoog. Het vierde thema – **CCCK of Canon, Credo, Concilie en Kerkvaders** – gaat dieper in op de Kerk als plaats van reflectie over de kernpunten van dit christelijk geloof en het proces om deze vast te leggen. Ten vijfde wordt aandacht besteed aan het thema **Kerk in beeld**. Eerst komen twee factoren aan bod die de ontwikkeling van de christelijke kunst hebben beïnvloed, namelijk het proces van hellenisering en de kerstening van de keizerlijke kunst. Daarnaast wordt aandacht besteed aan sporen van de christelijke aanwezigheid in de oudheid, de steeds terugkerende strijd rond beelden in de geschiedenis van het christendom en de icoonschilderkunst. Tot slot mag ook de verhouding tussen **Kerk en staat** niet uit het oog verloren worden. In dit laatste thema wordt de overgang van het christendom als minderheidsreligie naar staatsreligie belicht. De appendix bevat een verklarende woordenlijst waarin belangrijke kerkhistorische termen worden toegelicht.

Deze cursus is een compilatie van passages uit de volgende basiswerken: *Wegen en dwarswegen* (Nico van den Akker & Peter Nissen), *Momentopnamen uit de geschiedenis van de katholieke kerk* (Robrecht Boudens), de cursustekst *Geschiedenis van Kerk en Theologie – Oudheid* (Mathijs Lamberigts – KU Leuven), de cursustekst *Inleiding in het christendom en de christelijke theologie* (Leo Kenis – KU Leuven) en het nieuwe handboek *Het Katholicisme in Europa. Een geschiedenis* (Karim Schelkens, Paul van Geest & Joep van Gennip). Voor de Bijbelcitaten werd gebruikt gemaakt van de Willibrordbijbel.

# Hoofdstuk 1. Een kerkhistorisch kader

Niet lang na de kruisiging van Jezus van Nazareth ontstond er een nieuwe religieuze beweging in de Grieks-Romeinse wereld die de loop van de geschiedenis beslissend zou veranderen. Jezus' leerlingen en velen van zijn volgelingen geloofden namelijk dat hij de Christus of Messias was, een goddelijke verlosser van de mensheid die na zijn dood weer was herrezen. Zij maakten er hun taak van deze boodschap te verspreiden. Daarnaast verkondigden zij ook Jezus' leer, die gebaseerd was op de liefde voor God en de naaste. Uit deze 'Jezusbeweging' ontstond het christelijke geloof dat bijna twee miljard aanhangers heeft in vrijwel alle landen van de wereld.

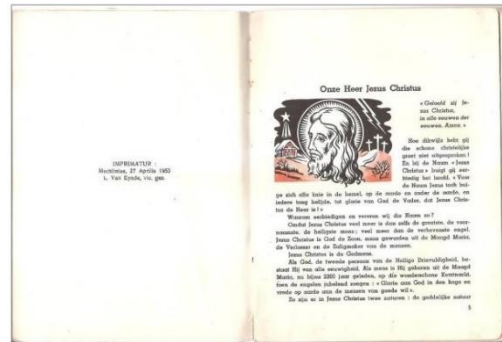
Het is onmogelijk om de rijke verscheidenheid van tweeduizend jaar christendom samen te vatten in een volledige en allesomvattende geschiedenis. Deze cursus biedt daarom een thematisch overzicht van de **hoogtepunten** van twintig eeuwen kerkgeschiedenis. Het eerste gedeelte van deze cursus overspant de periode van **het jaar 0 tot het jaar 1054**. Dit inleidende hoofdstuk bespreekt eerst wat is **kerkgeschiedenis** is en waarom deze discipline het studeren waard is (1). In de tweede plaats wordt toegelicht waarom vroege kerkgeschiedenis ook wel **patristiek** genoemd wordt (2). De derde paragraaf schetst de **grote ontwikkelingslijnen** van de vroege kerkgeschiedenis op basis van een chronologische tabel die een referentiekader vormt voor de hele cursus (3). Tot slot volgt een uitzetting over **de betekenis van het kruis voor het christendom**. Doorheen de geschiedenis van het christendom zijn er kruisen in verschillende maten en vormen ontstaan. Het is zelfs mogelijk om een groot stuk van de kerkgeschiedenis na te vertellen aan de hand van een aantal christelijke kruisen (4).

## 1. Wat is kerkgeschiedenis? Waarom kerkgeschiedenis studeren?

De kerkgeschiedenis onderzoekt **de geschiedenis van de christelijke kerk**. De kerk heeft namelijk een belangrijke rol gespeeld in de verspreiding en verankering van het christelijk geloof. De term 'kerk' verwijst daarbij zowel naar de gemeenschap van volgers van Jezus van Nazareth, als naar de gebouwen waarin zij zich verzamelen. Er wordt daarbij gefocust op zowel de praktijken, als de onderliggende ideeën en gedachten van de kerk. De kerkgeschiedenis bestudeert daarom enerzijds de dogma's of leerstellingen van de kerk, en anderzijds de confrontatie van die kerk met de maatschappij en de bredere wereld. De discipline is 'amper' 250 jaar oud, terwijl de theologiestudie al ruim zeventien eeuwen bestaat.

Tegen het einde van de tweede eeuw ontstond namelijk al een min of meer systematisch en wetenschappelijk nadenken over de inhoud van het geloof dat men **theologie** noemt. Etymologisch wordt in het Griekse woord *theologia* een verbinding gelegd tussen *theos* (God) en *logos* (woord, gesprek, verhaal, taal). Theologie is **spreken over God**, en dit kan in twee richtingen uitgelegd worden: (1) Het object van het spreken is God, maar ook wat er mee samenhangt: het goddelijke, godsdienst, verhalen, leerstellingen, gedragingen van mensen die geloven in God. (2) *Logos* betekent niet alleen spreken, maar ook rede of verstand. Theologie wordt dan ook vaak gebruikt ter aanduiding van uitspraken, veelal geuit in een religieuze context, waarin een moment van reflectie, van inzicht aanwezig is – dat kan een profetisch oordeel zijn, een diepzinnige meditatie, een geëngageerde belijdenis.

Voordien was de geschiedenis van kerk en theologie een object van de **dogmatische theologie**<sup>1</sup> en werd de discipline ook wel 'gewijde geschiedenis' genoemd. Geschiedenis fungeerde als een **hulpwetenschap** om de chronologie van een bepaald dogmatisch probleem te schetsen en op die manier de waarheid te achterhalen. Men ging de geschiedenis 'theologisch' lezen en de werkzaamheid van God in de geschiedenis proberen achterhalen. De kerk werd hierbij als het mystieke lichaam van Christus beschouwd. Een dergelijke aanpak was gebaseerd op het geloof van de onderzoeker in kwestie.



Voorbeeld van een 'gewijde geschiedenis'

Bron: <http://bit.ly/2bOF78P>

Later is het besef gekomen dat de **geschiedenis *an sich* ook een waarde heeft**. Het christendom heeft immers diepe wortels in de menselijke geschiedenis. De huidige benadering beschouwt de kerkgeschiedenis als een historische discipline. Een gelovige achtergrond kan hierbij verhelderend zijn, maar is niet noodzakelijk. Geloof kan immers ook partijdigheid veroorzaken. Breder nog heeft elke historicus/a zijn of haar veronderstellingen en is volledige neutraliteit onmogelijk. In de academische gemeenschap heeft het inzicht postgevat dat kennisverwerving niet louter het resultaat is van technische, individuele denkoefeningen. Kennisvermeerdering komt mede tot stand dankzij de communicatie binnen gemeenschappen. Het christendom fungeert als een communicatie-, interpretatie- en receptiegemeenschap en is dus ook een hulp om door de analyse van teksten en gebeurtenissen uit de geschiedenis meer inzicht te verkrijgen.

De huidige opvatting van de kerkgeschiedenis beschouwt de kerk niet langer als een handelend subject, maar als een **geheel van praktijken, ervaringen en instellingen**. Zij bestudeert de kerk op historische wijze, maar doet dat ten behoeve van de kerkgemeenschap. Anders gezegd, de kerkgeschiedenis wil een wetenschappelijke en objectieve reconstructie bieden van het verleden van de kerkelijke gemeenschap, en dit zowel op politiek, institutioneel, socio-economisch, als theologisch vlak. Vorm en inhoud zijn belangrijk. Vanuit een praktisch doel kan de kerkgeschiedenis 'theologisch' zijn omdat zij de huidige kerkgemeenschap leert zichzelf te verstaan door te verwijzen naar het eigen verleden. Kort samengevat: een kerkhistoricus beoordeelt de situatie van de kerkgemeenschap vanuit historisch onderzoek van bronnen en tracht daarbij de oorspronkelijke bedoeling te achterhalen.

## Peanuts by Charles Schulz



© PEANUTS Worldwide LLC - All Rights Reserved.

<sup>1</sup> De dogmatische theologie denkt na over de inhoud van het beleefde geloof en probeert die inhoud te systematiseren. Op die manier hopen ze de inhoud van het christelijke geloof en de begrippen te verhelderen en samen te vatten in dogma's of geloofswaarheden.

Er zijn **verschillende redenen** op te noemen om kerkgeschiedenis te studeren. In de eerste plaats draagt de geschiedenis van de kerk iets boeiend in zich. Hoe kon een kleine gemeenschap uitgroeien tot een wereldwijde beweging? In de tweede plaats confronteert de kerkgeschiedenis ons met onszelf en ons verleden. Wie een duik neemt in de geschiedenis, zal de eigen tijd beter verstaan. Ten derde is het christendom een historisch bepaalde religie en heeft zij telkens opnieuw gestalte gekregen in de specifieke historische contexten waarin christenen zich bevonden. Tot slot is de kerk een gemeenschap van heiligen. Dat betekent dat christenen vandaag respect hebben voor hun voorgangers en zich met hen verbonden weten. Het minste wat christenen van de huidige generatie verplicht zijn aan hun voorgangers, is dat zij iets over hen weten.



Wat is kerkgeschiedenis en wat bestudeert deze discipline?



Wat is het verschil tussen theologie en kerkgeschiedenis?



Welke reden om kerkgeschiedenis te studeren spreekt jou het meeste aan? Waarom? Zijn er misschien nog andere redenen op te noemen?

## 2. Vroege kerkgeschiedenis en patristiek

De eerste periode van de geschiedenis van het christendom wordt vaak aangeduid als het **patristische tijdperk**. Dit is een verwijzing naar de Latijnse uitdrukking *Patres Ecclesiae* (Kerkvaders), de grote (mannelijke) theologen die met hun geschreven werken de christelijke leer mede vorm gaven. De oorsprong van de naam *Pater* (Vader) is kerkelijk. Het is een naam die door de leden van een christelijke gemeenschap gegeven werd aan haar leiders om op deze wijze hun liefde, bewondering en respect uit te drukken. 'Vader' verwijst verder naar de relatie tussen leraar en leerling, een relatie die de mens vaak heeft beschouwd als een soort van vader-zoonrelatie. Later werd ook de term *Papa* (Vader) gebruikt als naam voor bijvoorbeeld Cyprianus, bisschop van Carthago. Vanaf de vierde eeuw worden bisschoppen uit het verleden regelmatig aangeduid als Vaders, waarmee men bedoelt: getuigen van

de kerkelijke leer die aan het begin van een traditie stonden. Hoewel het merendeel van de Vaders bisschop was, is er toch een uitzondering: Hiëronymus.

**Patristiek** is een tak van de theologische studie die zich bezighoudt met de geschriften van deze *Patres* of Vaders. Hoewel de titel soms is gegeven aan belangrijke auteurs tot in de dertiende eeuw, denken we in de meeste gevallen toch aan de Vaders die geschreven hebben van de eerste eeuw tot en met het einde van de achtste eeuw. De studie van de patristische literatuur is nauw verbonden met de geschiedenis van de kerk en met de geschiedenis van haar vroege leer.

De Vaders deden zeer veel voor het bevorderen van het christendom. Zij verdedigden het evangelie tegen ketterijen en foute interpretaties. Zij schreven uitvoerige commentaren op de Bijbel en behandelden doctrinele en praktische kwesties in hun werken. Vele van hun preken werden gepubliceerd. Zij speelden ook een belangrijke rol in de totstandkoming van geloofsbelijdenissen (*credo's*). Op die manier legden zij de basis voor de theologie als wetenschappelijke doordenking en verantwoording van het geloof. Bovendien gaven zij in hun werken informatie over gebeurtenissen uit de geschiedenis van de kerk.

Er wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen **de westerse en de oosterse kerkvaders**. Belangrijke westerse kerkvaders waren Hiëronymus (c. 347-420), Augustinus van Hippo (354-430), Ambrosius (339-397) en Gregorius de Grote (540-604). In het Oosten werden met name Gregorius van Nazianze, bijgenaamd de Theoloog (329-389), en de broers Gregorius van Nyssa (c. 335-394) en Basilius van Caesarea, bijgenaamd de Grote (330-379) vereerd. Zij worden ook wel de drie hiërarchen of Cappadocische kerkvaders genoemd. Soms wordt ook Johannes Chrysostomus (345-407) bij deze Vaders gerekend. Men spreekt dan van de Griekse of Oosters Vaders. De orthodoxe kerken uit het Oosten geloven tot op vandaag dat de Vaders de grote leiders van de kerk zijn en zij zijn er van overtuigd dat alles wat theologie te bieden heeft, reeds door de Vaders gezegd is. Voor de westerse kerken is dit minder evident.



**De vier westerse kerkvaders** (wijzerzin): Hiëronymus (zonder mijter!), Augustinus, Gregorius en Ambrosius door Meester Hans Bilger van Worms (c. 1489-96)

Bron: <http://bit.ly/2aJnaG8>



**Drie Griekse kerkvaders** (van links naar rechts): Gregorius de Theoloog, Johannes Chrysostomus en Basilius de Grote.

Bron: <https://bit.ly/2HoSSMX>

Deze Vaders schreven aanvankelijk in het **Grieks**. Wij mogen namelijk niet vergeten dat het christendom begonnen is als een Griekse beweging en dat het dit tot het einde van de tweede eeuw ook hoofdzakelijk bleef. Grieks was de taal die men vrijwel overal in de regio van de Middellandse Zee sprak. De hellenistische beschaving en de literatuur hadden het Romeinse rijk veroverd en zelfs in het Westen zal men vrijwel overal deze taal aantreffen. In de latere ontwikkeling van het christendom gingen in het Oosten het **Syrisch, Koptisch en Armeens** een belangrijke rol spelen, in het Westen was dat het **Latijn**.

De meeste auteurs schreven in een bepaald soort Grieks: **het koinè Grieks**. Deze taal was een compromis van literair Attisch, een bepaalde klassieke vorm van het Grieks, met de volkstaal. Het werd de taal van de gehele Helleense wereld en dit reeds vanaf de derde eeuw vóór Christus.

Aan het begin van de tweede eeuw profileerde vooral Afrika zich als een belangrijke regio voor de ontwikkeling van het **christelijk Latijn**. Denk bijvoorbeeld aan de bijdrages die Tertullianus (160-230) schreef om het christendom te verdedigen. De overgang van Grieks naar Latijn vond niet alleen plaats in Afrika, waar de kennis van het Grieks niet zeer groot was, maar ook in Rome.

*Wie zijn de Westers kerkvaders en hoe herken je ze?*<sup>2</sup>

### Geleerden

Als je in christelijke kunst vier schrijvende mannen bij elkaar ziet, dan heb je eigenlijk twee opties: het zijn de vier evangelisten of de vier kerkvaders. De evangelisten zijn te herkennen aan de Leeuw (Marcus), Stier (Lucas), Engel (Matteus) en Adelaar (Johannes). De kerkvaders worden in de kunst vaak afgebeeld met boeken om zich heen of terwijl ze schrijven aan hun teksten. Ze zijn vaak minder uitgesproken, maar meestal draagt één van hen de pauselijke tiara (Gregorius), dragen twee van hen de bisschoppelijke mijter (Ambrosius en Augustinus) en draagt de overgebleven man een plattere hoed (Hiëronymus).

Die laatste wordt ook vaak afgebeeld als kluizenaar in de woestijn met een doodskop en een leeuw. Sint Ambrosius wordt geassocieerd met bijen en Augustinus wordt vaak afgebeeld met een brandend hart, omdat hij dit beschrijft in zijn geschriften. Gregorius wordt gezien als de grondlegger van de Gregoriaanse koorzang en is daarom de beschermheilige van musici en zangers. Hij wordt vaak afgebeeld met een duif.

Sommige kunstenaars gunnen zich wat vrijheid. Pier Francisco Sacchi schilderde de kerkvaders bijvoorbeeld met de attributen van de evangelisten: St. Augustinus met een adelaar, St. Gregorius de Grote met een stier, St. Hieronymus met een engel, St. Ambrosius met een gevleugelde leeuw.

### Ambrosius en Augustinus

Volgens legendes openbaarde God zich al vroeg aan Ambrosius. Als baby sliep hij in de tuin van zijn vader, toen een zwerm bijen kwam aangevlogen. De bijen zaten over zijn gezicht en vlogen zelfs zijn mond in en uit. Zijn vader verbood de bijen weg te jagen, omdat hij bang was dat ze het kind kwaad zouden doen. De bijen staken hem niet en het leven van Ambrosius begon zo met een wonder. Later werd hij bisschop van Milaan en maakte hij een einde aan het arianisme, de stroming die Jezus niet accepteerde als gelijke van God.

Augustinus bekeerde zich pas op latere leeftijd tot het christendom en werd door Ambrosius gedoopt. Hij beschreef zijn bekering in het boek 'de Belijdenissen'. Naast deze autobiografie schreef Augustinus veel teksten over de Bijbel. Hij is hiermee een van de vroegste duiders van het woord van God. Ambrosius en Augustinus leefden in de 4e eeuw na Christus.

---

<sup>2</sup> Deze info is ontleend aan het artikel 'Wie zijn de kerkvaders en hoe herken je ze?' van Jeroen De Baaij op de website 'Kunstvensters' (<https://bit.ly/3lw3oBU>). Surf zeker eens naar deze website voor de verschillende afbeeldingen van de kerkvaders.

## Hieronymus en Gregorius

De vroegste vertaler van de Hebreeuwse bijbel naar het Latijn was Sint Hieronymus. Zijn Bijbelvertaling is tot in de 19e eeuw de belangrijkste Latijnse bijbel van de katholieke kerk gebleven. In de kunst zien we hem vaak terug als kluizenaar in de woestijn, waar hij volgens legendes zijn vroegste teksten schreef. Hij zou hier ook een leeuw hebben getemd, waardoor hij in de kunst vaak met een leeuw wordt afgebeeld.

Gregorius leefde twee eeuwen later dan Ambrosius, Augustinus en Hieronymus. Hij was paus tussen 590 en 604 en schreef meer dan 850 brieven. In tegenstelling tot de theologische werken van de drie andere kerkvaders waren de brieven van Gregorius vaak veel praktischer van aard. Hij hervormde de kerk en zette de kerkelijke muziek op schrift, waardoor hij vaak wordt genoemd als bedenker van de Gregoriaanse muziek. Waarschijnlijk is dit niet helemaal correct en bestond deze stijl al grotendeels toen hij de muziekstukken in codices noteerde.



De vier Westerse kerkvaders

Bron: <https://bit.ly/3lw3oBU>.



Wie of wat waren de kerkvaders?



Waarom zijn ze belangrijk voor de studie van de kerkgeschiedenis?

### 3. Het begin van het christendom. Sleutelmomenten en ankerpunten

Historici, en bij uitbreiding ook kerkhistorici, besteden veel aandacht aan de **datering** van historische bronnen. Daarnaast voorzien zij steeds een **chronologische tabel** die hen toelaat het tijdsverloop van gebeurtenissen in het verleden te verduidelijken. Op die manier kunnen zij gebeurtenissen gemakkelijk in periodes opdelen en periodes van continuïteit en verandering beter duiden. Belangrijk hierbij is dat een historische gebeurtenis steeds op een bepaald **moment** en op een bepaalde **locatie** plaatsvindt. (Kerk)historici willen namelijk niet alleen weten *wanneer* iets gebeurde in het verleden, maar ook en vooral *waar*. De hieruit volgende periodisering en tijdsindelingen zijn echter steeds voor interpretatie en discussie vatbaar. Er bestaat niet zoiets als dé periodisering en er zijn steeds discussies over begin- en einddata.

De geschiedenis van het christendom begint met traditioneel de geboorte van Jezus van Nazareth. Dit begin is een historisch gegeven. Jezus is niet een vaag 'idee' dat boven de geschiedenis staat. Nee, hij heeft als mens geleefd in een bepaalde tijd en op een bepaalde plaats. Deze plaats en tijd worden in de evangeliën van Mattheüs en Lucas genoemd, samen met tijdgenoten en plaatsnamen. De exacte datum van deze gebeurtenis bepalen is echter niet eenvoudig. De evangelisten Mattheüs en Lucas beginnen hun relaas over de geboorte van Jezus als volgt:

Toen Jezus geboren was in Bethlehem in Judea, ten tijde van koning Herodes, kwamen er uit het Oosten magiërs in Jeruzalem aan. Ze vroegen: 'Waar is de pasgeboren koning van de Joden? Want wij hebben zijn ster zien opkomen en wij zijn gekomen om Hem te huldigen.' Toen koning Herodes hiervan hoorde, schrok hij, en heel Jeruzalem met hem. Hij riep alle hogepriesters en Schriftgeleerden van het volk samen en wilde van hen weten waar de Messias geboren zou worden. Ze zeiden hem: 'In Bethlehem in Judea. Want zo staat het geschreven bij de profeet' (Mt 2, 1-5).

In die dagen vaardigde keizer Augustus een decreet uit dat de hele wereld zich moest laten registreren. Deze eerste registratie vond plaats toen Quirinius gouverneur van Syrië was. Allen gingen op weg om zich te laten inschrijven, ieder in zijn eigen stad. Zo ook Jozef; hij ging van de stad Nazareth in Galilea naar Judea, naar de stad van David, Bethlehem genaamd, omdat hij uit het huis van David stamde; om zich te laten inschrijven, samen met Maria, zijn verloofde, die zwanger was (Lc 2, 1-5).

**Mattheüs** (2, 1-12) situeert de geboorte van Jezus tegen het einde van de regering van Herodes de Grote (Mt 2,19). Herodes stierf in 4 voor Christus. Aangezien hij bevel gaf om alle jongens van twee en jonger te Bethlehem te vermoorden, ging hij ervan uit dat Jezus al twee jaar oud kon zijn. Jezus zou dan in 5 (of 6) voor Christus geboren zijn. **Lucas** (2, 1-2) vermeldt dat Jezus geboren werd ten tijde van een 'eerste' volkstelling die keizer Augustus (27-14) had uitgevaardigd en die plaatsvond 'toen Quirinius landvoogd van Syrië was'. Er wordt in andere bronnen melding gemaakt van een telling die door Josephus gebeurde in 6 na Christus. Heeft Lucas zich dan vergist? Of vermeldde hij keizer Augustus en de universele volkstelling om aan te tonen dat de geboorte van Jezus niet plaatsvond in een onbekende uithoek en op een onbelangrijk tijdstip? De evangelist vermeldt verder tijdgenoten van Jezus, bestuurders, maar ook zijn ouders, en hij noemt plaatsnamen zoals de streken Galilea en Judea.

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het niet eenvoudig is om gebeurtenissen te dateren. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat er twee belangrijke elementen zijn om de plaats van het vroege christendom in de wereld te begrijpen: enerzijds het kader van het **Romeinse Rijk** en anderzijds dat van het **joodse volk**.

De chronologisch tabel en tijdstabel, de schema's en de kaart op de volgende bladzijden fungeren als referentiekader en achtergrond voor het eerste gedeelte van deze cursus. De

chronologische tabel bevat belangrijke sleutelmomenten en ankerpunten. De tijdstabel geeft een overzicht van de voornaamste gebeurtenissen. De schema's vatten het ontstaan en de evolutie van het christendom kort samen. De kaart dient als een geografisch hulpmiddel.

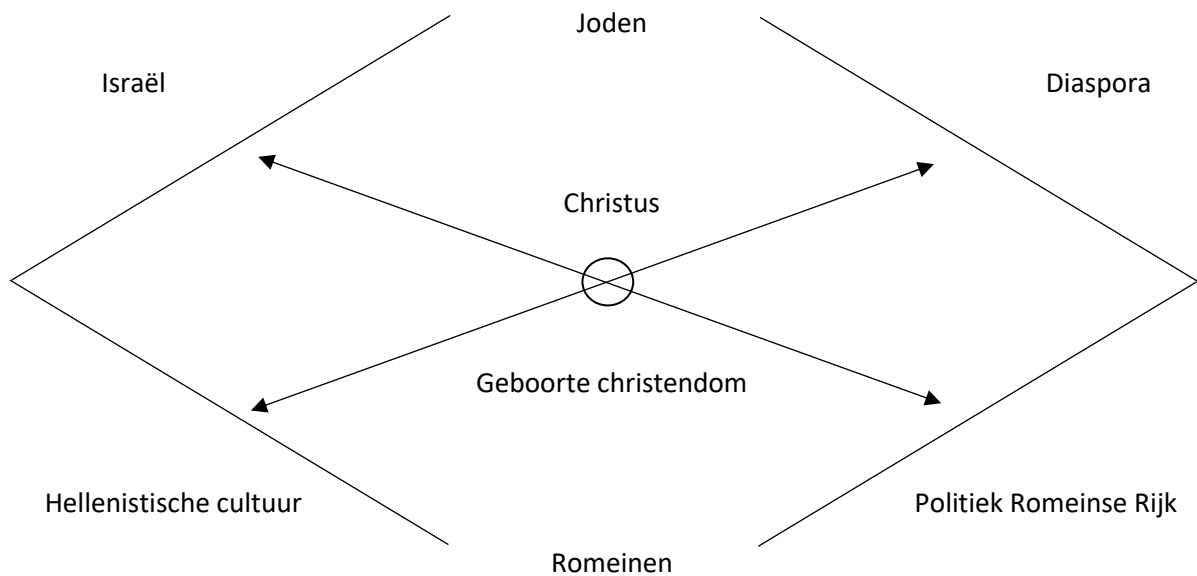
*a. Chronologische tabel en tijdstabel*

| <b>Ontstaan en verspreiding (0-60)</b>                                                                                                                     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>ca. 4 v. Chr.</b><br><b>ca. 30 n. Chr.</b><br><b>ca. 40-64</b>                                                                                          | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Geboorte van Jezus van Nazareth</li> <li>• Kruisiging en verrijzenis van Jezus</li> <li>• De missiereizen van Paulus</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| <b>Groei, uitbouw en vervolging (60-311)</b>                                                                                                               |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| <b>64</b><br><b>ca. 70-100</b><br><b>81-96</b><br><b>98-117</b><br><b>161-180</b><br><b>249-251</b><br><b>284-305</b>                                      | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Nero en de brand van Rome</li> <li>• Ontstaan van de evangelies</li> <li>• Vervolgingen onder de heerschappij van keizer Domitianus</li> <li>• Sporadische vervolgingen onder de heerschappij van keizer Trajanus</li> <li>• Vervolgingen onder de heerschappij van keizer Marcus Aurelius</li> <li>• Vervolgingen onder de heerschappij van keizer Decius</li> <li>• Vervolgingen onder de heerschappij van keizer Diocletianus</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| <b>De Keizerlijke kerk (311-410)</b>                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| <b>308-337</b><br><b>313</b><br><b>325</b><br><br><b>361-363</b><br><b>380</b><br><b>381</b><br><b>382</b><br><b>392</b><br><b>354-430</b><br><b>410</b>   | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Heerschappij van keizer Constantijn de Grote</li> <li>• Edict van Milaan en einde van de christenvervolgingen in het Romeinse Rijk</li> <li>• Concilie van Nicea en formulering van het dogma van de triniteit en de Niceense geloofsbelijdenis. Veroordeling van Arius en het Arianisme.</li> <li>• Heerschappij van Julianus de Afvallige die het heidendom opnieuw introduceerde.</li> <li>• Edict van Theodosius</li> <li>• Concilie van Constantinopel.</li> <li>• Bevestiging van de canon van het Nieuwe Testament op een concilie in Rome.</li> <li>• Verbod op heidense godsdiensten in het Romeinse Rijk</li> <li>• Augustinus van Hippo, kerkvader en theoloog</li> <li>• De val van Rome bij de inval van Alaric en de Wisigoten</li> </ul> |
| <b>Vroege middeleeuwen (410-1054)</b>                                                                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| <b>431</b><br><b>451</b><br><b>476</b><br><b>480-ca. 543</b><br><b>590</b><br><b>622</b><br><b>726-787</b><br><b>800</b><br><b>950-1000</b><br><b>1054</b> | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Concilie van Efese</li> <li>• Concilie van Chalcedon</li> <li>• Val van het West-Romeinse Rijk</li> <li>• Benedictus, stichter van het westerse monastieke leven</li> <li>• Gregorius de Grote wordt paus.</li> <li>• Mohammed vlucht van Mekka naar Medina, het begin van de islam.</li> <li>• De iconoclastische controverse in Byzantium</li> <li>• Paus Leo III kroont Karel de Grote tot keizer van het Heilige Roomse Rijk.</li> <li>• De kerstening van Europa is voltooid.</li> <li>• Schisma tussen de oosterse (Orthodoxe) en westerse (Rooms-Katholieke) kerk</li> </ul>                                                                                                                                                                     |

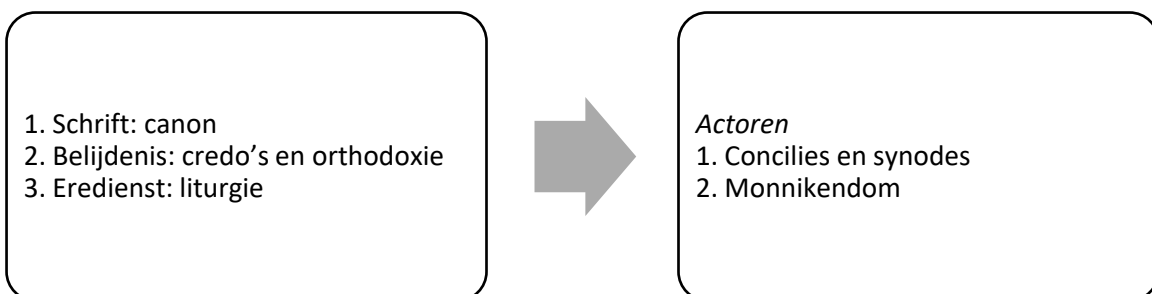
| 1 <sup>ste</sup> eeuw             | 1 | 00 2 <sup>de</sup> eeuw | 2 | 00 3 <sup>de</sup> eeuw                  | 3 | 00 4 <sup>de</sup> eeuw               | 4 | 00 5 <sup>de</sup> eeuw                 | 5 | 00 6 <sup>de</sup> eeuw                            | 6 | 00 7 <sup>de</sup> eeuw                    | 7 | 00 8 <sup>ste</sup> eeuw | 8                                           | 00 9 <sup>de</sup> eeuw                         | 9 | 00 10 <sup>de</sup> eeuw | 10                    | 00 11 <sup>de</sup> eeuw | 11 |  |  |  |
|-----------------------------------|---|-------------------------|---|------------------------------------------|---|---------------------------------------|---|-----------------------------------------|---|----------------------------------------------------|---|--------------------------------------------|---|--------------------------|---------------------------------------------|-------------------------------------------------|---|--------------------------|-----------------------|--------------------------|----|--|--|--|
| HET ROMEINSE KEIZERRIJK           |   |                         |   |                                          |   |                                       |   |                                         |   | De Vroege Middeleeuwen                             |   |                                            |   | DE MIDDELEEUWEN          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
|                                   |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | 476<br>Einde van het West-Romeinse Rijk |   | De vorming van Frankisch Europa                    |   |                                            |   |                          | 843<br>Verdeling van het Karolingische Rijk |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
|                                   |   |                         |   |                                          |   |                                       |   |                                         |   | Merovingers                                        |   |                                            |   | Karolingers              |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
|                                   |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | Invallen van de Germanen                |   |                                                    |   | 622<br>Ontstaan van de islam               |   | 732<br>Poitiers          |                                             | 800<br>Kroning Keizer Karel                     |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
| Augustus +14<br>Tiberius +37      |   |                         |   |                                          |   | Diocletianus +305<br>Constantijn +337 |   | Clovis +511<br>Attila +453              |   | Justinianus +565                                   |   |                                            |   |                          |                                             | Karel de Grote +814                             |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
| Jezus Christus<br>ca. -4 ---- +30 |   |                         |   |                                          |   | Edict van Milaan 313                  |   | Edict van Theodosius 380                |   | 500                                                |   |                                            |   |                          |                                             |                                                 |   |                          | 1000                  |                          |    |  |  |  |
| Apostolische tijd                 |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | GODS-DIENST-VRIJHEID                    |   | CHRISTENDOM BEVOORRECHTE GODSDIENST                |   | K E R S T E N I N G V A N                  |   |                          |                                             | WEST-EUROPA                                     |   |                          | OOST- EN NOORD-EUROPA |                          |    |  |  |  |
| CHRISTENVERVOLGINGEN              |   |                         |   |                                          |   |                                       |   |                                         |   |                                                    |   |                                            |   |                          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
| Martelaren                        |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | Kerkvaders                              |   |                                                    |   |                                            |   |                          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
| Nieuwe Testament                  |   | Apologeten              |   | Monniken: Kluizenaars, Gemeenschapsleven |   |                                       |   | Benedictijnen                           |   | Kloosters: centra van gebed, beschaving en cultuur |   | Hervorming van het kloosterleven Cluny 910 |   |                          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
|                                   |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | Monte Cassino 529                       |   |                                                    |   |                                            |   |                          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
| Christenvervolgingen              |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | Theologische disputen                   |   |                                                    |   |                                            |   |                          |                                             | Dieptepunt van de Kerk bij hiërarchie en clerus |   |                          |                       | Oosters Schisma 1054     |    |  |  |  |
|                                   |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | Arianisme                               |   | Nestorianisme                                      |   | Islam                                      |   |                          |                                             | Beeldenstrijd in Byzantium 727 ----- 843        |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
|                                   |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | Constantinopel 325                      |   | Monofysieten                                       |   | Mohammed +632                              |   |                          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
|                                   |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | Efese 431                               |   | Chalcedon 451                                      |   |                                            |   |                          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
| Petrus +c.67<br>Paulus +c.67      |   |                         |   |                                          |   | Antonijs +356                         |   | Benedictus +549                         |   |                                                    |   |                                            |   |                          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
| Johannes +c.100<br>Stefanus +c.37 |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | Patrick +463                            |   |                                                    |   | Remigius +c.530                            |   |                          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
|                                   |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | Ambrosius +397                          |   |                                                    |   |                                            |   |                          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
|                                   |   |                         |   |                                          |   |                                       |   | Augustinus +430                         |   |                                                    |   |                                            |   |                          |                                             |                                                 |   |                          |                       |                          |    |  |  |  |
| 1 <sup>ste</sup> eeuw             | 1 | 00 2 <sup>de</sup> eeuw | 2 | 00 3 <sup>de</sup> eeuw                  | 3 | 00 4 <sup>de</sup> eeuw               | 4 | 00 5 <sup>de</sup> eeuw                 | 5 | 00 6 <sup>de</sup> eeuw                            | 6 | 00 7 <sup>de</sup> eeuw                    | 7 | 00 8 <sup>ste</sup> eeuw | 8                                           | 00 9 <sup>de</sup> eeuw                         | 9 | 00 10 <sup>de</sup> eeuw | 10                    | 00 11 <sup>de</sup> eeuw | 11 |  |  |  |

*b. Ontstaan en evolutie van het christendom*

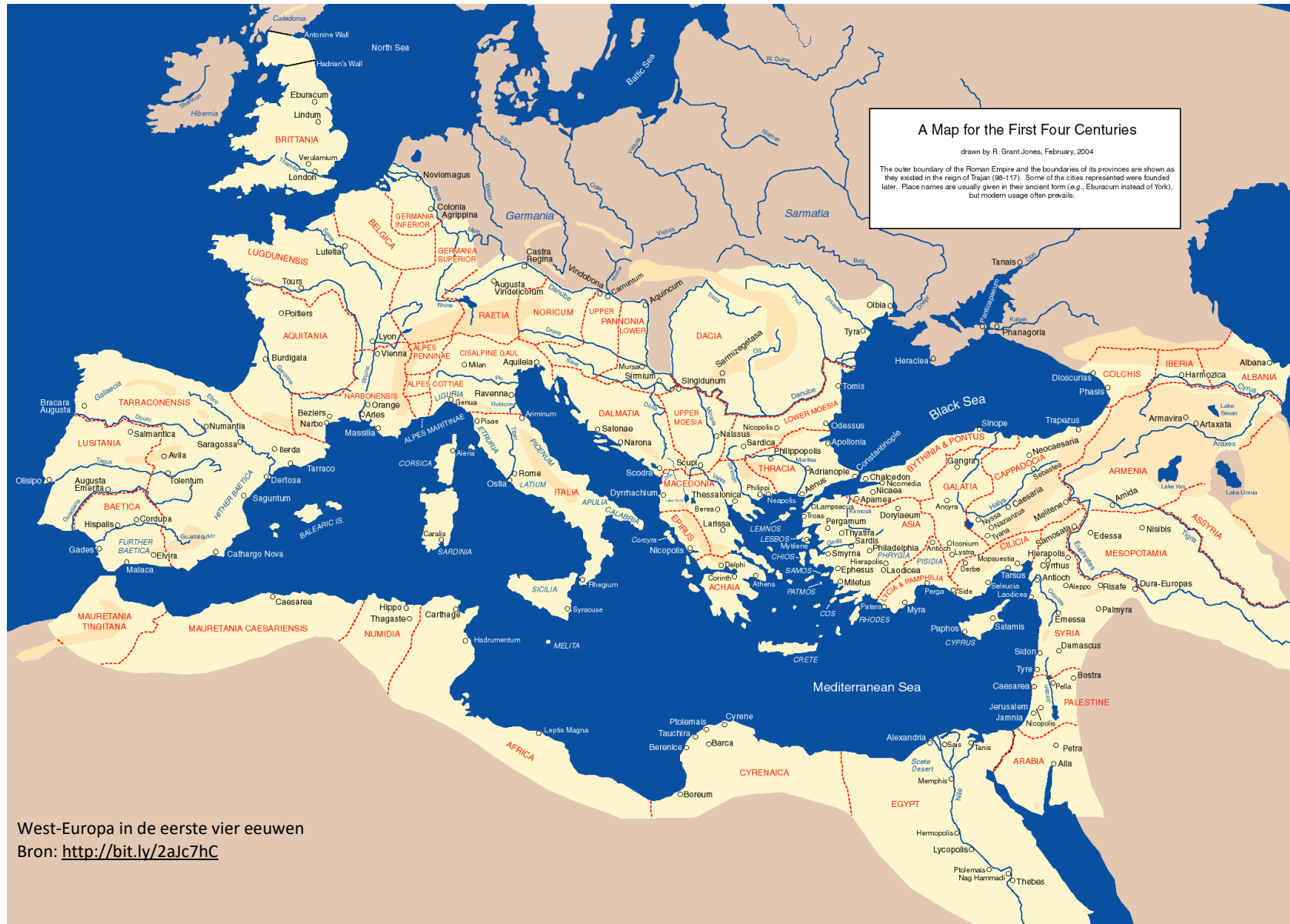
**Eerste en tweede eeuw: wortels en kader**



**Tweede tot vierde eeuw: ontwikkeling tot een afzonderlijke religie**



c. *West-Europa in de eerste vier eeuwen*



## 4. Kerkgeschiedenis als het verhaal van het kruis

### a. Over het kruis

#### Kruis!<sup>3</sup>

“Symbool van het christendom,” leest Marthe voor. We proberen samen een kruiswoordraadsel op te lossen. “Een kruis!” zeg ik zonder nadenken. “Waarom is dat?” vraagt Marthe fronsend. “Omdat ze Jezus aan een kruis hebben genageld? Rare manier om je leider te vereren, door het werktuig van zijn dood af te beelden. Mag je nog blij zijn dat het niet in onze tijd gebeurd is, dan hingen er allemaal geweertjes aan de muur. Luguber, hoor!”

“Christenen hebben de dood van Jezus nooit verbloemd,” legt mama uit. “Een kruisdood was toen ook al iets schandelijks, een soort terechtstelling voor slaven. Dieper kon je als mens niet vallen. Maar Jezus ging dit niet uit de weg. Hij bleef trouw aan de band met zijn Vader en met de mensen. Ook toen de joden en de Romeinen Hem wilden veroordelen. Daarom geloven wij dat God Hem uit de dood heeft doen opstaan. Dat Hij de dood overwonnen heeft.”

“Maar waarom blijven jullie dan de nadruk leggen op dat kruis?” wil Marthe nu ook weten. “Dat kruis is in de loop der tijden een beeld geworden van al het kwaad,” vertelt mama. “Kwaad en onmacht in onszelf, lijden dat anderen ons aandoen, alle rampen en ongelukken die een mens kunnen overkomen. Daarom geloven we dat het kwaad en de dood niet het laatste woord hebben. Dat de liefde het uiteindelijk zal halen. Want God is liefde.”

“Dus als je een kruisteken maakt, denk je daar allemaal aan?” vraagt Marthe ongelovig. “Nou, eerlijk gezegd niet,” geeft mama toe. “Heel dikwijls doe je dat zonder nadenken. Zoals je ook niet bij elk kruisbeeld aan de muur aan de hele geschiedenis denkt. Maar af en toe, op Goede Vrijdag bijvoorbeeld, staan we er wat langer bij stil. In veel kerken wordt er dan een kruisweg gedaan, waarbij we bidden bij alle stappen in het lijdensverhaal van Jezus.” “O ja, en dan leggen we allemaal bloemen bij het kruis, herinner ik me.”

“Het lijkt wel alsof jullie trots zijn op dat kruis,” zegt Marthe een beetje spottend. “Trots is niet het goede woord,” meent mama. “Maar door dat kruis onthouden we wel dat God toch heel speciaal is. Iemand die zo verbonden is met mensen, dat Hij met Jezus zelfs de dood niet uit de weg is gegaan. Dat is bijna niet te begrijpen. Maar het betekent wel dat wij met al onze zorgen en problemen gerust naar God kunnen. Dat Hij met ons meelijdt, omdat Hij weet wat lijden is. En om zo'n God zijn we blij en dankbaar.”

Marthe telt de letters. “Het klopt!” zegt ze. “Kruis is goed.” Pas na een halve minuut besef ik dat het over het kruiswoordraadsel gaat.



Welke verschillende betekenissen van het kruis kan je uit deze tekst afleiden?

<sup>3</sup> K. Janssen, *Kruis!*, in *Zonneland*, 2000, nr. 24, p. 37 via C. Leterme, *Kruis, Bijbel in 1000 seconden*, <https://bit.ly/3gtFnHR>

### *b. Kruis, foltering en triomf*

Het **kruis** is één van de meest voorkomende symbolische tekens<sup>4</sup>. Het is tegelijk hét symbool bij uitstek van christenen en herinnert hen aan de **kruisdood van Jezus**. In elke kerk, katholiek of protestant, is het aanwezig: verwerkt in het altaarstuk; op de muur achter de kansel; op het kleed over de tafel, op de kleding van de voorganger (priester of dominee). Op een katholieke begraafplaats zie je vaak een groot kruis met een Christusfiguur. Gelovige overledenen hebben een kruis op hun grafsteen of een kruis als zelfstandige grafsteen. Heel wat mensen hebben een tatoeage van een kruis als symbool voor het geloof<sup>5</sup>. En dat is allemaal best verbazend, want 2000 jaar geleden was het kruis niets minder een **foltertuig**.



Welke kruisen zie jij in je omgeving?

Kruisiging was bij de Romeinen de publieke straf voor slaven die een ernstig vergrijp tegen hun meesters hadden begaan (ongehoorzaamheid, openlijk verzet of een poging om weg te vluchten) en voor verzetsstrijders en opstandelingen die het juk van hun overheersers trachtten af te werpen. Het kruis bestond uit een paal en een dwarsbalk. Meestal stond de paal al klaar op de plaats van de executie. Het was de gewoonte om de terdoodveroordeelde eerst te geselen. Daarna moest hij de dwarsbalk naar de plaats van de executie dragen. Daar werden zijn uitgestrekte armen met touwen of nagels vastgemaakt aan de dwarsbalk, die daarna langs de paal omhoog getrokken werd. Veroordeelden die gekruisigd werden, stierven een verstikkingsdood. Het was een extreem pijnlijke, langdurige en schandelijke dood: een gekruisigde kon 1 à 2 dagen aan het kruis hangen vooraleer hij totaal uitgeput bezweek. Kruisen werden langs de openbare weg geplaatst zodat iedereen nog eens lekker kon komen spotten met leedvermaak. Doorheen de geschiedenis voerden de Romeinen heel wat kruisigingen uit. Bij de slavenopstand van Spartacus in 71 v. Chr. werden bijvoorbeeld zesduizend slaven aan kruisen genageld langs de weg die van Capua (nabij Napels) naar Rome leidde. In 4 v. Chr., bij de dood van Herodes de Grote, laadde een revolutie op in Judea en werden tweeduizend opstandelingen gekruisigd. De kruisiging van Jezus en zijn twee onfortuinlijk gezellen had dus niets buitengewoons.

Jezus' toenmalige tegenstanders beschouwden het kruis als bewijs van het ultieme falen van deze 'valse Messias en zijn sekte'. Zijn aanhangers draaiden het later echter om tot een **triomfteken**. Toen de apostel Paulus enkele decennia later op de Areopagus in Athene deze boodschap aan de Grieken bracht, lachten ze hem vierkant uit: "Hoe kan een gekruisigde man nu de redder van de wereld zijn?" (vrij naar Handelingen 17:16-34). Dit stond zo haaks op hun filosofische wereldvisie dat het hun

<sup>4</sup> Delen van deze paragraaf zijn letterlijk overgenomen uit:

- P. Schmidt, *In handen van mensen. 2000 jaar Christus in kunst en cultuur*, Leuven, Davidsfonds, 2000, p. 137-140.
- I. Demaerel, *Pasen, of: hoe het kruis hét symbool werd van het christendom*, in *Knack online*, 5 april 2015, <https://bit.ly/2QkxOsn>.
- S. Alexander, *Van sacraal teken tot universeel symbool*, in *Tertio* nr. 30, 29 oktober 2008, 7-8.

<sup>5</sup> Surf voor enkele getuigenissen naar <https://bit.ly/3hujedx>.

absurd en hilarisch leek, zelfs afstotelijk, en heel begrijpelijk ook! Paulus, die ook een gestudeerd en intelligent man was en de Griekse denkers kende, besepte: *“Wij prediken Christus, de gekruisigde, voor de Joden een struikelblok (of: aanstoot) en voor de Grieken een dwaasheid”* (1 Kor 1:22-23). Maar Paulus ging de boodschap niet aanpassen aan hun begripsvermogen. Hij wilde hun begripsvermogen openbreken. Later schreef hij hierover: *“Ik zal mij volstrekt niet beroemen op iets anders dan op het kruis van onze Heer Jezus Christus, door wie de wereld voor mij gekruisigd is, en ik voor de wereld”* (Gal 6:14).

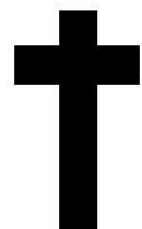


Het christelijk kruis is tegelijk een foltertuig en een triomfteken. Leg uit.

### c. Het kruis als symbool

De Romeinse auteurs Cicero en Flavius Josephus vonden de kruisdood een buitengewoon barbaarse, gruwelijke en afschuwelijke vorm van executie. Keizer Constantijn (c. 272-337), de eerste christelijke Romeinse keizer, schafte deze doodstraf af na 315/320. Wellicht was dat een noodzakelijke stap om de **kruisiging als voorwerp van devotie** te kunnen afbeelden. Vroeger hadden kunstenaars dat niet gedaan, waarschijnlijk omwille van de schande die eraan vastkleefde. En toch bestonden er toen al afbeeldingen van de kruisvorm. Deze eerste kruisen waren eerder **symbolen**, wellicht van leven en redding. Het is daarbij niet altijd even duidelijk in welke mate deze kruisvorm naar het historische gebeuren van Jezus' kruisiging verwees, dan wel aansloot bij een veel oudere, louter symbolische, functie.

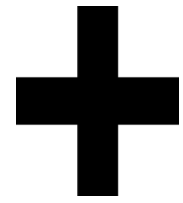
Wij zijn echter zo vertrouwd met het kruis als symbool van het christendom dat we ons niet realiseren dat het eeuwen duurde alvorens het een krachtig teken werd. We staan er al helemaal niet meer bij stil dat het kruis ook in **voorchristelijke tijden** een sacraal symbool was dat in talrijke varianten en in heel wat culturen voorkwam. In India stond het kruis garant voor geluk, in het oude Egypte was het een teken van onsterfelijkheid. De fundamentele vorm van verticale en horizontale kruisiging kan je immers aan heel veel algemene begrippen linken. Boven en onder, positief en negatief, universaliteit: de vier hemelstreken, de vier hoeken van de aarde, dus de totaliteit,...



Het Latijnse kruis

De zeldzame keren dat het kruis bijvoorbeeld in de vroegchristelijke grafkunst voorkomt, gebeurde dat in **verhulde vorm**, verwerkt in een anker of het Chiroteken. De oude symbolische kruisvormen wilden in elk geval geen afbeelding zijn van de werkelijke kruispaal, het christelijke of

**Latijnse kruis** waarbij de verticale arm langer is dan de horizontale. De oudste vorm leunde wellicht eerder aan bij die van een **Grieks kruis** met gelijke armen. Een andere vorm was de symbolische weergave van de **Hebreeuwse letter Tau** die doet denken aan een kruis met een bovengeplaatste dwarsbalk, als zij tenminste als T getekend wordt. Toch speelt de problematiek van de oorspronkelijke symboliek mee vermits de Tau ook al vóór het christendom een andere symbolische betekenis had. De Tau werd als + of x geschreven, en wie haar zag, kon steeds beroerd worden door de vele joodse associaties waarmee het teken mettertijd bekleed was: Wet, God, teken van redding en leven... Die tekenen wilden dus ook niet direct het historische feit van Jezus' kruisiging oproepen. De moeilijkheid voor een juiste interpretatie heeft ook te maken met het steeds aanwezige fenomeen van de **transformatie**. De christelijke overname van bestaande symbolen bracht zeer snel een nieuwe, specifiek christelijke invulling mee. Men gebruikte heidense en Bijbelse voorstellingen in associatie met of als voorafbeelden van Christus. Christus kon bijvoorbeeld in de hellenistische stijl afgebeeld worden als Orpheus<sup>6</sup>, omdat de mythe over Orpheus vertelt dat ook hij in de onderwereld was afgedaald en er weer was uit opgestegen. Dezelfde nieuwe invulling van betekenis kan uiteraard ook al vroeg gespeeld hebben bij het aanwenden van aloude kruissymbolen in christelijke context.



*Het Griekse kruis*



*Het Tau kruis*

Vóór de vijfde eeuw had men ook wel de scènes uit het leven van Christus voorgesteld die aan de kruisiging voorafgingen. Denk aan het oordeel van Pilatus, of de doornenkroning en Simon van Cyrene. Maar de gekruisigde Christus was niet afgebeeld. De kruisiging moest eerst haar al te schandelijk karakter verliezen, vooraleer zij in een iconografische programma opgenomen kon worden. De overgang naar dit type vindt men waarschijnlijk op de zogenaamde '**Anastasis-sarcofaag**' uit het midden van de vierde eeuw. *Anastasis* betekent opwekking, wederopstanding of herrijzenis in het Grieks. In het midden van de sarcofaag zie je het lege graf van Christus, eigenlijk een triomfkruis met de martelarenkroon rond het christogram (chi-ro) en geflankeerd door slapende soldaten. Het kruis wordt aldus tot een **triomfteken** dat gebruikt werd om het martelaarschap als een overwinning voor te stellen.



De anastasis (opwekking) sarcofaag. De verrezen Heer wordt niet afgebeeld, maar wel een triomfkruis met het Christusmonogram in de lauwerkrans van de overwinning. Twee wachters suggereren het geopende graf van Christus.

Bron: <https://bit.ly/32s3S2W>

Op de 'lijdende Christus aan het kruis' zal men nog lang moeten wachten: pas in de vijfde eeuw werd de kruisiging een thema in de christelijke iconografie, en met name in het westen. De oosterse traditie kent kruisen als teken van triomf, afbeeldingen van de kruisiging met de verrezen en heersende Christus, maar geen crucifixen die het lijden, de vernedering en de dood van Christus thematiseren zoals in het westen.

<sup>6</sup> Orpheus was in de Griekse mythologie de zoon van Oeagrus en de muze Calliope en een begaafd musicus, dichter en zanger. Hij trouwde met de nimf Eurydice, maar het geluk was van korte duur. Zijn vrouw werd door een slangenbeet gedood. Orpheus daalde af in het rijk van Hades (onderwereld) om haar terug te halen. Daar ontroerde hij de heersers van de onderwereld dusdanig met zijn muziek dat het hem werd toegestaan Eurydice weer naar de aarde terug te brengen. De enige voorwaarde was dat hij niet naar haar zou omkijken tot ze de aarde bereikt hadden. Op het laatste moment kon hij zich niet meer bedwingen; hij keek om en verloor zijn Eurydice voor altijd.

Een van de oudst bekende voorstellingen van de kruisdood van Jezus is aangetroffen op een vijfde eeuwse paneel van de oorspronkelijke deuren van de **Santa Sabina kerk** in Rome. Hoewel daarop drie figuren met gespreide armen en met nagels in de handen te zien zijn, is men het er nog altijd niet over eens of daar inderdaad de kruisiging is uitgebeeld of dat het gaat om biddende figuren in orante houding (*gebedshouding*) die later tot gekruisigden zijn herwerkt (zie ook hoofdstuk vijf). Dat versterkt in elk geval de overtuiging dat ook in de eeuwen na Constantijn nog maar weinig aantrekkingskracht van de kruisiging uitging en christenen liever beelden zagen die de wijsheid en goddelijke macht van de Redder in het licht stelden. Als men dan al eens de gekruisigde Christus voorstelde, dan toonde men Hem als een overwinnaar op de dood, de armen open gespreid en de ogen wijd open. Toch zou het kruis de Europese cultuur en kunst doordringen zoals geen enkel symbool dat ooit heeft gedaan.



De kruisiging van Christus (Santa Sabina, Rome, c. 440)

Bron: <https://bit.ly/32r1ids>



Het duurde even voor het kruis uitgroeide tot een symbool van het christendom. Beschrijf (aan de hand van de twee bovenstaande afbeeldingen) hoe de eerste christelijke kruisen eruit zagen en wat hun betekenis was.

#### *d. Betekenissen van het kruis*

Het kruis is niet alleen een teken van **pijn en schande**, maar ook **een eeuwig teken van uiterste liefde**: *"Niemand heeft een grotere liefde dan deze, namelijk dat iemand zijn leven geeft voor zijn vrienden"*, zei Jezus de avond tevoren nog (Joh 15:13). Er is enerzijds de **negatieve dimensie** van het lijden. Als marteltuig wijst het kruis ons onvermijdelijk op het kwaad in de wereld en houdt het ons voortdurend een spiegel voor: Is het passieverhaal niet ook ons verhaal? Is het 'neen' tegen Jezus (en dus tegen Gods definitieve aanbod van bevrijding en vergeving) zoals dat bij de kruisiging luidde bij farizeeën, hogepriester, Romeins landvoogd, gewone volk en leerlingen, niet ook ons 'neen'. Vertelt het passieverhaal niet ook over onze onmacht en onze onwil, over het 'neen' van de mens in het algemeen? Het bloedvergieten spreekt van wreedheid, maar tegelijk is het ook de radicaalste overgave: het is het allerlaatste, allerduurste wat iemand voor een ander kan geven. Het is in de meest letterlijke zin van het woord: zichzelf uitgieten voor die ander.

Anderzijds is er ook de **positieve dimensie**, die van de verrijzenis en dus de hoop. Aan het kruis werd grondeloze haat overwonnen door bovenmenselijke liefde, wreedheid en onrecht beantwoord met vergevingsgezindheid, de schijnbaar onoverwinnelijke zelfzucht van de mens werd gecounterd door een 'overdosis' zelfopoffering. Er is geen overwinning zonder strijd en zonder offers, maar de ultieme strijd vraagt het ultieme offer. De hoop dat het kwade, en ook de dood zelf, niet het laatste woord zullen hebben, dat er altijd mensen zullen zijn die, gedreven door Gods geest, tegen het kwade zullen optreden en dat door weerloze overmacht het kwade uiteindelijk van binnenuit vernietigd kan en zal worden. Dit thema zal ook nog terugkomen als we over martelaarschap spreken.

Beide dimensies, met hun verankering in de historische figuur van Christus, maken het christendom tot een bijzonder **'menselijke' godsdienst**. In menselijk leed klinkt een boodschap van opstand en bevrijding, met eeuwigheidskarakter. Niet toevallig verhaalt de Bijbel voortdurend over mensen die 'vallen' en 'weer opstaan'.

Ignace Demaerel voegt er nog aan toe: Zonder het kruis is het christendom enkel een bundel (op zijn best: inspirerende) verhalen, een wereldbeschouwing (op gelijke hoogte met de honderden andere), een stuk psychologie (dat niet slechter noch beter is dan "de concurrentie"), een verzameling morele wetten (weliswaar zeer hoogstaand, maar onhaalbaar)..., maar zonder kracht tot verandering. Het zou zijn zoals een dokter die zijn patiënt een diagnose geeft, en dan zegt "Voilà, succes, en genees jezelf nu maar".

Het kruis is door zijn specifieke vorm ook een mooi symbool voor hoe het horizontale en het verticale elkaar raken, het menselijke en het goddelijke. Of beter gezegd: het punt waar het horizontale weer verbinding kan maken met het verticale, en het menselijke het goddelijke weer kan terugvinden. Christus aan het kruis verbindt in verticale lijn hemel en aarde en in horizontale lijn alle mensen met mekaar. Demaerel besluit: In onze geseculariseerde cultuur zijn de kruisbeelden steeds meer uit het openbare leven verdwenen, maar als het uit de harten van gelovigen verdwijnt, is het hart van het opstandingsgeloof geamputeerd.



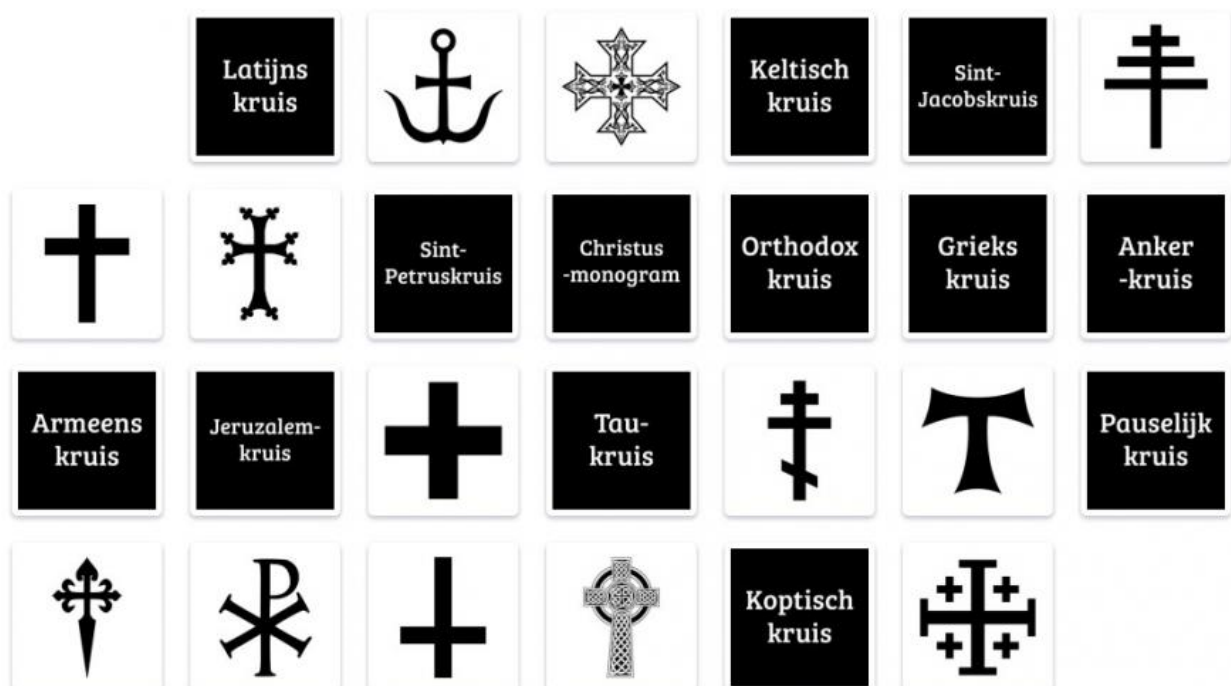
In de betekenis van het kruis vind je een positieve en een negatieve dimensie die samen het christendom tot een menselijke godsdienst maken. Leg uit en licht toe.

*e. Christelijke kruisen in alle maten en vormen*

Doorheen de geschiedenis van het christendom zijn er kruisen in verschillende maten en vormen ontstaan. Je kan zelfs een groot stuk van de kerkgeschiedenis navertellen aan de hand van een aantal christelijke kruisen. Deze kruisen kunnen dan als een geheugensteuntje dienen om de belangrijkste sleutelmomenten en ankerpunten uit deze cursus kerkgeschiedenis beter te onthouden. Doorheen de cursus zal je daarom een aantal kruisen tegenkomen met wat bijkomende uitleg. Je kan nu je kennis al eens testen met onderstaande bookwidget.



Welke christelijke kruisen herken je? Surf naar <https://bit.ly/3gpkcqd> en combineer het juiste kruis met de bijbehorende naam. Welk kruis spreekt je het meeste aan? Waarom?



## Hoofdstuk 2. Ontstaan, orthodoxie en orthopraxie

Het christendom is een godsdienst waarvan het ontstaan precies **in de geschiedenis** te situeren is en die dan ook altijd **historisch** moet worden verstaan. Het grijpt niet terug op een wijsheid of een leer, maar is terug te voeren op **één persoon, Jezus van Nazareth**. Dit hoofdstuk beschrijft in de eerste plaats hoe het christendom ontstond en hoe het verspreid en levend gehouden werd (1). Drie belangrijke factoren zijn van belang om die verspreiding te begrijpen: het Romeinse Rijk, de heidense religieuze achtergrond en de aanwezigheid van het joodse volk. In de tweede plaats is het ook belangrijk na te gaan op welke manier de eerste christenen hun geloof definieerden en er uitdrukking en gestalte aan gaven (*orthodoxie en orthopraxie*) (2). Sleutelbegrippen in deze context zijn *communio*, of het besef van de band tussen gelovigen, ascese of onthouding, en diaconie of de georganiseerde zorg voor de noodlijdenden. Verder wordt aandacht besteed aan de eucharistie, het doopsel, de biecht en tot slot feesten in de kerk (3).

### 1. Ontstaan en vroege verspreiding van het christendom

#### a. Het Romeinse Rijk

Het vroege christendom kwam tot ontwikkeling binnen het Romeinse Rijk, een mozaïek van volkeren, culturen, talen en religies. Christenen werden uitgedaagd om binnen deze veelkleurige wereld een eigen plek te verwerven. De snelle verspreiding van het evangelie werd precies mogelijk gemaakt door de bloei van het Romeinse Rijk aan het begin van onze jaartelling. **Het Romeinse keizerrijk**, dat in 31 voor Christus geboren werd, stond toen onder de leiding van **keizer Augustus** en strekte zich uit rondom de Middellandse Zee in alle windrichtingen: van de Atlantische Oceaan in het westen tot de Eufraat en de Perzische Golf in het oosten, van de Rijn en de Donau in het noorden tot de woestijnen van Noord-Afrika en het gebied rond de Nijl in het zuiden.

**Augustus** (63-14) was een man met een groot politiek inzicht. Hij verwierf controle over het leger, de senaat en de schatkist. Door de creatie van een beroepsleger in dienst van de keizer, in plaats van lokale bewindvoerders, versterkte hij zijn militaire macht. Hij spande zich ook in om de traditionele Romeinse godsdienst in ere te herstellen en het niveau van het zedelijke leven van de Romeinen op te tillen. Dankzij een goede politieke en militaire organisatie slaagde hij er snel in om een duurzame vrede, ook wel de **Pax Romana** genoemd, in zijn rijk te creëren. Als gevolg hiervan kon de keizer rekenen op de steun van het gewone volk. Deze periode van relatieve rust, stabiliteit en vrede duurde ongeveer 200 jaar en liep vanaf de heerschappij van Augustus (27 voor Christus) tot en met de dood van keizer Marcus Aurelius (180 na Christus).



Keizer Augustus, c. 45-50  
Bron: <http://bit.ly/2aIIY4Z>

In het Romeinse Rijk leefden een grote verscheidenheid van volken en culturen die gekenmerkt werden door een **grote diversiteit in gewoonten, talen, tradities en lokale godenvereringen**. De 60 à 70 miljoen inwoners waren onder andere Kelten, Berbers, Italianen, Grieken, Syriërs, Arabische volkeren. De vele onderworpen volkeren genoten niettemin een grote mate van zelfstandigheid. Zolang zij keurig hun belastingen aan de Romeinse bestuurders afdroegen en de keizer in Rome erkenden, genoten zij betrekkelijk veel vrijheid om hun cultuur en godsdienst te beleven. Op deze terreinen was in het uitgestrekte rijk dan ook een grote uitwisseling mogelijk, zoals verderop in dit hoofdstuk duidelijk zal worden.

Toch waren er ook belangrijke punten van **eenheid**. Op de eerste plaats betreft dit de **taal**. Het Latijn was de officiële taal in het Westen, hetzelfde gold voor het koinè Grieks in het Oosten. Deze Griekse eenheidstaal was ook de taal waarin de eerste getuigenissen over Jezus werden neergeschreven in het Nieuwe Testament. Met de kennis van beide talen kon men probleemloos van Engeland naar Egypte reizen. Alles was met bestuur te maken had, werd in beide talen geformuleerd. In het leger werd enkel Latijn gesproken.

Een tweede punt van eenheid was het **rechtssysteem**. De Romeinen leverden op dit vlak baanbrekend werk. Al in 450 voor Christus waren zij begonnen met de codificatie van een wettelijk systeem. Aanvankelijk was het Romeinse recht nog nauw verbonden met religieuze praktijken, maar geleidelijk aan werd de rechtswetenschap een wetenschap op zich. Omdat het rijk zo uitgestrekt was, waren de wetgevers verplicht om brede concepten te ontwikkelen in verband met de rechten en plichten van het individu. Bovendien lieten de Romeinen veroverde volkeren zoveel mogelijk hun eigen tradities en instellingen behouden.

In de derde plaats was er eenheid op het vlak van de **architectuur**. De verschillende delen van het rijk waren door goede verkeerswegen over land en zee met elkaar verbonden; de eerste geloofsverkondigers zouden daar bij hun zendingsreizen hun voordeel mee doen. Alle wegen leiden naar Rome, zegt het spreekwoord, en dat gold zeker voor de verbindingen in het Romeinse Rijk. Overal getuigen bruggen, tunnels en aquaducten van het Romeinse meesterschap, om nog niet te spreken van amfitheaters, tempels en triomfbogen. Zij waren van mening dat militair succes en snelle interventies, maar ook de handel slechts mogelijk waren indien het wegennet van ongeveer 40 000 kilometer goed in orde was.



Heirbaan in Pompeii

Bron: <http://bit.ly/2ax4axG>



Het Romeinse Rijk werd gekenmerkt door diversiteit én eenheid. Leg uit en licht toe.

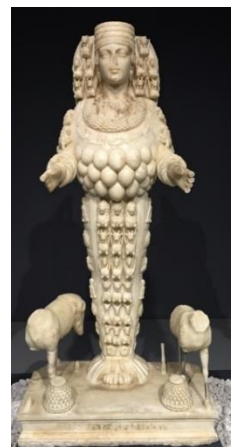


### *b. De heidense religieuze achtergrond*

Reeds eeuwenlang toont de mensheid interesse voor de **grote levensvragen** over leven, dood en de zin daarvan. Bij de Grieken had het denken over deze kwesties een systematisch karakter aangenomen. We spreken dan van **wijsbegeerte of filosofie**. Er ontstonden verschillende richtingen of scholen van wijsgeren die uiteenlopende antwoorden formuleerden op de uiteindelijke zinvragen. De Romeinen namen de wijsgerige scholen van de Grieken over, maar pasten het gedachtegoed van die scholen toe op het gewone dagelijkse leven. In de tijd waarin het christendom ontstond, vormde de **Stoa** de belangrijkste wijsgerige stroming. Het woord *Stoa* betekent zuilengang en verwijst naar de zuilengang bij de markt van Athene waar Zeno, de stichter van de stroming, rond 300 voor Christus zijn onderricht gaf. De denkers van deze richting hielden zich veel bezig met vragen over godsdienst en menselijk handelen. Het uiteindelijk doel was een weg vinden om de mens gelukkig te maken. Er zijn veel overeenkomsten te vinden tussen de regels voor een deugdzaam leven die de Stoa gaf en die van Paulus en andere christelijke schrijvers. Belangrijk is dat het denken van de Stoa zich sterk in de richting van het geloof in één God bewoog, het **monotheïsme**. Daarmee droeg de stoa bij tot een gunstig intellectueel klimaat voor de verbreiding van het jodendom en christendom in het Romeinse Rijk.

De godsdienst van de meeste Romeinse burgers had een heel ander karakter. Het was een **veelgodendom of polytheïsme** en vormde het resultaat van een proces van vermenging van Griekse, Romeinse en andere elementen. Toen de Romeinen Griekenland veroverden, stelden ze de Griekse goden gelijk met hun eigen goden. Zo werd de oppergod Zeus bijvoorbeeld vereenzelvigd met de licht- en hemelgod Jupiter. De godin van de jacht Artemis werd gelijkgesteld met Diana, net zoals de Griekse godin van de liefde Aphrodite haar gelijke vond in Venus. Bovendien werd in Rome het **Pantheon** gebouwd, een tempel voor alle goden, ook die van de overwonnen volken. Zij werden zonder veel problemen opgenomen in het religieuze wereldbeeld van de Romeinen. Dit verschijnsel van vermenging van godsdienstige elementen wordt **syncretisme** genoemd. Het is kenmerkend voor de Romeinse godsdienst in de tijd waarin het christendom ontstond en werd mogelijk gemaakt door de grote mate van religieuze verdraagzaamheid die de Romeinen kenden.

De Romeinen legden eenzelfde verdraagzaamheid aan de dag ten aanzien van de **mysteriegodsdiensten** die aan het begin van onze jaartelling in Rome steeds meer aanhang vonden. Dit zijn godsdiensten die gekenmerkt worden door geheime rituelen, alleen bestemd voor ingewijden. Zij waren ontstaan in Griekenland of elders in het oosten. Voorbeelden zijn de cultus of godsdienstige verering van de godinnen Isis en Osiris uit Egypte, de Perzische stierengod Mithras, vooral populair bij Romeinse soldaten, of die van de moedergodin Cybele uit Klein-Azië. In een geheime eredienst werden de aanhangers ingewijd in de godsdienst en opgenomen in de besloten kring van vereerders van de godheid. De aanhangers dachten verenigd te worden met de godheid en daarmee deel te krijgen aan het onsterfelijk leven. Op die manier wilden ze ontkomen aan de kwelling van het aardse en sterfelijke leven. Zo vormden een antwoord op de groeiende behoefte aan religieuze ervaringen en verlossing.



De moedergod Cybele  
Bron: <http://bit.ly/2b8QCb4>

Het is niet verwonderlijk dat de Romeinen, die gehecht waren aan hun antieke officiële godsdienst, het christendom als de zoveelste mysteriegodsdienst uit het oosten beschouwden. Het christendom zette immers de thematiek van dood en verrijzenis ook centraal, kende een besloten eredienst rond de sacramenten en leerde dat men door deze sacramenten deel kon krijgen aan het goddelijke leven. Er was in het christendom echter nooit sprake van een volledige vereenzelving van God en mens in de mysteries. Bovendien leerde het christendom niet dat verlossing een eindeloos herhaalbare ervaring van

vereenzelviging met één van de vele goden was, maar een eens en voor altijd voltrokken 'historische daad' van de ene God in de levensgeschiedenis van Jezus van Nazareth.

? Waarom was de stoa belangrijk voor de verspreiding van het jodendom en christendom in het Romeinse Rijk?

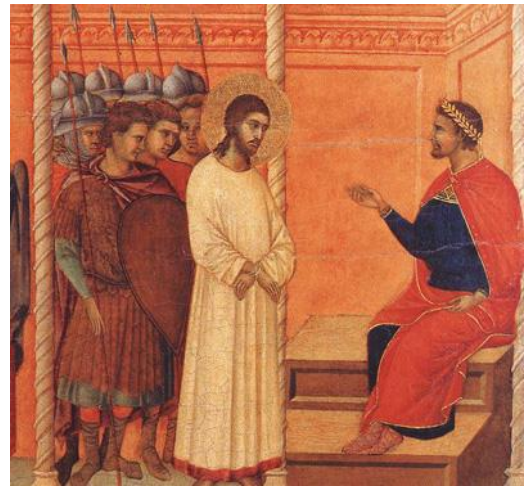
? Waar of niet waar? Syncretisme heeft bijgedragen aan een gunstige voedingsbodem voor het christendom in het Romeinse Rijk. Leg uit.

? Waarom beschouwden de Romeinen het christendom aanvankelijk als een mysteriegodsdiens?

### c. De joden, het oude godsvolk

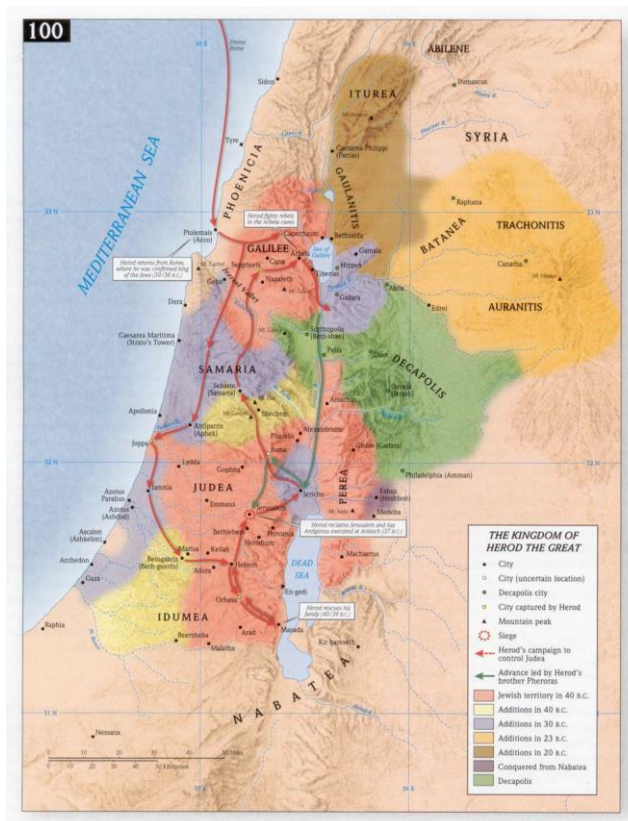
In het Romeinse Rijk leefde ook een volk dat het **monotheïsme** centraal stelde. De joden beriepen zich immers op de openbaring van de éne ware God in wet en profeten. Bij het ontstaan van het christendom stond Palestina onder Romeinse heerschappij. In 40 voor Christus werd de lokale legeroverste van Galilea, **Herodes de Grote** (73-4) bij besluit van de Romeinse senaat tot koning van Judea benoemd. Met behulp van Romeinse soldaten wist hij na drie jaar Jeruzalem te veroveren. Hij was een geslepen politicus, bevriend met de Romeinse alleenheerser keizer Augustus. Herodes' bestuur werd gekenmerkt door grote bouwwerken. Zo liet hij uit dankbaarheid om het behoud van zijn troon een nieuwe havenstad bouwen, Caesarea, een duidelijke verwijzing naar de keizer. Voorts liet hij belangrijke werken uitvoeren ter uitbreiding van de tempel in Jeruzalem. Deze bouwactiviteiten kostten veel geld en zeker in een regio die gedurende decennia het slachtoffer was geweest van een reeks oorlogen, leverde hem dit niet direct veel populariteit op bij de bevolking. De laatste jaren is echter het besef gegroeid dat precies omwille van de grote werkzaamheden Herodes wel eens een bijdrage zou hebben geleverd aan een voorzichtig herstel van de lokale economie. In elk geval regeerde hij met harde hand en onderdrukte elke opstand tegen de Romeinen tot in de kiem. De joden haatten hem vanwege zijn wreedheid en achterdocht. Het evangelie van Mattheüs maakt dat ook duidelijk (Mt 2,1-23). Herodes ontbood de wijzen uit het oosten en gaf opdracht tot de kindermoord in Bethlehem toen hij vernam dat zij gekomen waren om hulde te brengen aan de pasgeboren koning van de joden in Bethlehem.

Bij Herodes' dood braken er onlusten uit en werd het rijk onder zijn zonen verdeeld. Herodes Antipas, die Johannes de Doper ter dood liet brengen (Mt 14, 1-12; Mc 6, 14-29; Lc 9, 7-9) en Jezus na zijn gevangenneming bespotten (Lc 23, 6-12), kreeg toen Galilea en Perea toegewezen. Judea en Samaria werden keizerlijke provincies die in opdracht van de keizer bestuurd werden door een stadhouder, procurator of landvoogd. De bekendste van hen is **Pontius Pilatus**, die van 26 tot 36 landvoogd van Judea was en ook berucht was om zijn wreedheid. Jezus moest voor Pilatus verschijnen na het verhoor door het **sanhedrin**, de Grote Raad in Jeruzalem en het hoogste bestuurs- en rechterlijk college bij de Israëlieten (Mt 27; Mc 15; Lc 23; Joh 18). Het sanhedrin paste in het opzet van de Romeinen om volkeren in de veroverde gebieden in godsdienst en rechtspraak zoveel mogelijk hun **eigen tradities en instellingen** te laten behouden. De joden mochten hun godsdienst beoefenen en waren ook vrijgesteld van de keizercultus, ook al waren ze, zoals alle volkeren, verplicht de eed op de keizer te onderhouden. Ondanks het ingrijpen van de Romeinen bleef de onrust in het rijk groot. Dit had vooral te maken met het feit dat de joden religie en land nauw met elkaar verbonden. Kon men het ideologisch verantwoorden om te dromen van een eigen land en ondertussen toch samen werken met de Romeinen? Vereiste de gave van het land door Jahweh niet dat men het land zou bevrijden van de onderdrukker? Toen de joden in de periode 66-70 na Christus opnieuw in opstand kwamen, was het voor de Romeinen echter welletjes geweest. In 70 na Christus verwoestten ze de tempel, het symbool van de joodse godsdienst. Bovendien werd een einde gemaakt aan de eigen centrale instellingen van de staat.



Jezus verschijnt voor Pontius Pilatus

Bron: <http://bit.ly/2c5Q6al>



Het rijk van Herodes

Bron: <http://bit.ly/2cyeVQf>

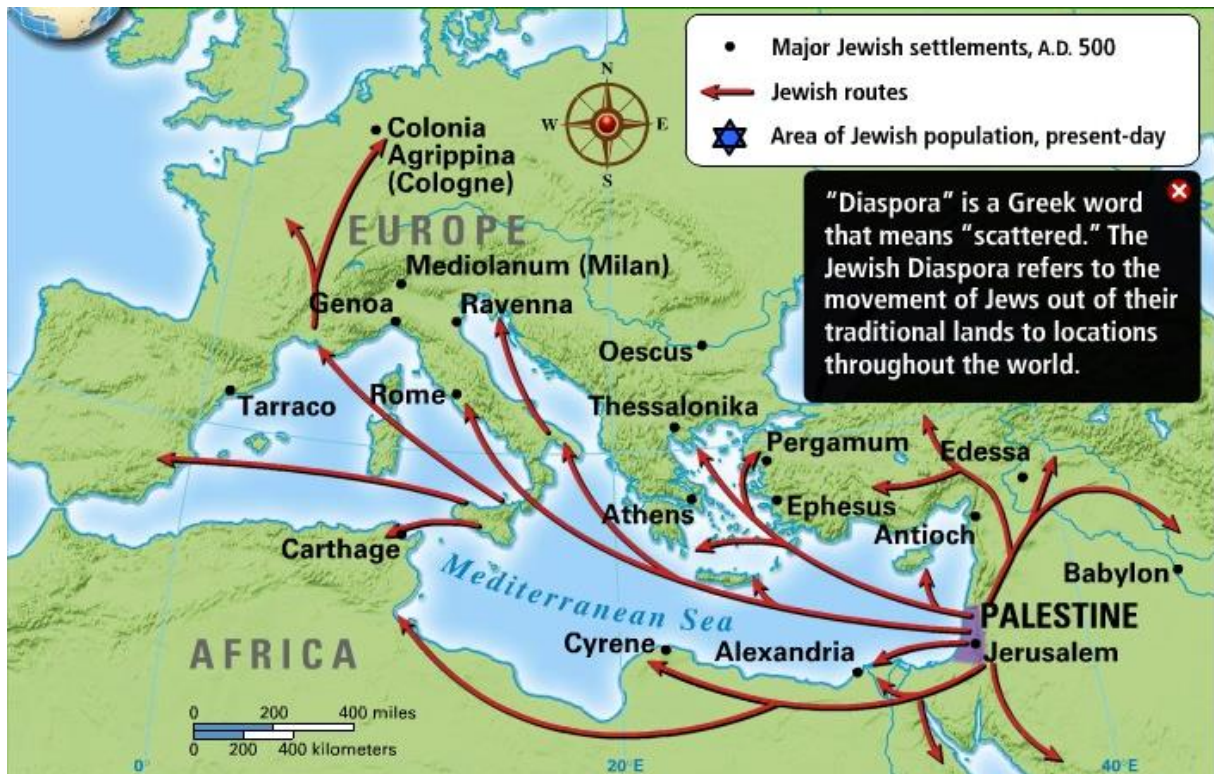
In godsdienstig opzicht, en bij uitbreiding in hun houding tegenover de Romeinse overheersing, vormden de joden geen eenheid. Zij waren **verdeeld in verschillende groepen** die soms lijnrecht tegenover elkaar stonden. Het onderstaande overzicht maakt duidelijk dat er **vier groepen** kunnen onderscheiden worden die er vier verschillende houdingen op nahielden.

- De **Farizeeën of afgezonderden** waren niet alleen trouw aan de geschreven wet, maar ook aan de uitleg daarvan door de rabbijnen, die aanvankelijk mondeling werd overgeleverd en later schriftelijk vastgelegd in de *talmoad*. In hun kring leefde sterk de verwachting van de Messias, de koning of nieuwe David, die Israël zou bevrijden en de vestiging van het koninkrijk van God zou inluiden. Deze verwachting was opgekomen in tijden waarin het Israël in politiek opzicht slecht ging, en zij had dan ook vaak een uitgesproken politiek karakter: het koninkrijk Gods werd gedacht als een nationale staat onder een koning uit het huis van David. In de tijd vlak voor het ontstaan van het christendom werd het politiek-nationale karakter van de Messiasverwachting echter doorbroken. De vestiging van het rijk Gods was geen politiek gebeuren meer, maar een kosmische omwenteling. De Messias was geen nationale held, maar een goddelijk wezen, dat de Mensenzoon genoemd werd. De Farizeeën stelden zich terughoudend op ten overstaan van de niet-joden en spanden zich sterk in om zich te profileren als een beweging van zuiveren. Zij golden als vrome en wetsgetrouwe joden; velen onder hen werden als Schriftgeleerden beschouwd. Zij hadden grote invloed op het gewone joodse volk en keerden zich juist tegen de invloeden vanuit de hellenistische cultuur: zij waren voorstanders van behoud van de eigen joodse beschaving. Daarom stonden zij ook op slechte voet met de Romeinse overheersers en streefden zij naar herstel van een onafhankelijke joodse staat. Zij gingen daarbij wel niet zo ver als de Zeloten.
- De **Zeloten of ijveraars** (Hnd 22,3) waren een sterk politiek georiënteerde groepering en leefden vooral in Galilea op het platteland. Zij waren er van overtuigd dat zij het Romeinse rijk met geweld dienden te onderwerpen en streefden naar afscheiding. Zij dienden er zelf voor te zorgen dat de komst van de Messias kon afgedwongen worden. De Zeloten, in feite een afsplitsing van de Farizeïsche vleugel, meenden dat zij het recht hadden hun lot in eigen handen te nemen. Voor hen diende immers geen enkele jood gehoorzaamheid af te leggen ten overstaan van een vreemde overheerser, zeker niet ten overstaan van een overheerser die voor zichzelf de voorrechten opeiste die volgens de joodse Wet alleen God toekwamen. Voorts waren de Zeloten radicaal tegen elke vorm van 'vermenging': huwelijken tussen joden en niet-joden waren uit den boze. Het laat zich licht raden dat deze Zeloten ook vijandig stonden tegenover collaborateurs. De Zeloten gebruikten dan ook metterdaad geweld: zij vermoordden joodse collaborateurs (Joh 18,40; Mt 27,38.44). Het ging voor hen dan ook om een 'heilige' oorlog tegen de Romeinse 'plunderaars'.
- De **Sadduceeën** waren voornamelijk rijke, ontwikkelde en voornamelijk joden, grotendeels afkomstig uit de priesterstand. Tot deze groep behoorden de welvarende en invloedrijke families. Zij stonden open voor de wereldwijde cultuur van die tijd, de Grieks-Hellenistische beschaving, en zij hadden over het algemeen een goede relatie met de Romeinse overheersers. Het waren de verdedigers van de *status quo*. Op godsdienstig vlak waren zij echter zeer behoudend. Zij baseerden hun geloof alleen op de geschreven Wet van Mozes, de thora of de eerste vijf boeken van het Oude Testament. Mondelinge overlevering en uitleg van de Wet door wetgeleerden wezen ze resoluut af. Zij verwierpen ook de idee van leven na de dood en straf of beloning in een hiernamaals, want dat vond men niet in de Wet van Mozes. Met andere woorden, beloning en bestraffing werden radicaal in dit leven gesitueerd. De Sadduceeën probeerden via compromissen met de vreemde overheerser te komen tot een soort van in standhouding van de tempelstructuren. Zij gingen hierbij zelfs zover dat zij aanvaardden dat de hogepriesters

werden aangeduid of ontslagen door de Romeinse gouverneur en dat de Romeinse troepen Jeruzalem bezet hielden. Voordeel was dan weer wel dat de tempelervedienst kon worden verder gezet.

- Een andere aanpak was die van de **Essenen** – de relatie tussen de Essenen en de sekte van Qumran is voorwerp van geleerde discussies. Zij waren waarschijnlijk een vrij kleine beweging die zich had teruggetrokken uit de nationale, politieke sfeer. De Essenen wensten niet mee te doen aan een opstand tegen de bezetter en verwachtten de gawe van een eigen rijk van God zelf. Ze waren sterk overtuigd van de uitverkiezing door God van Israël in het algemeen en zichzelf in het bijzonder. Precies omwille van die sterke verwachting van uitverkiezing, verbonden aan de komst van een Messias, heeft men in de literatuur ooit gesuggereerd dat Jezus zelf uit deze beweging zou zijn voortgekomen, een gegeven dat vandaag minder en minder ingang vindt. Vanuit hun onvrede met de heersende toestanden trokken de Essenen zich alleszins terug uit het openbare gemeenschapsleven in Israël, iets wat moeilijk van Jezus kan gezegd worden. De Essenen bouwden een eigen, alternatieve gemeenschap uit met eigen rituelen en een eigen eredienst. Zij verwierpen elke vorm van ongelijkheid, dus ook de slavernij. Het ging werkelijk om een vroomheidsbeweging die er naar streefde om alles gemeenschappelijk te hebben. Zij verkozen een nieuwe levensstijl in plaats van de tempelrituelen. Voorts hoopten zij dat, eens de Romeinen verslagen, zij de macht konden overnemen en de tempelcontrole in handen zouden krijgen. In verband met de gemeenschap van Qumran bestaan er in de wetenschappelijke literatuur diverse posities. Op grond van de Dode-Zeerollen krijgt men de indruk dat deze groep niet alleen overtuigd is van de uitverkiezing van Israël in het algemeen maar ook van de eigen uitverkiezing. Deze gemeenschap is er blijkbaar van overtuigd dat door Gods wonderlijke interventies aan hen in de toekomst een eerste rangspositie zal worden toegekend. Ze zien zichzelf als kinderen van het licht en zij zullen dankzij Gods interventie het nieuwe Israël worden.

Er woonden echter ook heel wat joden buiten Palestina, in de **verstrooiing of diaspora**. Deze verstrooiing was al begonnen in de achtste eeuw voor Christus, maar breidde zich enorm uit na de val van Jeruzalem in de zesde eeuw voor Christus en de deportatie van het joodse volk van Mesopotamië naar Babylon door de Babylonische koning Nebukadnesar. Het Bijbelboek Ezra vertelt over deze gebeurtenissen. Toen de joden na hun Babylonische ballingschap toestemming kregen om terug te keren naar Palestina, maakte slechts een gedeelte gebruik van deze mogelijkheid. De achterblijvers zagen hun verspreiding zien als een **wereldwijde joodse kolonisatie**, vergelijkbaar met die van de Grieken en Romeinen. Zij woonden ver van de tempel en konden dus niet deelnemen aan de offerdienst. Daarom gingen ze zich meer toeleggen op de naleving van de geboden die ook buiten Palestina in praktijk konden gebracht worden: de besnijdenis, het onderhouden van de sabbat, de spijswetten en de gebeden. Zij bouwden overal synagogen die centra werden van hun godsdienstig en cultureel leven. In de synagoge werd de Wet voorgelezen en uitgelegd, spraken zij hun gebeden uit en vonden discussies plaats. Jeruzalem bleef echter hun heilige ‘moederstad’ waarheen zij pelgrimstochten ondernamen. Anders gezegd, de joden bleven in nauw contact met hun thuisland, betaalden hun tempelbelasting en hielden zich aan de voorschriften en beperkingen van de wet, maar doordat zij verspreid waren en leefden in de Helleense wereld, werd hun eigen cultuur hiervan meer en meer doordrenkt.



De joodse diaspora (70 v. Chr. - 500 na Chr.)

Bron: <http://bit.ly/2aO6XAt>

Diaspora vond men overal. In het oosten waren er joden in Assyrië, Egypte en Babylonië, dat buiten de grenzen van het Romeinse Rijk viel. Verder waren er joodse gemeenschappen in Syrië, Cilicië en Klein-Azië. In het westen kreeg het jodendom voet aan de grond in Italië – met een belangrijke joodse gemeenschap in Rome – Sicilië, Griekenland, de mediterrane eilanden, Noord-Afrika en Spanje. De joden bezaten een relatief belangrijke autonomie voor het uitoefenen van hun eredienst, maar dienden hiervoor te betalen. Ondanks de opkomst van anti-joodse verbodsbepalingen werd hun levenswijze gerespecteerd tot de vijfde eeuw na Christus.

De joden deden in hun nieuwe leefomgeving ook aan **zending**. Hun verering van de éne God trok heidenen aan, die zich door besnijdenis, doop door onderdompeling en offer in het joodse volk lieten opnemen. Zij werden **proselieten** (toege tredenen) genoemd. Daarnaast waren er mensen die zich wel tot het joodse monotheïsme aangetrokken voelden, maar zich niet in het joodse volk lieten opnemen. Zij werden **godvrezenden** genoemd. Zij onderhielden wel de sabbat en aanbaden de éne God van Israël, maar werden door de joden zelf toch als buitenstaanders beschouwd. Juist onder deze groep heeft het vroege christendom veel aanhang gekregen.

De **Griekse taal** vormde een bindteken tussen joden en heidenen, en vaak ook voor de joden onderling. Met uitzondering van Israël werd er weinig Hebreeuws gesproken. Van groot belang voor de verspreiding van de joodse godsdienstige denkbelden was de **Septuagint**, afgekort tot LXX, de Griekse vertaling van de Tenach of het Oude Testament. Deze Bijbelvertaling dankt haar naam aan de overlevering die zegt dat zij door 70 vertalers in 70 dagen gemaakt zou zijn. In eerste instantie was de vertaling bedoeld voor joden in de diaspora die het Hebreeuws begonnen te verleren en zich bedienden van het Grieks, de wereldtaal uit die tijd. Ook de christenen maakten overigens in de eerste eeuwen gebruik van deze Griekse vertaling.

Wie vandaag in Rome de vijfde-eeuwse basiliek Santa Sabina bezoekt, treft er boven de ingang een mozaïek waarop twee vrouwen staan afgebeeld. De ene houdt een boek vast met Hebreeuwse letters, de andere een boek met Griekse letters. Onder de eerste vrouw staat het opschrift *eclesia ex circumcisione* (de gemeenschap uit de besnijdenis ofwel de joden), onder de andere staat *eclesia ex gentium* (de gemeenschap uit de niet-joodse volkeren). De beide vrouwenfiguren wijzen op iets fundamenteels voor wie de ontstaansgeschiedenis van het christendom wil vatten: **de geschiedenis van de kerk vloeit voort uit de geschiedenis van het jodendom**. Deze stelling wordt nog verder verduidelijkt in het derde hoofdstuk van deze cursus als we dieper ingaan op de verspreiding van het christendom.



Twee vrouwen in de basiliek Santa Sabina

Bron: <https://bit.ly/2ELwqw5>.



Ten tijde van de Romeinen bestond hét joodse volk niet. Leg uit.



Omschrijf het begrip 'joodse diaspora'. Welke invloed heeft de joodse diaspora gehad op de verspreiding van het vroege christendom?

? *Synthesevraag.* Drie factoren zijn belangrijk om de verspreiding van het christendom te begrijpen in de eerste eeuwen. Leg uit en licht toe.

d. *De wegbereider en zijn meester*

De geschiedenis van het christendom begint met het optreden van **Jezus van Nazareth** die zichzelf in woord en daad bekend maakte als de Messias of de Christus, de gezalfde, die Israël zou bevrijden. Jezus was een jood, en het christendom was bij aanvang dus een vorm van jodendom. Hij kondigde de komst van het koninkrijk van God aan. Rond het begin van onze jaartelling leefde onder de joden in Palestina een sterke verwachting van de spoedige komst van de Messias. Toen dan ook een ruige figuur, gehuld in kleren van kamelenhaar en levend van sprinkhanen en wilde honing, door de woestijn trok en de mensen opriep zich te bekeren, gingen velen naar hem luisteren. Deze rondtrekkende prediker werd **Johannes de Doper** genoemd omdat hij zijn verkondiging liet volgen door een oproep om zich te laten dopen: “Bekeer u, want het koninkrijk der hemelen is ophanden” (Mt 3, 2). Johannes de Doper krijgt in de evangeliën een bijzondere plaats. Zijn geboorte ging die van Jezus korte tijd vooraf. Hij werd, zoals hogervermeld, gedood door Herodes Antipas



Johannes de Doper in de wildernis  
(Jheronimus Bosch, c. 1489)

ergens rond 30 en dit omwille van zijn sterke kritiek op deze koning en diens vrouw. Johannes was een ascetisch profeet die het oordeel van God over de mensen aankondigde en opriep tot bekering. Zich bekeren, het doen van boete en gehoorzamen aan de Wet waren zijn sterke programmapunten. Bovendien trok hij zich terug uit de samenleving om zich ten volle in dienst te stellen van God. Hij kondigde de dag van Gods oordeel aan. Johannes de Doper verwees in zijn verkondiging echter steeds naar iemand die na hem zou komen en die zich ook door hem zou laten dopen, maar die zelf veel machtiger was en “niet met water doopte, maar met de Heilige Geest”. Hij bedoelde Jezus van Nazareth. De evangeliën leren dat Jezus een groot respect voor Johannes had en zich effectief door hem had laten dopen.

*Johannes de Doper werd vermoord dankzij een 'femme fatale'...*<sup>7</sup>

Koning Herodes had Johannes de Doper gevangengenomen, omdat Johannes kritiek had op zijn huwelijk met Herodias, de vrouw van zijn broer. Tijdens een groot feest liet Herodes, Salomé, de dochter van Herodias, dansen voor zijn gasten. Haar dans viel in de smaak en daarom bood Herodes haar aan om haar te geven wat ze maar wenste. Ze overlegde even met haar moeder en zei: 'Ik wil dat u me nu meteen op een schaal het hoofd van Johannes de Doper geeft'. Herodes stond nu voor het blok. Hij wilde Johannes eigenlijk niet doden uit angst voor het volk, dat hem als een heilige profeet zag. Maar van de andere kant wilde hij ook niet afgaan voor zijn gasten en daarom beval hij Johannes te doden. Het hoofd van Johannes de Doper werd binnengebracht op een schaal en werd aan Salome en Herodias gegeven.

Vanaf de middeleeuwen werden er schotels met het hoofd van Johannes de Doper gemaakt. Deze Johannesschotels hadden devotieel bedoelingen: de heilige werd bijvoorbeeld aangeroepen voor de genezing van kwalen van het hoofd en de keel.



Johannesschotel uit de Musea Brugge (Foto: Hugo Maertens)  
Bron: <https://bit.ly/2EqviUL>.

**Jezus van Nazareth** werd geboren rond 4 v. Chr. en groeide op in een klein dorpje Nazareth in Galilea, waar wellicht minder dan 100 mensen leefden. Hij leefde in een regio waar men enerzijds de rijkere klasse kon aantreffen, en waar anderzijds velen door landbouw hun brood verdienden. Jezus kon met andere woorden met eigen ogen de tegenstellingen tussen arm en rijk vaststellen. Het wekt dan ook geen verwondering dat dit soort vaststellingen terug te vinden zijn in zijn predicatie zoals neergeschreven door de evangelisten. Jezus was een charismatisch iemand die rond zijn dertigste gedurende een periode, variërend van mogelijks één tot drie jaar, zijn boodschap verkondigde. Hij legde daarbij vooral de nadruk op een nieuw leven in God en op de komst van diens Rijk: Jezus beleed Gods aanwezigheid in de geschiedenis in het verleden, het heden, en de toekomst. Jezus' God is met andere woorden een nabije God en dit geloof in de nabijheid van God vindt men ook terug bij bijvoorbeeld Johannes de Doper of de Zeloten.

De evangelische boodschap presenteert Jezus als iemand in/door wie God spreekt en handelt, en die tekenen doet. Zoals Johannes was Jezus opstandig en wel in die zin dat zij beiden de oude, traditionele lijnen met hun vrijmoedigheid in vraag stelden. Precies omwille van hun wil om met het oude te breken en omwille van hun vrijheid ten overstaan van het verleden spraken zij aan en werden zij als bedreigend ervaren. Jezus at met belastinginnemers en zondaars, een schokkend gegeven voor bepaalde delen van de joodse samenleving, omdat het aanduidde dat hij zich niet liet opsluiten in een bepaalde hoek, maar duidelijk wilde maken dat ook voor deze groep van mensen een plaats was in het rijk van God. Jezus' charismatisch optreden maakte indruk. Een groep van mensen – het is toch opvallend hoe vaak in het evangelie melding wordt gemaakt van het feit dat het om een grote groep gaat en dat een belangrijk onderdeel van deze groep vrouwen is – verzamelde zich rond hem. Gezien het feit dat hij zich vooral op de mensen van het toenmalige Palestina richtte, kan men hieruit minstens het volgende afleiden: de mensen '**herkennen**' wat hij zei (hij ging naar de synagoge, hij las voor uit het Oude Testament) en '**onderkennen**' in wat hij zei dat er iets nieuws te gebeuren stond. Denk hierbij aan de "Maar ik zeg U"-claims. Hij sprak een taal die de mensen konden verstaan, letterlijk, want hij sprak Aramees (ook al was hij het Grieks niet onkundig), maar ook qua inhoud, want zijn gelijkenissen waren ontleend aan het

<sup>7</sup> Deze info werd ontleend aan <https://bit.ly/34FWxZJ>.

dagdagelijkse leven en onthulden tegelijkertijd iets van een onmetelijk goede God die zoekt wat verloren is, die redt en vergeeft.

In tegenstelling tot Johannes ging Jezus naar de mensen toe en stelde **tekenen** die zijn volgelingen interpreteerden als bewijzen dat hij inderdaad namens God optrad. Aan sommigen onder hen gaf hij speciale autoriteit. Niet toevallig waren de apostelen met twaalf, een duidelijke verwijzing naar de twaalf stammen van Israël en een bewijs dat Jezus zich tot Israël richtte. Jezus maakte geleidelijk ook aan zijn apostelen bekend dat hij de langverwachte **Messias** was, de **Christus**, de **Gezalfde**. Zelf werd hij in Jeruzalem echter het slachtoffer van een vrij vreemde overeenkomst tussen joden en Romeinen, waarbij het nog steeds onduidelijk is waarom dit vreemde pact gesloten werd. Dat bepaalde joden ongelukkig waren met zijn kritiek op de tempelervedienst lijkt aannemelijk. En dat de Romeinen hem niet vertrouwden kon wel eens te maken hebben met een verkeerd begrepen vrees dat de Messias een politieke Messias zou kunnen zijn, met andere woorden iemand die de politieke macht zou kunnen grijpen. Dit alles lijkt toch ver te liggen van de bedoelingen van de evangelische Jezus: deze Jezus schuwde het geweld bij zijn pleidooi tot bekering. Hij stierf de kruisdood en de zaak leek in orde. Zijn leerlingen geloofden echter dat hij uit de dood verreezen was en werden enthousiaste getuigen van zijn leven en leer.



Kruisdraging  
Jheronimus Bosch, c. 1495-1505

Zowel over Johannes als over Jezus is onze informatie van horen zeggen. Jezus heeft geen eigen geschriften nagelaten. De door zijn leerlingen verstrekte informatie loopt in vele gevallen parallel met het interpretatiekader, maar blijkt soms ook te verschillen. Bovendien zijn de evangeliën niet geschreven door mensen die Jezus 'live' hebben meegemaakt. Dit wil echter niet zeggen dat hun informatie onbetrouwbaar zou zijn. Zeker is dat Jezus een Jood was die leefde in een gehelleniseerd Palestina en die zich richtte tot het Joodse volk in deze gehelleniseerde context.

De vroegchristelijke gemeenschap sprak namelijk niet alleen in haar eigen verhalentradities en brievencollecties van Jezus van Nazareth. Er bestaan ook **joodse en Romeinse bronnen**. Kortom, ook niet-aanhangers bevestigden het bestaan, de prediking en de kruisdood van de leraar uit Nazareth. Ondanks hun schaarse aantallen zijn deze niet-christelijke bronnen van grote waarde en weerspreken ze de steeds weer opkomende theorieën die Jezus als een fictieve figuur wegzetten. De *Antiquitates judaicae* van **Flavius Josephus**, een joods-Romeinse historicus, bevat twee korte passages waar de Nazarener wordt vermeld. Bovendien komen in Josephus' geschiedenis van de joden ook Johannes de Doper en de apostel Jacobus ter sprake als historische personages.

Het begin van de tweede eeuw biedt enkele andere bronnen die ook verder in deze cursus nog aan bod zullen komen. Een Romeins historicus en invloedrijk consul als **Cornelius Tacitus**, scherp criticus van de keizerlijke politiek van Nero, deed in zijn *Annales* het verhaal over de grote brand die Rome in het jaar 64 in de as legde en meldde daarbij haast terloops het bestaan van de *superstitio* (het bijgeloof) van de *chrestianos*. Tacitus haalde de historische figuur Jezus aan en nam akte van diens overlijden onder Tiberius (keizer van 14 tot 37) en stadhouder Pontius Pilatus. De Romeinse historicus **Suetonius** stond in diezelfde lijn. In zijn biografische geschrift over twaalf keizers, *De vita caesarum*, maakt hij melding van de figuur van 'Chrestus' van Nazareth, wanneer hij schrijft over Nero. Ten slotte was er de dichter-senator **Plinius de Jongere**, die als gouverneur van Bithynië, een Romeinse provincie aan de zuidkust van de Zwarte Zee, in de vroege tweede eeuw melding maakte van oproer omtrent de aanhangers van een

messiaans bijgeloof. Deze mensen kwamen wekelijks samen en aanbaden 'een zekere Christus' als godheid.

## 2. Orthodoxie en orthopraxie

Het is een hardnekkig vooroordeel om de christenen uit de eerste eeuwen zonder meer als heiligen te beschouwen. Het volstaat om de preken en geschriften van de kerkvaders te lezen om van het tegendeel overtuigd te raken. De gelovigen hadden allen hun eigen temperament en karakter, hun gaven en gebreken. Ze moesten aangespoord worden om minder jaloers en minder gierig te zijn, ze moesten opgeroepen tot trouw aan het geloof en tot meer liefde voor elkaar. Het is daarom belangrijk om het christelijke leven in de oudheid niet door een al te idealistische bril te bekijken. Er waren toen, net zoals nu, heiligen en zondaren en in ieder mens stak een mengeling van beide.

De term '**orthodoxie**' (van het Grieks *ortos*, 'recht', en *doxa*, 'leer') verwijst in deze paragraaf naar het vasthouden aan de juiste leer, de kerkelijke leer die als rechtzinnig of orthodox beschouwd wordt. Anders gezegd, op welke basis definieerden de eerste christenen hun geloof? Hoe konden zij hun leer verstaanbaar maken in een multireligieuze context? De uitdrukking '**orthopraxie**' (van het Grieks *orthos*, 'recht', en *praxis*, 'handelen, doen') is eigenlijk een anachronisme, dat wil zeggen een begrip dat gebruikt wordt in de beschrijving van een tijd waarin dat begrip nog niet bestond. De term ontstond aan het begin van de twintigste eeuw binnen de oecumenische beweging om het juiste handelen aan te geven. In deze paragraaf verwijst de term daarom naar het juiste handelen van de eerste christenen in overeenstemming met het geloof en de leer die zij navolgden. We kunnen het ook 'levenskunst' noemen. Anders gezegd, hoe gaven zij in de praktijk op de juiste manier gestalte aan hun geloof?

De kerkgeschiedenis wijst uit dat het streven naar orthodoxie in de laatantieke wereld zowel met de afbakening van een culturele en religieuze identiteit samenhangt, als met het streven naar een evenwichtig en goed leven.

### a. De *communio*-gedachte

Een centraal begrip in de kerkgeschiedenis van de oudheid is de Griekse term *koinonia* of *communio* in het Latijn. Deze *communio* was het besef van de band tussen de gelovigen en verbond ook de bisschoppen met elkaar en met hun gelovigen. Het was het hart van de kerkbeleving. De eucharistische communie, of de maaltijd van de heer, was er de bron en de uiting van. Enkele voorbeelden maken dit duidelijk.



Het breken van het brood (Catacomben van Priscilla, Rome)

Bron: <http://bit.ly/2c1TH71>

- In het midden van de tweede eeuw reisde de Griekse bisschop Polycarpus van Smyrna (69-155) naar Rome om daar met bisschop Anicetus (+168) over een aantal kerkelijke kwesties te spreken. Een daarvan was de datum waarop de kerk Pasen zou moeten vieren. In het Westen, in Rome, werd dat gedaan op een vaste zondag in het jaar, terwijl men in het Oosten de Joodse paasdatum, 14 Nisan, had aangehouden. De onderhandelingen leverden geen resultaat op omdat Polycarpus zich wilde houden aan de datum die ook door de apostel Johannes werd gevierd. Dit brak de christelijke eenheid echter niet. Er wordt verhaald dat Polycarpus voor zijn vertrek op verzoek van Anicetus de eucharistie vierde.

- In het twaalfde hoofdstuk van de *Didascalia*, een geschrift uit de derde eeuw, werd aan de bisschoppen het advies gegeven dat ze aan voorbij reizende bisschoppen zouden vragen met hen te concelebreren als teken en bewijs van hun verbondenheid.

De *communio*-verbondenheid kwam verder nog tot uitdrukking in de zogenoemde ***communio*-brieven**. Dat waren een soort reispassen of aanbevelingsbrieven die de bisschoppen meegaven aan christenen die op reis gingen. Wie zo'n 'brief' bezat, was welkom in de christengemeenten waar hij langs kwam en kon daar genieten van de gastvrijheid, een deugd die in de oudheid hoog stond aangeschreven.

Het begrip *communio* wordt wellicht nog duidelijker als er ook iets gezegd wordt over het tegenovergestelde begrip, de '**excommunicatie**' of het uitstoten van de *communio*. Wie in latere eeuwen spreekt over excommunicatie, denk spontaan aan de kerkrechtelijke straf die men in sommige door het kerkelijk wetboek bepaalde gevallen kan oplopen. In de eerste eeuwen werd een excommunicatie als zeer ernstig opgevat. Het was ook een pijnlijke ervaring voor degenen die erdoor getroffen werden. De *communio*-band werd immers verbroken en zij werden uit de christengemeente gestoten. Verder werd aan geëxcommuniceerden de communie geweigerd. Augustinus noemde het daarom een 'afgescheiden worden van het lichaam van Christus'. Over het theologische fundament van *communio* en excommunicatie werd in die periode niet geredeneerd. De theologie bevond zich immers nog in een beginstadium. De bisschoppen dachten als volgt: "Wie zich van mij afscheidt, maakt zich los van de Kerk, aangezien ik in *communio* ben met die Kerk". Dit is meteen ook de reden waarom er in de oudheid zoveel lokale synoden en regionale concilies werden gehouden: de bisschoppen wilden koste wat het kost **handelen in *communio***.

Kort samengevat is de *communio*-gedachte een van de pijlers geweest waarop het kerkelijk leven in de eerste eeuwen rustte. Over dat alles werden geen theorieën opgesteld, maar vanuit deze overtuiging werd geleefd. Een kerkbewustzijn ontwaakte en groeide. In die kiem was de hele organisatie van de latere kerk reeds aanwezig.

**Waarom is *communio* een centraal begrip in de kerkgeschiedenis van de oudheid?**



## *b. Ascese en diaconie*

In de eerste eeuwen kreeg de **ascese**, het zich vrijwillig ontfeggen van aardse genoegens om zich zo beter op het geestelijk leven te kunnen toelaggen, een hoog aanzien onder christenen. Tegelijk bloeide in de christelijke gemeenten de **diaconie**, de georganiseerde zorg voor de noodlijdenden.

De vraag hoe ze hun nieuwe geloofsovertuiging moesten vertalen in daden vormde een grote uitdaging voor de jonge christenen. Vrome woorden alleen waren niet voldoende; zij dienden zich ook te bewijzen in een veranderd levensgedrag, in een **nieuwe levensstijl**.

Het christendom vond zijn eerste grote verspreiding in de Grieks-Romeinse cultuurwereld, en de mentaliteit van die wereld drukte een belangrijke stempel op de vormgeving van het christelijk leven. Eén aspect van die mentaliteit was de nadruk op **kennis**, op **weten**. ‘Kennis is deugd’, had de filosoof Socrates al gezegd. De Griekse beschaving ging ervan uit dat hij die het goede kent, het ook zal doen. Het niet-doen van het goede was niet zozeer een gevolg van zonde en ongehoorzaamheid tegenover God, maar wel van onwetendheid. Zo kwam er dus sterke nadruk op kennis te liggen.

Anderzijds kende het Griekse denken een zekere minachting voor het aardse, voor het vergankelijke. Deze minachting kreeg ook invloed in de grote stroom van het christendom. Het zich vrijwillig ontfeggen van aardse genoegens, de zogenaamde **ascese** (letterlijk: oefening) of onthouding, kwam in hoog aanzien te staan. Vasten, onthouding van huwelijk en seksualiteit alsmede het opgeven van aards bezit en het leven in armoede gingen daar gelden als blijken van een deugzaam leven.

Al spoedig bleek echter dat een leven van onthouding niet aan allen gegeven was. De strenge levenspraktijk bleek te zwaar voor de gewone gelovige. Zij konden niet ‘het hele juk van de Heer’ dragen en moesten daarom maar datgene doen ‘waartoe zij in staat waren’. Dat was de les van *Didachè* of *Het onderricht van de twaalf apostelen*, een geschrift uit de eerste helft van de tweede eeuw. Het gaf voorschriften voor het morele leven van de ‘gemiddelde’ gelovige. Geleidelijk groeide er zo een onderscheid tussen de levensstijl van degenen die naar **volmaaktheid** streefden en de meer aan de eisen van het **dagelijks leven** aangepaste moraal van de ‘gewone gelovige’. Onderstaand fragment maakt duidelijk dat in de *Didachè* al aandacht werd besteed aan de essentie van het christendom.

### *Het onderricht van de twaalf apostelen*

1. Er zijn twee wegen, één naar het leven en een andere naar de dood. Er is echter een groot verschil tussen de twee wegen. 2. De weg naar het leven is als volgt: in de eerste plaats moet u God, die u gemaakt heeft, liefhebben en in de tweede plaats uw naaste als uzelf. Verder moet u aan een ander niets doen dat u zelf niet zou willen overkomen. 3. Het onderricht aangaande deze aanspraken is als volgt: Zegent hen die u vervloeken, bidt voor uw vijanden en vast voor hen die u vervolgen. Want welke reden heeft men u dankbaar te zijn als u liefhebt die u liefhebben? Doen de heidenen niet precies hetzelfde? Wat u betreft, u moet liefhebben die u haten en u zult niemand tot vijand hebben. 4. Onthoudt u van de begeerten van het lichaam. Als iemand u een slag geeft op de rechterwang, keer hem dan ook de andere toe. Dan zult u volmaakt zijn. Als men u prest één mijl te gaan, ga dan twee mijl met zo iemand. Als men uw overkleed overneemt, geef zo iemand dan ook uw onderkleed. Als iemand uw bezit neemt, vraagt het dan niet terug. Dat kunt u immers niet! 5. Geef aan ieder die van u vraagt en vraag niet terug. De Vader immers verlangt dat aan allen uitgedeeld wordt van wat Hij zelf geeft. Zalig die geeft naar het gebod, want die is zonder schuld. Wee die wegneemt. Als iemand het neemt omdat hij het nodig heeft, zal hij zonder schuld zijn, maar zo niet dan is hij rekenschap verschuldigd waarom en waartoe hij heeft genomen. Als hij gevangen is gezet, zal hij ondervraagd worden over wat hij heeft gedaan en hij zal niet uit de gevangenis komen

voordat hij de laatste cent heeft betaald. 6. Bovendien is hierover gezegd: 'Uw gave moet in uw handen zweten totdat u weet aan wie u zal geven.

II. Het tweede gebod van het onderwijs is: 2. U zult niet doden, geen echtbreuk plegen, u niet met jongens afgeven, geen ontucht bedrijven, niet stelen, geen bezweringen uiten, geen tovermiddelen bereiden, geen abortus plegen en geen pasgeborene doden. 3. U zult niet begeren wat van uw naaste is, geen meeneed afleggen, geen vals getuigenis geven, niet vervloeken en niet op onrecht uit zijn. 4. U moet niet dubbelhartig zijn en met twee monden spreken want dat is immers een dodelijke strik. 5. Uw spreken moet niet bedrieglijk zijn of hol, maar daarentegen doortrokken van daden. 6. U moet niet op geld uit zijn of inhalig, schijnheilig, kwaadaardig of trots. Beraamt geen boze plannen tegen uw naaste. 7. Draagt geen mens haat toe. Wijst daarentegen de een terecht en bidt voor de ander want u moet hen meer liefhebben dan uzelf.

In minstens één opzicht onderscheidde de levensstijl van de christenen zich positief van die van de meeste niet-christenen, en dat was in de **zorg voor de noodlijdende naaste**. Met die zorg waren vooral de diakens belast, maar het was ook een taak voor heel de gemeente en voor iedere gelovige. Christenen vielen te midden van hun tijdgenoten op door die zorg. De christelijke schrijver Tertullianus haalt rond het jaar 200 de beroemde woorden van anderen over de christenen aan: "Ziet hoe zij elkander liefhebben".

De **diaconie** of zorg voor de noodlijdenden had een georganiseerd karakter. Tijdens de zondagse samenkomst van de christenen had een inzameling plaats. De opbrengt daarvan was bestemd voor de armen, weduwen en wezen, slaven, schipbreukelingen, gevangenen en allen die in nood verkeerden. Rond het jaar 250 onderhield de christengemeente van Rome zo'n 1500 hulpbehoevenden, christenen, maar ook niet-christenen. De christelijke armenzorg was de best georganiseerde in heel het Romeinse Rijk.

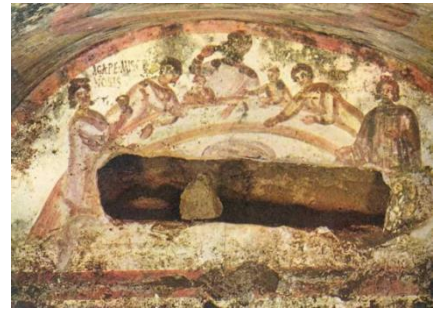
? **Ascese en diaconie kenmerken twee verschillende levensstijlen uit het vroege christendom. Leg uit.**

### c. Liturgie of eredienst

Het is uiteraard moeilijk iets te zeggen over het **'innerlijke leven' van de eerste christenen**, want elke mens heeft zijn eigen onvervreembare geschiedenis. Uit de bronnen vernemen we enkel iets over de uitingen van het christelijk leven, het waarneembare. Ook al vertelt ons dat niet alles, het leert ons wel veel over de wijze waarop de christenen in de eerste eeuwen aan hun geloof gestalte gaven. Vanaf het begin hebben christenen de behoefte gevoeld hun geloof te belijden en te vieren in bijeenkomsten. Deze vieringen noemt men **'eredienst'** of **'liturgie'** (naar het Griekse *leitourgia*, 'dienst van of voor het volk'). Op de **eerste dag van de week**, dus niet op de joodse sabbat, maar op een eigen feestdag, kwamen de christenen samen om de opstanding van de Heer te vieren. Deze dag werd 'dag van de verrijzenis' genoemd of ook 'dag des Heren' (in het Latijn *dies dominica* en de Franse afleiding *dimanche*). Later is in veel talen voor die dag de heidense benaming 'zondag' in gebruik geraakt. De bijeenkomst van de christenen moest 's morgens vroeg of 's avonds laat plaatsvinden, omdat de zondag tot aan het begin

van de vierde eeuw nog geen rustdag was en de meeste christenen overdag dus gewoon moesten werken.

Tijdens de samenkomst werd eerst door een voorlezer voorgelezen uit de **geschriften** (die wij nu het Oude Testament noemen). Dan volgde een **uitleg** (homilie of preek) door de voorganger en de **voorbeden** van de gelovigen. Vervolgens sprak de voorganger, doorgaans de bisschop en bij diens afwezigheid een presbyter of priester, een **lang dankgebed** uit over het brood en over een beker met wijn en water. Ten slotte deelde een diaken deze gaven aan alle aanwezige gelovigen uit. Het dankgebed noemde men **eucharistie** (letterlijk: dankzegging). Later ging die naam over op de gehele viering.



Agapè maaltijd  
Bron: <http://bit.ly/2biGMnf>

Anders gezegd, de **eucharistie** gaat terug op het laatste avondmaal waarin Jezus de woorden sprak: Doe dit tot mijn gedachtenis". Het is de liturgische maaltijd ter **gedachtenis** van het lijden en sterven en de opstanding en verheerlijking van Jezus Christus. Deze maaltijd ziet tegelijk uit naar de **wederkomst** van Christus. In iedere viering van de eucharistie werd het laatste avondmaal opgeroepen dat Jezus met zijn leerlingen vierde. En zoals Jezus over brood en wijn had gezegd: 'dit is mijn lichaam, dit is mijn bloed' (Mt 26, 26-28; Mc 14, 22-24; Lc 22, 19-20; 1 Kor 11, 23-26), zo was voor de christenen die de eucharistie vierden Christus werkelijk aanwezig in de zichtbare tekenen van brood en wijn. Het nuttigen van deze gaven, **communie** genoemd, werd geacht voedsel voor het eeuwig leven en gemeenschap met de Heer te geven. In principe communiceerden alle gelovigen, maar deze gewoonte geraakte na de godsdienstvrijheid van 313 in onbruik.

Tijdens de maaltijd nam Jezus een brood, sprak de zegenbede uit, brak het, gaf het aan zijn leerlingen en zei: 'Neem en eet, dit is mijn lichaam.' Ook nam Hij een beker, sprak het dankgebed uit en gaf hun die met de woorden: 'Drink er allen uit, want dit is mijn bloed van het verbond, dat voor velen wordt vergoten tot vergeving van zonden (Mt 26, 26-28).

Tijdens de maaltijd nam Hij een brood, sprak de zegenbede uit, brak het brood, gaf het hun en zei: 'Neem het, dit is mijn lichaam.' Ook nam Hij een beker, sprak het dankgebed uit en gaf hun die beker; ze dronken er allen uit. En Hij zei hun: 'Dit is mijn bloed van het verbond, dat voor velen wordt vergoten (Mc 14, 22-24).

Hij nam een brood, sprak het dankgebed, brak het brood in stukken en gaf het hun, en zei: 'Dit is mijn lichaam; het wordt voor jullie gegeven. Blijf dit doen om Mij te gedenken.' Na de maaltijd zei Hij zo ook van de beker: 'Deze beker is het nieuwe verbond door mijn bloed; hij wordt voor jullie leeggegoten (Lc 22, 19-20).

Zelf heb ik van de Heer de overlevering ontvangen die ik u op mijn beurt heb doorgegeven: dat de Heer Jezus in de nacht waarin Hij werd overgeleverd, een brood nam, het dankgebed sprak, het brood in stukken brak en zei: 'Dit is mijn lichaam; het is voor jullie. Blijf dit doen om Mij te gedenken.' Na de maaltijd zei Hij zo ook van de beker: 'Deze beker is het nieuwe verbond door mijn bloed. Blijf dit doen om Mij te gedenken, telkens wanneer jullie eruit drinken.' Telkens als u dus dit brood eet en uit de beker drinkt, verkondigt u de dood van de Heer totdat Hij komt (1 Kor 11, 23-26).

Soms werd de viering van de eucharistie voorafgegaan door een echte gemeenschappelijke maaltijd, het **liefdemaal** of de **agapè**. Ieder droeg naar vermogen spijs en drank bij aan die maaltijd. Maar Paulus werd al geconfronteerd met **misbruiken** rond het liefdemaal: "Iedereen eet haastig zijn eigen maal op, zodat sommigen honger lijden en andere dronken zijn" (1 Kor 11, 20-22). Daarom raakte de combinatie van de eucharistie met een liefdemaal al in de eerste twee eeuwen in onbruik.

? “Vanaf het begin hebben christenen de behoefte gevoeld hun geloof te belijden en te vieren in bijeenkomsten.” Licht toe.

#### d. Doopsel

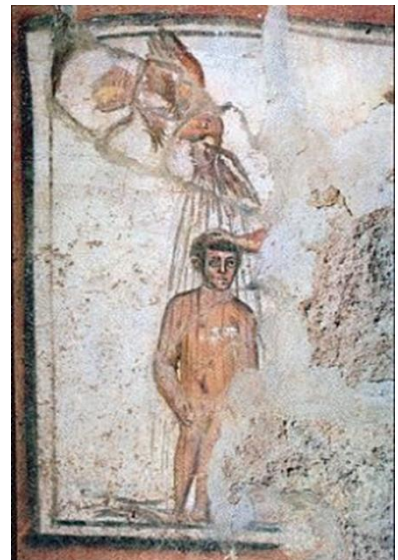
Een ander belangrijk element in de eredienst van de jonge kerk was de viering van de **doop**. Door dit sacrament trad men toe tot de **gemeenschap van Jezus' volgelingen** en kreeg men deel aan het grote heil dat de Verlosser was komen brengen. Anders gezegd: het doopsel gaf toegang tot het christendom. Het Nieuwe Testament getuigt hiervan op verschillende plaatsen (Mt 28,19, Mc 16,16, Hnd 2,38). Het was dus *niet een rituele reiniging*, zoals bij de Joden, maar een **nieuwe geboorte**: de dopeling werd herboren uit water en de Heilige Geest.

Mt 29, 19: Ga, en maak alle volkeren tot leerling; doop hen in de naam van de Vader, de Zoon en de heilige Geest.

Mc 16,16: Wie tot geloof komt en gedoopt wordt, zal gered worden, maar wie niet tot geloof komt, zal veroordeeld worden.

Hnd 2,38: Petrus zei tegen hen: 'Bekeer u! Ieder van u moet zich laten dopen in de naam van Jezus Christus tot vergeving van uw zonden. Dan zult u de gave van de heilige Geest ontvangen.

De doop vond doorgaans plaats in de Paasnacht, maar soms ook op andere feestdagen in de loop van het jaar, zoals de Verschijning des Heren (Epifanie), de Doop des Heren of Pinksteren. De opname in de christelijke gemeenschap door de doop werd voorafgegaan door een **intensieve voorbereiding**, waarin de **doopleerling of catechumeen** werd ingewijd in de christelijke leer en waarin zijn of haar motieven om christen te worden werden onderzocht. Omstreeks 215 duurde de voorbereiding op het doopsel bijvoorbeeld 3 jaar. Elke christen moest bijvoorbeeld belijden dat hij Jezus als de Heer erkende en dat Hij God was, verreezen uit de doden. In de viering van de doop zelf werd de kandidaat eerst door een rituele viering onttrokken aan de heerschappij van het kwaad. Vervolgens legde de dopeling daarom symbolisch de kleren af en werd hij/zij onder aanroeping van de drie-een God gedoopt. Dat gebeurde naar het voorbeeld van het doopsel van Johannes de Doper hetzij door **onderdompeling** in een waterbad, hetzij door **overgieting** met gewijd water. Bij doopsel door onderdompeling liep de doopleerling van het westen, waar de zon ondergaat, naar het oosten, waar de zon opgaat als teken van een nieuw begin en overwinning van het duister. Die beweging herinnert ook aan Christus, het licht. Vervolgens werd de dopeling gezalfd met **gewijde olie of chrisma**, ten teken van de mededeling van de Heilige Geest. Tenslotte mocht de nieuw gedoopte voor het eerst volwaardig deelnemen aan de viering van de eucharistie. Na de ceremonie



Doopsel door overgieting  
Catacomben van Marcellinus en Peter  
Bron: <http://bit.ly/2aIKkLg>

kregen de nieuwgedoopten een **wit kleed** aan, als symbool van hun nieuwverworven onschuld. Ze konden een nieuw leven beginnen: voortaan zouden zij leven volgens de normen van het evangelie.

Aanvankelijk werd na de doop ook onmiddellijk het **vormsel** toegediend. In het westen gebeurde dat door de bisschop; in het oosten al snel ook door priesters. Na het vormsel keerde men dan terug naar de kerk, waar men dan voor het eerst deelnam aan de complete heilige mis en de **eucharistie** ontving. Zo werd men in de '**heilige geheimen**' ingeleid. Kortom, de voor ons gekende **initiatiesacramenten** (doopsel, eerste communie en vormsel) werden in één keer toegediend. Dat is vandaag ook het geval bij volwassenen (catechumenen) die zich aandienen om gedoopte te worden.

Het doopsel werd meestal aan **volwassenen** toegediend. Ook kinderen van christelijke ouders werden niet altijd als kind gedoopt. Pas vanaf de vijfde eeuw groeide in de kerk in oost en west het gebruik om de kleine kinderen te dopen.



**Het doopsel was een nieuwe geboorte. Leg uit.**

#### *e. Biecht en boete*

Altijd is de mens zich in zekere mate bewust geweest van het kwaad in en buiten hem. De geschiedenis van biecht en boete in de oude kerk is nogal complex. Van de christenen werd een moreel hoogstaand leven gevraagd. Zij dienden de staat van onschuld die ze door het ontvangen van het doopsel hadden verworven te bewaren. Terugvallen in de zonde werd beschouwd als een gemis aan goede wil of oprechtheid. Zondaars werden dan ook streng aangepakt. Dat was meteen ook de reden waarom heel wat doopleerlingen hun doopsel zo lang mogelijk uitstelden om die staat van zuiverheid te bewaren. Het was geen uitzondering dat het doopsel tot op het sterfbed werd uitgesteld.

Om vergeving te verkrijgen voor begane zonden, wees de Kerk aan berouwvolle gelovigen de weg van de **kerkelijke boete**, die in de eerste eeuwen een publieke vorm had. Aanvankelijk heeft bij bepaalde groepen christenen de overtuiging bestaan dat voor zonden begaan na het doopsel, geen vergeving meer mogelijk was. Daartegen verzet zich rond het jaar 150 de schrijver *Hermas* in zijn geschrift *De herder*. God is een barmhartige Vader en bij Hem is vergeving mogelijk. Daartoe is echter nodig dat de zondaar berouw heeft over zijn daden en bereid is tot boetedoening. Aan de bisschoppen als opvolgers van de apostelen werd, met een beroep op bepaalde Bijbelplaatsen, de volmacht toegekend om zonden te vergeven.

De weg naar de vergeving van de zonden was die van de **openbare boete**. Deze werd al in de tweede eeuw gepraktiseerd. Een zondaar begon aan die weg door te vragen of hij/zij opgenomen kon worden onder de boetelingen. Na een vermaning door de bisschop en een hernieuwd geloofsonderricht (de zondaar had immers door zijn gedrag laten blijken de eisen van het geloof niet geheel begrepen te hebben) deed de boeteling dan een belijdenis van zijn zonden, ofwel in het openbaar, ofwel onder vier ogen. Hij of zij droeg daarbij een speciaal boetegewaad. Daarna begon een tijd van boete, waarvan de duur afhankelijk was van de ernst van de overtreding. In die tijd, die wel tot drie jaar kon oplopen, legde de boeteling zich toe op vasten en gebed. Vooral in de vierde eeuw, toen men na de godsdienstvrijheid door een streng optreden een snel verval van het zedelijk en godsdienstig peil trachtte tegen te gaan, konden de boetebepalingen zeer zwaar zijn. Na afloop van de boetetijd werd de boeteling onder gebed en handoplegging door de bisschop weer opgenomen in de gemeenschap met God en met de kerk.

Vanaf de tweede helft van de tweede eeuw golden drie zonden als onvergeeflijk, de zogenaamde **doodszonden of hoofdzonden**: echtbreuk, moord en geloofsafval (apostasie). Gelovigen die zulke zonden bedreven werden uit de *communio* met de Kerk gestoten en bijgevolg niet meer tot de eucharistie toegelaten. Pas na een belijdenis tegenover de bisschop, het hoofd van de lokale christengemeente, en na het volbrengen van een openbare boete konden ze weer in de gemeenschap worden opgenomen.



Wat is de band tussen biecht en boete en de *communio*-gedachte uit de vroege kerk? Leg uit.

#### *f. Feesten in de kerk*

Aanvankelijk kende het christendom twee belangrijke kerkelijke feesten: Pasen en Pinksteren. Beide waren in het jodendom al feestdagen, maar de christenen gaven er een andere invulling aan. Op **Pasen** werd de verrijzenis van de Heer uit de dood gevierd. Het is het oudste feest van de christelijke jaarkalender. Al vroeg hadden christenen de gewoonte aangenomen zich op dit feest voor te bereiden door enkele dagen tot een week te vasten en vanaf de vierde eeuw door veertig dagen van vasten. De viering van de opstanding van de Heer was zo belangrijk dat men er vijftig dagen voor uittrok, tot en met de dag van **Pinksteren**. Op die feest herdacht men de nederdaling van de heilige Geest. In die periode, de Paastijd, vierde men ook nog de dag van 's Heren **Hemelvaart**.

Pas in de vierde eeuw voegde zich bij het grote feest van Pasen een tweede hoogtepunt in het jaar: het feest van de geboorte van Jezus, **Kerstmis** (25 december). Dit feest kreeg geleidelijk meer aandacht dan het oudere feest van **Epifanie** (6 januari), waarop de Verschijning van Jezus aan de wereld gevierd wordt. Deze Verschijning kreeg gestalte in de aanbidding door de drie wijzen uit het oosten; het feest is daarom meer bekend geworden als **Driekoningen**.

Behalve deze feestdagen waarop gebeurtenissen uit het leven van Jezus Christus herdacht worden, kwamen er vanaf de tweede eeuw ook feestdagen gewijd aan **Maria** en aan de gedachtenis van de **martelaren**. Door de toename van het aantal feest- en gedenkdagen werd het noodzakelijk een **kalender** op te stellen.

Al deze liturgische vieringen en feesten werden tot het eind van de derde eeuw nog steeds bij een christen thuis gevierd. Daar kwam men samen voor de viering van de eucharistie en ook voor gebedsdiensten. Eigen kerkgebouwen konden de christenen in de tijd van de vervolgingen nog niet bouwen. Dat werd pas mogelijk in de vierde eeuw.



**Synthesevraag.** Op welke basis definieerden de eerste christenen hun geloof (*orthodoxie*)?

? *Synthesevraag.* Hoe gaven de eerste christenen uitdrukking en gestalte aan hun geloof (*orthopraxie*)?

## Hoofdstuk 3. Kerk en anderen. Expansie en vervolging

In de eerste eeuwen ontwikkelde het christendom moeizaam een afgebakende religieuze identiteit, zoals ook al aangetoond werd in het vorige hoofdstuk. De vroegste christelijke gemeenschappen ontwikkelden zich binnen de joodse gemeenschap. Deze gemeenschappen geloofden dat Jezus door Zijn dood en verrijzenis een begin had gemaakt aan de uiteindelijke redding. De vroege christelijke kerk zag zichzelf als het ware Israël. Dit zorgde onvermijdelijk voor strubbelingen met de joodse gemeenschap. De ongemakkelijke verhouding van christenen ten opzichte van hun joodse wortels was niet het enige element van belang voor het veranderende bewustzijn van de christenen. Dit hoofdstuk maakt duidelijk dat de relatie van de christenen met hun omgeving niet altijd eenvoudig was. Zo plaatste de aanhoudende verspreiding van de christelijke identiteit in de Grieks-Romeinse steden het christendom ook voor een reeks uitdagingen.

In de eerste plaats wordt aandacht besteed aan de **verspreiding van het christendom**. De gebeurtenissen na Pinksteren, de missiereizen van Paulus en de verdere expansie van christelijke gemeenschappen in het Romeinse Rijk komen aan bod. Belangrijk hierbij is dat het christendom zich in het prille begin nooit als een homogene eenheid heeft gepresenteerd. Elke groei betekende **diversificatie**. (1). Het christendom werd zowel van buitenaf als van binnenuit bedreigd. Het tweede deel van dit hoofdstuk gaat eerst dieper in op de **christenvervolgingen** in de eerste drie eeuwen en het daaruit volgende beeld van christelijk **martelaarschap** met het verhaal van de heilige Perpetua en Felicitas als illustratie en een uitbreiding over de christelijke betekenis van martelaarschap. Keizer Constantijn maakte in 313 een eind aan de vervolgingen met het edict van Milaan waarin hij algemene tolerantie en onbeperkte vrijheid voor het christendom afkondigde. Anderzijds waren er ook afwijkende inzichten binnen de christengemeenschap niet uitzonderlijk. Denk maar de invloed van de gnostiek (2). Tot slot komt in het derde deel van dit hoofdstuk de opkomst van de islam in de zevende eeuw aan bod. Dit leidde tot het vrijwel geheel verdwijnen van het christendom in Noord-Afrika en het Midden-Oosten (3).

### 1. De verspreiding van het christendom

#### *a. Pinksteren en Paulus*

De **apostelen**, die het voorrecht hadden getuige te zijn geweest van de verschijning van de verrezene Jezus, vormden het middelpunt van de eerste gemeente te Jeruzalem. Na het verraad van Judas, die de weg had gewezen aan de soldaten die Jezus gevangen hadden genomen, waren er nog maar elf apostelen. Het twaalfstal werd weer compleet gemaakt door de keuze van Matthias (Hnd 1,15-26).

**Pinksterdag** werd het geloof van de apostelen en degenen die bij hen waren, bezegeld door een wonderlijke ervaring. In tongen van vuur daalde de Heilige Geest op hen neer. Jezus zelf had nog tijdens zijn leven beloofd dat de Vader de Geest in zijn naam zou zenden (Joh 14,26). Deze Geest zou de apostelen in alles bijstaan en hen weer herinneren wat Jezus hun geleerd had. Vervuld van de Heilige Geest begonnen zij in de vele talen die in feestvierend Jeruzalem gesproken werden te spreken over Jezus als de verrezene Heer. Deze bezielende getuigenis leidde tot een **snelle groei van de christengemeente**. Na een toespraak van Petrus, die meestal als eerste onder de apostelen bij belangrijke gebeurtenissen het woord voerde, lieten drieduizend mensen zich dopen (Hnd 2,14-41). Hoe deze oergemeente van Jeruzalem leefde, wordt hierna verder in de Handelingen van de Apostelen beschreven (Hnd 2,42-47).

Ze wijdden zich trouw aan het onderwijs dat de apostelen gaven, en aan de onderlinge gemeenschap, het breken van het brood en het gebed. Vrees beving iedereen en er gebeurden vele wonderen en tekenen door toedoen van de apostelen. Allen die het geloof hadden aangenomen, bleven bijeen en bezaten alles gemeenschappelijk. Ze verkochten have en goed en verdeelden dat onder allen naar ieders behoeften. Dagelijks gingen ze trouw en eensgezind naar de tempel, braken bij iemand aan huis het brood, gebruikten samen hun maaltijden in blijdschap

en eenvoud van hart, loofden God en stonden in de gunst bij heel het volk. De Heer breidde hun kring dagelijks uit; steeds meer mensen werden gered (Hnd 2, 42-47).

De gemeenschap van Jeruzalem bestond nog geheel uit christenen die uit het jodendom kwamen. Onder hen waren de **Hebreeuws- of Arameessprekende Hebreeën (Israëlieten)** die strikt wilden vasthouden aan de Hebreeuwse taal en aan de joodse voorschriften en gebruiken. Deze joodse christenen deelden ook het messiaanse bevrijdingsdenken en de kritiek op de Romeinse aanwezigheid. Tevens namen ze Jezus' kritiek op de wantoestanden en de activiteiten van handelaren rond de tempel ter harte. Cruciaal was het geloof in zijn opstanding uit de doden en in de plicht om het leraarschap van Jezus voort te zetten. Dat leraarschap bevatte nauwelijks elementen die afweken van de Tora en voor heel wat joden wat het geen obstakel om joods-christen te zijn. De vroegste christelijke gemeenschap in Jeruzalem stond volgens het boek Handelingen onder leiding van Jacobus, 'de broer van de Heer': men deelde er het joodse vasten, vierde de sabbat en joodse feestdagen als Pesach en Pinksteren, en respecteerde de besnijdeniswetten en de spijswetten. Dit **Palestijnse christendom** verspreidde zich binnen de joodse gemeenschappen in Palestina en in Syrische steden, waar het aanknoopte bij de gemeenschappen rond de synagogen.

Er waren echter ook **Griekssprekende Hellenisten** die vrijer stonden tegenover de wet van Mozes en de tempeldienst. De allereerste generatie christenen of *apostoloi*, Grieks voor gezanten, van Jezus van Nazareth, stichtten in het midden van de eerste eeuw niet alleen gemeenschappen van Palestijns christendom. Figuren als Petrus hielden zich volgens de nieuwtestamentische traditie weliswaar aan de joodse gewoontes, maar begaven zich ook onder helleense diasporajoden in de mediterrane ruime én deelden bovendien de openheid van deze joden voor 'proselieten', bekeerlingen uit de groep 'onbesnedenen'. Met regelmaat trokken dergelijke gemeenschappen niet-joodse bekeerlingen aan. Dit **hellenistisch jodendom** vormde de context, het 'milieu', vanwaaruit de leerlingen van Jezus niet alleen onder gehelleniseerde joden, maar ook onder niet-joden gingen verkondigen. Het gevolg was dat er al kort na het overlijden van Jezus van Nazareth, rond het midden van de eerste eeuw, diverse plaatsen en vormen van vroegchristelijk leven bestonden.

Na de steniging van de eerste christelijke martelaar Stefanus in het jaar 35, die in het volgende deel aan bod komt, brak in Jeruzalem een **hevige vervolging** los tegen de christenen. De christenen verspreidden zich hierna over het platteland van Judea en Samaria. Zij trokken verder naar Antiochië, de grootste stad van het Romeinse Rijk na Rome en Alexandrië. Hun verkondiging richtte zich niet meer alleen tot joden, maar ook tot proselieten en godvrezenden die uit het jodendom voortkwamen. Het was in Antiochië dat de volgelingen van Jezus voor het eerst 'christenen' genoemd werden (Hnd 11,26).

Ook **Saulus van Tarsus**, een Griekssprekende jood uit de diaspora en Romeins staatsburger die zowel een Romeinse als een Hebreeuwse naam had, was betrokken bij de verkondiging van het christendom buiten Palestina. Hij werd geboren in Tarsus in Cilicië (Hnd 21,39; 22,3), een regio die sterk beïnvloed was door de hellenistische cultuur. Tarsus lag trouwens op een handelsweg tussen Klein-Azië en Syrië en was een stad met een boeiend cultureel leven. Saulus studeerde in Jeruzalem en was een trouwe vervuller van de Wet, mogelijk een verklaring voor zijn aanvankelijk kritische houding ten overstaan van de christenen. Hij begon zijn carrière namelijk als **vervolger van christenen**. Zo zou hij aanwezig zijn geweest bij de steniging van Stefanus. Rond het jaar 37 kreeg hij echter een visioen in Damascus waarin hij Jezus aanschouwde en zich bekeerde (Hnd 9,4). Deze belevenis veranderde zijn leven en hij werd voortaan **Paulus** genoemd. De verkondiging van het evangelie aan de heidenen werd zijn roeping. Hij trok naar Cyprus, Klein-Azië,



Paulus

Bron: <http://bit.ly/2bc7nUW>

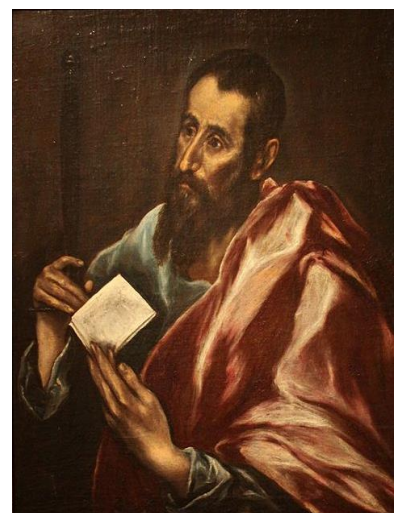
Griekenland, Rome, mogelijks zelfs Spanje, en stichtte tal van gemeenten, waaronder Efese, Filippi, Thessalonica en Korinthe. Aan deze en andere gemeenten gaf hij leiding, onder meer via brieven. Het Nieuwe Testament bevat vijftien brieven die op zijn naam staan. Zij lichten ons in over het geloof en het leven in de door hem gestichte gemeenten. Paulus omschreef zichzelf als ‘**de apostel van de niet-joden**’. Zijn grote zorg was het bewaren van de eenheid tussen de volgelingen van joodse en niet-joodse achtergrond binnen de christelijke gemeenschappen.



De zendingsreizen van Paulus

Bron: <http://bit.ly/2be6xBI>

Paulus' boodschap is een eigensoortige interpretatie van het Christusgebeuren. Hij kende Jezus' woorden maar maakte er in zijn predicatie weinig gebruik van, zelfs in ethische kwesties. Hij leek verder niet geïnteresseerd te zijn in de historische Jezus (2 Kor 5,16), wel in de **Christus** die door zijn opwekking een unieke plaats had gekregen in de heilsgeschiedenis. **Niet de Jezus van de geschiedenis, maar de Christus van het geloof** krijgt dan ook een bijzondere plaats bij Paulus, al dient onmiddellijk te worden gezegd dat Paulus in zijn boodschappen niet steeds eenduidig en zeker niet steeds duidelijk is. Blijft staan dat het Paulus vooral om de ervaring en verkondiging van een nieuw leven in Christus gaat. Hij beschouwde Jezus' dood en verrijzenis als een garantie voor de verrijzenis van allen, zowel voor het volk van Israël als voor de 'heiden'volkeren.



Paulus (1605) door El Greco (1541-1614)

Bron: <http://bit.ly/2bMemAi>

Paulus gebruikte voor de kerkgemeenschap graag het beeld van het **lichaam**, waarvan Christus het hoofd is. Door Christus in geloof aan te nemen, wordt de mens bevrijd.

“Wat mijzelf betreft, broeders en zusters, toen ik u het geheim van God kwam verkondigen, deed ik dat niet met vertoon van welsprekendheid of geleerdheid. Ik had mij voorgenomen u niets anders bij te brengen dan Jezus Christus, die gekruisigde” (1 Kor 2, 1-2).

Jezus was niet gekomen om een nieuw juk van wetsvoorschriften op te leggen: de mens wordt niet met God verzoend door wetten na te leven, hij wordt verzoend door het geloof in Jezus Christus (Gal 5,1). Paulus wees dus op **het gevaar van een al te letterlijke navolging van de wet**. Hij moet er zich van bewust geweest zijn dat een te strikt wetsdenken tot tweedracht zou leiden in de vroegchristelijke kerk.

Paulus richtte deze woorden tot de christengemeenten in de Romeinse provincie Galatië (Centraal-Turkije). In deze gemeenschap leefden joden-christenen (vertegenwoordigers van het Palestijnse christendom) die aan niet-joden of heiden-christenen voorhielden dat zij eerst jood moesten worden, dat wil zeggen zich eerst moesten laten besnijden, alvorens ze bij Jezus Christus konden horen. Paulus bestreed die opvatting. Het behoud van de eenheid veronderstelde voor hem soepelheid. Hij schreef daarom:

De wet is dus voor ons een oppasser geweest tot de komst van Christus, opdat wij gerechtvaardigd zouden worden door het geloof. Maar nu het geloof is gekomen, staan wij niet langer onder de oppasser. Want u bent allemaal kinderen van God door het geloof, in Christus Jezus. Want allemaal bent u in Christus gedoopt, met Christus bekleed. Er is geen Jood of Griek meer, er is geen slaaf of vrije, het is niet man en vrouw: u bent allemaal één in Christus Jezus (Gal 3, 24-28).

Natuurlijk leidde deze ontwikkeling tot **spanningen**. Dit was de aanleiding tot een kerkvergadering in Jeruzalem in 48, het zogenaamde **apostelconcilie** (Hnd 15). De opvatting van Paulus kreeg daar de overhand: aan heidenen die tot het geloof zijn gekomen, moeten geen onnodige lasten worden opgelegd. Er ontstonden kleine kerken van joden-christenen of Palestijnse christenen in Palestina en Syrië die vasthielden aan voorschriften zoals de besnijdenis, maar deze groepen was geen lang leven beschoren.

Naast Paulus waren ook anderen actief in het bewaren en verspreiden van Jezus' woorden en daden. Op de eerste plaats dient hier **Petrus** vermeld te worden, die door zijn mede-apostelen als de eerste onder hen werd beschouwd. Tegelijk is het verrassend dat er zo weinig van Petrus geweten is (de twee brieven van Petrus in het Nieuwe Testament zijn niet door hem geschreven). Petrus blijkt samen met zijn vrouw op missietochten te zijn geweest (1 Kor 9,5) en is volgens de traditie in Rome gestorven. Een andere belangrijke figuur in de vroege Kerk is **Johannes**, volgens Paulus één van de zuilen van de gemeente (vgl. Gal 2,9). Opnieuw is er weinig over zijn biografie als verkondiger geweten: de traditie beweert dat hij zeer oud zou zijn geworden, dat hij een bijzondere band met Jezus had en dat hij in Klein-Azië zou werkzaam zijn geweest. Naast voornoemde apostelen is de boodschap evident ook door de **andere apostelen** verkondigd geworden, maar blijkbaar ook door andere rondtrekkende predikanten, zoals het verhaal van de verkondiger Philippus in Hnd 8,39 e.v. duidelijk maakt. Deze verkondigers blijken niet geïnteresseerd in geld of bezit, stellen zich vrij op ten overstaan van de samenleving en zijn in die zin echte navolgers geweest van de radicale Jezus en zijn even radicale eisen rond armoede en onthechting. Wanneer het christendom voet krijgt in de steden en ook rijken voor de boodschap gewonnen worden, levert dit evident spanningen op: de 'rijke' christenen zullen wel van hun bezit delen, maar niet zonder meer hun hele bezit opgeven.



**Beschrijf de rol van Paulus in de verspreiding van het christendom.**

### *b. Christelijke gemeenschappen in het Romeinse Rijk*

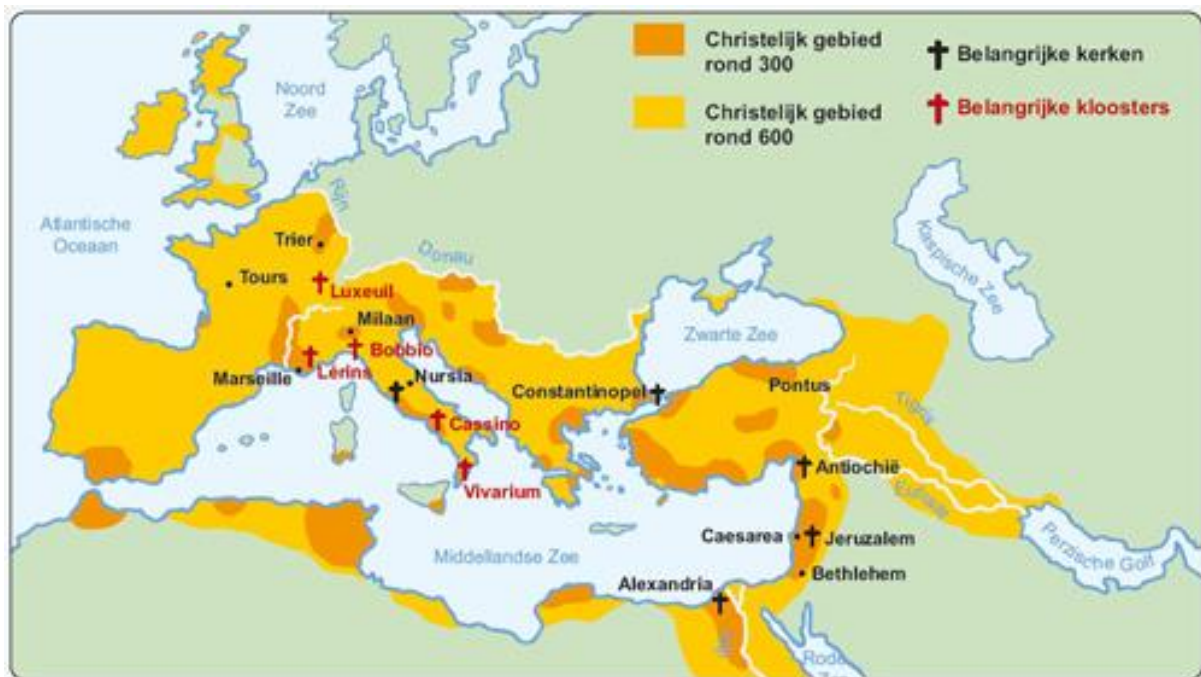
Het verdere verloop van de verspreiding van het christendom is niet eenvoudig te volgen. **De missiereizen van Paulus** startten in Antiochië en voerden hem naar het westelijk deel van Klein-Azië en via Klein-Azië naar Griekenland (Galatië, Filippi, Thessalonica, Korinthe). Paulus was voorts ook actief in Efese. In 49 na Chr. werden ook in Rome al christenen aangetroffen en verder ook in Egypte. Bij die verspreiding speelden ook de goede reisvoorwaarden een grote rol.

Het **Grieks** werd de *lingua franca* van het christendom. Het voordeel van deze keuze was evident: het was de taal van velen. Het betekende echter ook een beperking: christelijke prediking in het Latijn kwam pas in de tweede eeuw tot stand. Het christendom verspreidde zich voornamelijk als een **stadsreligie**, waarbij het zich zeker niet uitsluitend richtte tot de lagere klassen. Vanaf het begin vond het ook zijn weg in de middenklasse en bij de hogere standen. Het merendeel van de gelovigen waren vrouwen: voor mannen kon het behoren tot het christendom vaak leiden tot belemmeringen in de carrière.

Belangrijk is dat dit christendom zich nooit als een homogene eenheid heeft gepresenteerd. Elke groei betekende trouwens **diversificatie**. Denk maar aan de spanningen tussen joden en heidenen over de besnijdenis. Pas vanaf de tweede eeuw zouden de eerste grote lijnen van de 'katholieke' kerk zich aftekenen. De vroege kerk was **eerder een eenheid door gemeenschappelijke kenmerken dan door een gelijke organisatie**. Deze **gemeenschappelijke kenmerken** waren dan: geloofsconsensus op een vrij elementair niveau, dienstwerk op basis van een episcopaatsgedachte, een min of meer vastliggende canon van het Nieuwe Testament. De organisatiestructuur van deze gemeenschappen komt verderop nog uitgebreid aan bod.

Deze christelijke gemeenschappen trof men aan in het **oosten**: voornamelijk in het westelijke deel van Klein-Azië. Er was zelfs enige aanwezigheid in de rurale gebieden in het binnenland. In Griekenland was het succes eerder bescheiden, dit in tegenstelling tot Kreta. In Israël was de christelijke gemeente heidens en Grieks. In het oosten van Syrië presenteerde zich een Syrisch sprekende kerk met een zekere sympathie voor het gnostisch gedachtegoed dat hierna nog aan bod komt. Ook in Egypte waren verschillende christelijke groeperingen en scholen.

In het **westen** was er een belangrijke gemeenschap in Rome. De kerk te Rome bleef tot een goed stuk in de derde eeuw voornamelijk Grieks, dit in tegenstelling tot Noord-Afrika, waar men reeds sinds het midden van de tweede eeuw duidelijke bewijzen vindt van een Latijns georiënteerde christelijke gemeenschap. Ook hier lijkt het christendom relatief snel te zijn doorgedrongen op het platteland. Over de oorsprong van het christendom in Spanje is vrij weinig geweten, behalve dat het er blijkt te zijn. In Gallië loopt de ontwikkeling vooral langs de belangrijke handelsroute die de Rhône is. Lyon blijkt hier een belangrijk knooppunt te zijn. Het *Leitmotiv* van de Handelingen, de verkondiging van het evangelie tot het uiteinde der aarde, lijkt reeds werkelijkheid te zijn rond **200 na Chr.** De Latijnse kerkvader Tertullianus zal dan immers niet zonder fierheid vaststellen in zijn werk *Adversus Judaeos* dat het evangelie aanwezig is in Egypte, maar ook in Marokko, in Iran, in Spanje, op de Russische steppe en in Engeland. Deze toch wel spectaculaire groei leidde in de derde eeuw tot antichristelijke reacties zoals in het tweede deel van dit hoofdstuk beschreven wordt.



De verspreiding van het christendom

Bron: <http://bit.ly/2bLiuzF>

In de **derde eeuw** was het christendom duidelijk aanwezig overal in Klein-Azië. Ook in het oostelijke en westelijke deel van Syrië was een constante vooruitgang vast te stellen. Denk bijvoorbeeld aan centra als Antiochië of ook Edessa. In Libanon en Palestina leken christelijke gemeenten zich vooral te profileren in gehelleniseerde steden, maar daar werd ook een netwerk van bisschopszetels uitgebouwd. Egypte profileerde zich als een uiterst belangrijke regio binnen de oude kerk. Er was een constante doordringing van het christendom in deze regio en er ontwikkelde zich zelfs een soort van centraliserende hiërarchische organisatie van de Egyptische kerk, met als centrum Alexandrië. Hoe sterk het christendom zich hier wel doorzette, blijkt uit het feit dat men koptische Bijbels begint aan te treffen, een bewijs dat het christendom zich niet beperkt tot de gehelleniseerde klassen van de Egyptische bevolking.

In het westen boekte het christendom in belangrijke mate vooruitgang in het Romeinse Noord-Afrika, vooral in de provincies Africa proconsularis en Numidië. Carthago was een belangrijk centrum vanaf het einde van het derde eeuw. Vooral het gebruik van de Latijnse taal heeft hiertoe bijgedragen. In Italië had de kerk van Rome reeds in het midden van de derde eeuw een clerusbestand van 150 personen. In het centrale en zuidelijke deel van Italië bestond al een netwerk van bisschopszetels. In het noorden van Italië verliep de voortgang moeizamer hoewel er belangrijke centra waren in Milaan en Aquileia. In Spanje was er vrijwel overal evidentie voor aanwezigheid van kerken aan te duiden. In het zuidoosten van de Provence (Frankrijk) waren al heel wat bisschopszetels bekend, terwijl het christendom vanuit Lyon geleidelijk aan tot in Keulen toe zijn weg bleek te vinden, waarbij Trier een belangrijke verbindingsfunctie leek uit te oefenen. In Engeland tot slot waren zeker in de vierde eeuw al drie bisschopszetels te vermelden: York, Londen, Lincoln.

Dit alles maakt duidelijk dat de christenen aan de vooravond van de zogenaamde grote vervolging in 303 een niet te veronachtzamen minderheid vormden binnen het Romeinse rijk. Het ging zeker om een **'verscheiden' groep**, maar ook om een **belangrijke eenheid**. De briefcultuur van de late oudheid en de rol van rondreizende ambtsdragers hebben zeker bijgedragen tot de vorming van een samenhangend netwerk van christelijke gemeenschappen. En christen werden zich ook bewust van de kracht van dit netwerk.

? In de eerste eeuwen waren de christenen een 'verscheiden' groep, maar vormden ze ook een belangrijke eenheid. Leg uit en licht toe.

## 2. Christenvervolgingen, martelaarschap en confrontatie met een 'ander' denken

Het christendom werd in de eerste eeuwen zowel van buitenaf als van binnenuit bedreigd. In de ogen van de Romeinse machthebbers moet het christendom aanvankelijk niet meer dan een joodse sekte geweest zijn. Het christendom ging in feite schuil onder het jodendom. Omdat het jodendom als een 'geoorloofde godsdienst' werd beschouwd, was dit voor de christenen niet ongunstig. De Romeinen stelden zich ook tolerant op. Zolang de christenen zich als goede staatsburgers gedroegen, werd hen niet veel in de weg gelegd. Voor hun zorg voor armen, zieken, gevangenen, weduwen en wezen was er zelfs bewondering bij de Romeinen. Toch ondervonden de eerste christelijke gemeenschappen al snel op verschillende plaatsen tegenwerking en vervolging. Dit duurde met wisselende intensiteit en variërende motieven tot in de vierde eeuw. Naast fysieke agressie tegen de christenen doken er ook intellectuele vormen van kritiek op tegen de inhoud van het christendom en de leefwijze van de christenen. Deze aanspraken werden weerlegd door verschillende apologeten of verdedigers van het geloof.

In eerste instantie waren er spanningen met de joden die de joods-christelijke aanspraken afwezen. Een andere, grotere, bedreiging was het Romeinse staatsapparaat. Al vanaf het jaar 60 ondervonden de christenen tegenwerking. In de eerste twee eeuwen hadden deze vervolgingen nog een **incidenteel en plaatselijk karakter**. Het optreden van de keizers en hun ambtenaren werden veeleer door onzekerheid gekenmerkt. In de derde eeuw kregen de vervolgingen echter een **systematisch karakter** en waren ze erop gericht om het christendom in heel het Romeinse Rijk uit te roeien. In die periode begonnen de Romeinse keizers zichzelf ook meer en meer goddelijke kwaliteiten toe te kennen.

Voor deze vervolgingen is geen duidelijke en eenduidige grondslag aan te wijzen. Ze zijn veroorzaakt door een **samenspel aan factoren**. Christenen onderscheidden zich van hun tijdgenoten door hun ingetogen levenswandel en hun aandacht voor naastenliefde of *agapè*. Zij gingen niet naar de schouwspelen in het circus en het amfitheater, of naar het theater waar toneelspelen werden opgevoerd die vaak taferelen uit de heidense godenwereld toonden. Ze namen verder ook niet deel aan de feesten ter ere van de goden. Ze weigerden om offers te brengen aan de Grieks-Romeinse goden, of om de Romeinse keizer als God te erkennen, zoals de wet voorschreef. De keizercultus werd in die tijd aangewend als een instrument om de politieke eenheid van het rijk te stimuleren. Christenen kwamen daarom door hun houding soms vreemd tegenstrijdig over bij de Romeinse heersers. De claim dat de joods-christelijke God de enige ware was, wekte ook grote ergernis. Op den duur was het al verraad om alleen maar christen te zijn en velen waren bereid om te sterven voor hun geloof als martelaar. Hun offerbereidheid werd rechtstreeks verbonden met die van Jezus van Nazareth. Martelaarschap was de hoogste uiting en vervolmaking van het christelijke geloof. Het voorbeeld van de martelaren was bovendien een effectieve reclame voor de nieuwe religie en verenigde de aanhangers. De kerkvader Tertullianus (160-230) omschreef de waardering voor het martelaarschap als volgt: "Het bloed van de

martelaren vormt het zaad van de kerk”. Moderne christenen lijken echter niet meer te kunnen bedenken dat martelaarschap deel is van het volgen van de weg van Jezus.

#### a. Martelaarschap en Stefanus, de eerste martelaar

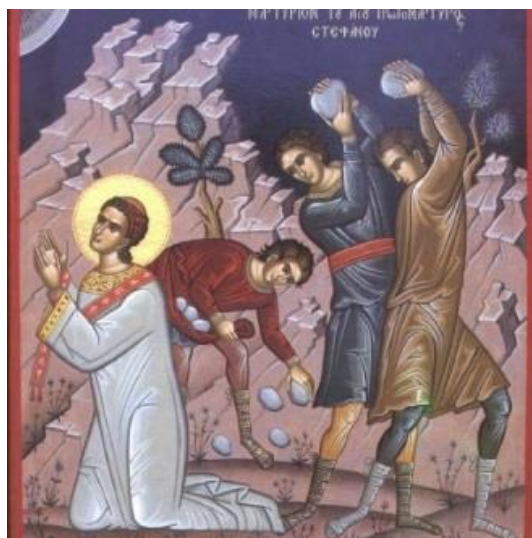
De term **martelaar** is afgeleid van het Griekse woord ***martyrs***. Dit woord had in de oudheid de neutrale betekenis van ‘getuige in een rechtszaak’. Ook de eerste christenen gebruikten het woord aanvankelijk in die zin, zoals blijkt uit dit Bijbelfragment:

Maar Hij [*Jezus*] zei tegen hen: ‘Het komt jullie niet toe de tijden of momenten te kennen die de Vader in zijn volmacht heeft vastgesteld; maar wanneer de heilige Geest over jullie komt, zullen jullie kracht ontvangen en mijn **getuigen** (*martyres*) zijn in Jeruzalem, in heel Judea en Samaria, en tot het uiteinde van de aarde (Hnd 1,7-8).

Binnen de christelijke context werd een *martyrs* echter een ‘**bloedgetuige**’, iemand die letterlijk met zijn eigen bloed getuigenis aflegt van zijn/haar trouw aan het christelijk verhaal. Het is iemand die weigert afstand te doen van het christelijk geloof en deze standvastigheid bekoopt met de dood. Martelaarschap is wezenlijk verbonden met het begin van het christendom. Jezus van Nazareth, Christus, verkondigde gelijkheid en vrijheid. Deze radicale boodschap viel in slechte aarde bij de machthebbers van zijn tijd. Toch deed hij geen water bij de wijn en beseftte hij maar al te goed dat hij daarom het zwijgen kon opgelegd worden. En inderdaad, omwille van zijn boodschap werd hij gekruisigd

**Stefanus** (+35) kan beschouwd worden als de eerste martelaar van het christendom. Zijn verhaal staat neergeschreven in de Handelingen van de Apostelen. In dit Bijbelboek wordt melding gemaakt van de twee hogervermelde groepen christelijke Joden in Jeruzalem: de Griekssprekende Hellenisten en de Hebreeuws- of Arameessprekende Hebreeën of Palestijnse christenen. De Griekse naam Stefanus (*Stephanos* = ‘krans, kroon’) doet vermoeden dat hij tot de Hellenisten behoorde. De Hellenisten klaagden op een gegeven moment dat hun weduwen materieel werden achtergesteld. De apostelen besloten daarom zeven mannen te benoemen tot bestuurders van het hulpfonds. Zij werden *diakonoï* (‘diakenen’) genoemd, wat ‘helpers’ betekent. Zij waren mannen van ‘goede faam, vol van geest en wijsheid’. Stefanus was een van hen.

Al predikend stuitte hij op groepen van Joden die zijn uitspraken betwistten. Omdat zij niet opgewassen waren tegen zijn wijsheid, beschuldigden zij hem van laster tegen de Thora en tegen God. Daarop werd Stefanus gevangengenomen en voor het Sanhedrin gesleept. Zo verscheen hij voor hetzelfde rechtcollege dat Jezus aan Pontius Pilatus had overgeleverd. Stefanus hield daar een krachtige redevoering, waarin hij Israëls heilsgeschiedenis de revue liet passeren. Kern van zijn betoog was dat Israël vaak het Woord van God in de wind had geslagen. Ook viel hij het idee aan dat God zich exclusief in Jeruzalem liet aanbidden. Tot slot beschuldigde hij zijn toehoorders ervan erfgenamen te zijn van hen die Gods profeten hadden vermoord. Zijn toehoorders reageerden woedend op zijn redevoering.



Stefanus wordt gestenigd.  
Bron: <http://bit.ly/2brXCQa>

“Toen ze dit hoorden, waren ze diep gekwetst, en ze knarsetandden van woede tegen hem. Maar hij stond daar, vol van de heilige Geest, hij richtte zijn blik op de hemel, zag de heerlijkheid van God, en daar stond Jezus aan Gods rechterhand. Hij zei: ‘Ik zie de hemelen open en ik zie de Mensenzoon staan aan de rechterhand van God.’ Maar ze hielden hun oren dicht, begonnen luid te schreeuwen, stormden als één

man op hem af, sleurden hem de stad uit en stenigden hem. De getuigen legden hun kleren neer bij een jongeman, die Saulus heette. Ze stenigden Stefanus, terwijl hij bad: 'Heer Jezus, ontvang mijn geest.' Hij viel op zijn knieën en riep met luide stem: 'Heer, reken hun deze zonde niet aan.' Na deze woorden stierf hij" (Hnd 7, 54-60).

De naam van Stefanus wordt vaak uitgelegd als de 'kroon' die Stefanus verwierf door zijn martelaarsstrijd. Om deze reden werden martelaren in de vroege kerk, en ook later, met de overwinningssymbolen van een kroon en een overwinningsspalm afgebeeld. Zij triomfeerden over de (figuurlijke) dood van de geloofsafval door (letterlijk) hun leven op te offeren.

Stefanus duikt ook op in de kunst. Kunstenaar Wim Delvoye beeldt hem af in een minivoetbaldoel met glasramen in plaats van netten. Het doel verwijst zowel naar fysiek geweld als naar breekbaarheid, contemplatie en sacraliteit. Stefanus wordt afgebeeld als een onbeweeglijke doelman. De steen die hij in zijn hand houdt en waarmee hij gestenigd werd, vertoont opvallend veel gelijkenissen met een voetbal. Het gotische glasraam verbeeldt het transcendente en het spirituele. De Heilige Stefanus is hier de beschermheilige van het glasraam, de behoeder van de geestelijke waarden tegen het brute (voetbal)geweld.



Wim Delvoye, 'St. Stephanus (II)' (reeks van doelmannen)', 1990

Bron: <http://bit.ly/1QUwPZt>.



Wat is een martelaar? Leg uit en illustreer met een voorbeeld.

*b. Christenvervolgingen onder de heerschappij van Nero, Trajanus, Decius en Diocletianus*

Het kan bij een eerste aanblik vreemd lijken dat de christenen in het Romeinse Keizerrijk in de tweede en derde eeuw actief vervolgd werden. Er bestond in het rijk immers een traditie van **religieuze verdraagzaamheid**. Wie de godin Isis vereerde, kon net zo goed Jupiter vereren of deelnemen aan de eredienst van de stierengod Mithras. Maar in die verdraagzaamheid lag juist de diepste grond van het conflict: voor de christenen was een dergelijke tolerantie onaanvaardbaar. Zij beriepen zich op hun godsdienst als de enige ware, en zo ontstond een vaak uitgesproken, maar vooral voelbare tegenstrijdigheid tussen de religieuze traditie van het Rijk en de christelijke levensopvatting. Dat de christenen zich buiten de traditie stelden en onder meer weigerden deel te nemen aan de cultus voor de keizer, gaf hun de reputatie van wereldvreemden. Christenen waren immers anders, erg op zichzelf gericht en slecht voor de handel: kooplieden die offervlees en andere religieuze benodigdheden verkochten, waren verontwaardigd omdat de christenen de mensen bij de tempels vandaan joegen en het er een stille bedoening was. De Romeinen stonden verder ook uiterste wantrouwig tegenover de voor hen vreemde christelijke rituelen. Er deden verhalen de ronde dat christenen mensenvlees zouden

eten en bloed zouden drinken. Op een bepaald moment werden ze als staatsvijandig beschouwd en bij het gewone volk kregen ze de schuld van alles wat misging.

- **Nero (54-68) en Trajanus (98-117)**

De eerste vervolging van enige betekenis had plaats onder keizer **Nero** (keizer van 54 tot 68). In de nacht van 18 op 19 juli 64 brak er in Rome een brand uit die snel om zich heen greep en tien van de veertien stadskwartieren in de as legde. Het gerucht deed de ronde dat Nero – toch al geen vriend van het volk – zelf de opdracht had gegeven om de brand aan te steken. Hij zou plaats hebben willen maken voor een uitbreiding van zijn paleis, of hij zou op cynische wijze een grote brand hebben willen stichten om rustig van het schouwspel te genieten. Het waren veronderstellingen van de volksmassa, al zijn er ook twee heidense geschiedschrijvers, namelijk Suetonius (c. 69-122) en Tacitus (c. 56-117), die beweren dat Nero de brand had laten aansteken.



Keizer Nero

Bron: <http://bit.ly/2brXCQa>

Hoe dan ook, Nero beschuldigde de christenen met een handig tactische manoeuvre. Hij gaf bevel tot hun opsporing, aanhouding en foltering. Het feit dat Nero wél de christenen, maar niet de joden beschuldigde, toont aan dat hij de **christenen als een afzonderlijke groep** beschouwde<sup>8</sup>. De vraag is dan vanaf wanneer men eigenlijk kan spreken van het christendom als afzonderlijke traditie. Of anders gezegd: wanneer hield de vroegchristelijke gemeenschap op 'een jodendom' te zijn? De heidense historicus, schrijver en redenaar **Tacitus**, die als een onverdacht verslaggever mag beschouwd worden, spreekt van 'een immense menigte' die dit lot heeft ondergaan. Die uitspraak mag wel enigszins genuanceerd worden, want de razzia's bleven grotendeels tot Rome beperkt. Over eventuele gevolgen daarbuiten is niets met zekerheid bekend. In haar brutale vorm heeft de vervolging niet lang geduurd, maar één van haar slachtoffers was Petrus.

Niettemin liet noch door menselijke hulp, noch door de giften van de keizer, noch door de verzoening van de goden het gerucht van de schandelijke daad zich verjagen, dat het een brand op bevel was geweest. Om dit gepraat de kop in te drukken, gaf Nero de schuld aan mensen die om hun schandelijke daden gehaat waren ("Christenen" noemde het volk ze), die hij speciaal bedachte straffen liet ondergaan. De man van wie deze benaming kwam, Christus, was tijdens Tiberius' regering door de stadhouder Pontius Pilatus terechtgesteld. Dit voor een ogenblik onderdrukte bijgeloof brak echter opnieuw uit, niet alleen in Judea, bakermat van dit kwaad, maar ook in de hoofdstad, waar van alle kanten al wat wreed en afschuwelijk was samenstroomde en gevierd werd. Allereerst werden daarom diegenen gegrepen, die bekenden aanhangers te zijn, en daarna op hun aanwijzing een enorme menigte, die niet zozeer van schuld aan brandstichting als wel van mensenhaat schuldig bevonden werd. En bij hun sterven werd nog de spot met hen bedreven, doordat ze, met huiden van wilde dieren bedekt, door honden verscheurd werden, of, aan het kruis geslagen, zodra de avond gevallen was als lantaarns gebruikt werden. Nero had voor dit schouwspel zijn park opengesteld en hij gaf een circusvoorstelling waarbij hij zich, als wagenvoerder verkleed, onder het volk begaf of op zijn wagen stond. Door dit alles echter ontstond medelijden, zelfs voor schuldigen die de zwaarste straffen verdiend hadden, omdat zij, naar men zei, niet aan het algemeen welzijn, maar aan de moordlust van één enkeling werden opgeofferd (Tacitus, *Annales* XV,44, 2-8).

---

<sup>8</sup> De vraag is dan vanaf wanneer er van het christendom als een afzonderlijke traditie kan gesproken worden en wanneer zij ophielden 'een jodendom' te zijn. De relatieve consensus vandaag is dat aan het einde van de eerste eeuw de contouren van een christelijke 'kerk' zichtbaar werden. Niettemin bleef de continuïteit groot en treffen historici tot in de vierde eeuw sporen aan van christelijke en joodse *cross-overs*, waarbij christenen in het Midden-Oosten als vanzelfsprekend synagogen bezochten. Zie K. SCHELKENS, P. VAN GEEST & J. VAN GENNIP, *Het katholicisme in Europa: Een geschiedenis*, Amsterdam, Boom, 2018, p. 36-37.



*Het Petruskruis*

Het **Petruskruis** is een omgekeerd Latijns kruis. Volgens de overlevering wilde Petrus ondersteboven gekruisigd worden omdat hij zich onwaardig voelde om op dezelfde manier te sterven als Christus.

Dit kruis wordt ook vaak gekoppeld aan satanisme. Men geloofde dat dit kruis een symbool was voor tegenovergestelde goedheid, of het afstoten van Christus' goedheid. Als resultaat hiervan is dit symbool zeer populair geworden binnen heavy metal, black metal en death metal. Veel artiesten dragen omgekeerde kruisen om hun nek of op hun lichaam.



*Het Andreaskruis*

Het **Andreaskruis** dankt zijn naam aan de apostel Andreas, die aan een schuin kruis zou zijn gekruisigd. Volgens de overlevering koos de apostel daar zelf voor. Hij wilde niet sterven als zijn meester Jezus, die aan een traditioneel kruis was gestorven. Het x-vormige andreaskruis kwam hierna symbool te staan voor de apostel.

Het kruis wordt ook gebruikt om spoorwegovergangen te markeren. Men noemt het dan ook wel het 'Sint-Andrieskruis'. Je vindt het ook terug in verschillende vlaggen: Schotland, Verenigd Koninkrijk en Jamaica.

In de overgang van de derde naar de vierde eeuw schreef **Eusebius van Caesarea** (263-339) een aantal belangrijke werken, waaronder zijn *Historia ecclesiastica*. Dit werk was de eerste poging om de geschiedenis van het vroege christendom in kaart te brengen. Het getuigt van een sterk geloof in de leiding van God in de geschiedenis. Over de christenvervolgingen onder Nero schreef hij het volgende:

Het was Nero dus, die zich openlijk presenteerde als de voornaamste vijand van God; eerst begon hij met de moord op de apostelen. Men zegt, dat Paulus tijdens Nero's bewind te Rome werd onthoofd en dat Petrus in diezelfde tijd werd gekruisigd. De juistheid van dat gegeven wordt bekrachtigd door het feit dat de namen Petrus en Paulus tot vandaag de dag te zien zijn op de begraafplaatsen van die stad" (Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, II,25,5).

Onder de opvolgers van Nero lieten sommigen de christenen met rust. Andere keizers traden tegen hen op: Domitianus (keizer van 81 tot 96) en met name Trajanus (keizer van 98 tot 117). **Domitianus** zou zijn eigen neef Titus Flavius Clemens terechtgesteld hebben. Dit laat zien dat het christendom toen ook al aanhang vond in hogere kringen. **Trajanus** was een zeer rechtschapen man die zich zorgvuldig en gewetensvol van zijn keizerambt kweet. Als hij de christenen liet vervolgen, gebeurde dat nooit uit willekeur of machtswellust. In 112 schreef Plinius de Jongere (c. 61-112), zijn gouverneur uit Bithynië in Klein-Azië, dat de christenen zich daar snel verspreidden en in alle sociale klassen doordrongen. Plinius verzocht daarom om instructies over de houding die hij tegenover hen moest aannemen. Trajanus' antwoord bevatte drie richtlijnen.

- 1 Spoor hen niet op.
- 2 Worden ze aangeklaagd en blijven ze volharden, straf hen dan.
- 3 Wie verklaart geen christen te zijn of het niet meer te willen zijn, moet vrijgesproken worden.

Wie deze richtlijnen bekijkt, komt tot een vreemde conclusie: men wilde niet zozeer een misdaad vaststellen en bestraffen, maar wel mensen van hun **overtuiging** doen afzien. Rechters kregen de aansporing om niet in de eerste plaats een schuld vast te stellen, maar alles in het werk te stellen om de wil van de aangeklaagden aan het wankelen te brengen. De briefwisseling tussen Trajanus en Plinius de Jongere is daarom kenmerkend voor de situatie in de eerste twee eeuwen. **Een systematische vervolging van overheidswege vond nog niet plaats** en de overheid probeerde doorgaans te doen alsof er geen christenen waren. Maar werden er christenen aangebracht, dan moesten zij Christus verloochenen en voor de goden en de keizer offeren. Deden zij dat niet, dan werden zij streng bestraft. Het was zelden de

Romeinse overheid die christenen aanbracht. Doorgaans gebeurde dat vanuit het volk of door iemand die om persoonlijke redenen met een christen op vijandige voet stond.

- *Christelijke apologeten*

Uiteraard probeerden de christenen zich te verweren tegen de beschuldigingen die tegen hun godsdienst werden ingebracht. Goed onderlegde christenen deden dat door middel van **verweerschriften** waarin zij een **apologie** of verantwoording van hun geloof gaven. Soms richtten zij die apologie tot heidense wijsgeren, maar vaak ook rechtstreeks tot de keizer. Zij ontzenuwden de valse praatjes die over de christenen de rond deden en toonden aan dat zij goede staatsburgers waren. Zij wilden echter vooral laten zien dat het aannemen van het christelijke geloof niet inging tegen het menselijk verstand, maar aansloot bij het goede dat de Griekse en Romeinse filosofie te bieden had.

**Justinus de Martelaar** (100-165) is de belangrijkste Griekse apologet van de tweede eeuw. Hij studeerde aan verschillende filosofische scholen maar vond er geen voldoening. Zijn zoektocht naar waarheid voerde hem naar het christendom. In zijn werken trachtte hij **een brug te slaan tussen de heidense filosofie en het christendom**. Zijn eerste apologie was gericht aan keizer Antoninus Pius (keizer van 138 tot 161) en zijn zonen Lucius Verus en Marcus Aurelius. Justinus betoogde dat iedereen die de rede volgt eigenlijk al op weg was om christen te worden. Door zijn verstand (*logos*), dat door God geschapen is, heeft de mens namelijk deel aan de goddelijke Logos, het Woord. Die goddelijke Logos is echter ten volle openbaar geworden door de menswording in Jezus Christus. Anders gezegd, **Christus is de volheid van de goddelijke Logos**. Wij drukken allen iets van deze Logos uit, maar niet in de volkomen vorm die Christus' optreden kenmerkt. Het is dus niet 'onlogisch' christen te zijn.



Justinus de Martelaar door André de Thevet (1584)

Bron: <http://bit.ly/2byJq9v>

De Griekse term *Logos* betekent 'woord', maar ook 'gedachte', 'taal', 'rede' en 'principe'. Denk bijvoorbeeld aan theo-logie. Het begrip nam een belangrijke plaats in binnen de Griekse filosofie. Bij de Stoïcijnen verwees het bijvoorbeeld naar de (goddelijke) levenskracht van het universum, een soort oerfenomeen waar alle werkingskracht uit voortkomt. Philo van Alexandrië, een hellenistische joodse filosoof uit Alexandrië (20 v. Chr. - 50) introduceerde de term in het hellenistische jodendom en stelde dat de logos Gods scheppende beginsel was. Ook de evangelist Johannes gebruikte de term in deze betekenis: "In het begin was het Woord, en het Woord was bij God en het Woord was God" (Joh 1,1). Christus is de pre-existente Logos door wie alles geschapen is en hij is mens geworden zoals wij. Hij is middelaar tussen God en mensen. "Het Woord is mens geworden" (Joh 1,14).

Zijn geloofsverantwoording kon ook Justinus niet aan de vervolging doen ontkomen. Rond 165 stierf hij de marteldood in Rome. Vele bekende en onbekende christenen waren hem al voorgegaan, en velen zouden hem ook volgen. Een voorbeeld is het verhaal van Perpetua en Felicitas (202-203).

- *De passie van de heilige Perpetua en Felicitas*

Perpetua en Felicitas waren twee jonge vrouwen die in het begin van derde eeuw in Noord-Afrika de marteldood stierven. Het verhaal van hun laatste levensdagen zou door Perpetua zelf zijn opgetekend in een gevangenisdagboek. Toen ze samen met enkele andere catechumenen of officiële kandidaten voor de christelijke doop gevangen genomen werd, begon Perpetua in haar cel te schrijven over wat ze daar meemaakte. Later werd haar relaas voorzien van een inleiding en een slot. Haar verhaal werd een van de meest indrukwekkende martelaarsakten van de oudheid, de zogenoemde *Passie van de heilige Perpetua en Felicitas*. Opvallend in dit verhaal is de verheerlijking van het martelaarschap en de moed van de martelaren.



Bron: <http://bit.ly/1Rj4dMB>

De adellijke dame Perpetua, voluit Vibia Perpetua, en haar slavin Felicitas leefden in de stad Thuburbo minus, vlakbij Carthago (in het huidige Tunesië). In de eerste jaren van de derde eeuw maakte de nog jonge christelijke kerk van de Romeinse provincie Africa een moeilijke tijd door. Het christendom was nog een minderheidsreligie. Bovendien had keizer Septimus Severus (keizer van 193 tot 211) in 202 een edict uitgevaardigd waardoor de doodstraf was komen te staan op bekering tot het jodendom of het christendom.

De 22-jarige Perpetua was gehuwd en had een zoontje toen zij samen de slaven Felicitas en Revocatus, en de mannen Saturninus en Secundulus werd gearresteerd op last van de keizer. Zij stonden allen bekend als catechumenen of officiële kandidaten voor de christelijke doop. Nadat de groep zich liet dopen tijdens haar huisarrest werden ze overgebracht naar de staatsgevangenis waar ze het gezelschap kregen van hun christelijke leermeester Saturus, die zich vrijwillig had aangegeven en die hen in de beginselen van het christelijke geloof had onderricht.

Perpetua's dagboek leert ons niet veel over haar persoonlijke leven. Het grootste deel ervan wordt immers in beslag genomen door de beschrijving en de bespreking van vier visioenen die zij in de gevangenis ontving door Gods toedoen en die haar overwinning op het kwaad – in haar ogen de niet-christenen – voorspelden. Visioenen werden in de oudheid beschouwd als dé manier bij uitstek waarop God contact zocht met de mensen, maar ook als een gave die niet voor iedereen weggelegd was.

Perpetua besteedde ook veel aandacht aan haar vader in haar dagboek. Zo schreef zij dat haar heidense vader, ziek van verdriet om haar arrestatie, verwoede pogingen deed om haar ertoe te bewegen het geloof in Christus af te zweren. Hij deed dat niet alleen om haar eigen leven te redden, maar ook om het goede imago van de familie in stand te houden. Bovendien argumenteerde hij dat haar zoontje niet zonder haar zou kunnen leven. Perpetua zei in haar dagboek dat zijn verdriet haar pijn deed, vooral omdat hij zich niet kon voorstellen dat de marteldood haar tot de hemelse glorie zou brengen. Perpetua was christen en kon en wilde dat niet ontkennen – zelfs niet als dat haar dood zou betekenen. De reactie van haar vader maakt duidelijk dat Perpetua's keuze ook in haar tijd niet als vanzelfsprekend werd ervaren.



Toen wij nog in voorarrest zaten en mijn vader op mij wilde inpraten en mij mijn geloof per se wilde laten afzweren, met een beroep op zijn liefde voor mij, zei ik: "Vader, ziet u bijvoorbeeld dat potje daar liggen, dat kruikje of wat het ook is?"

"Ja," zei hij.

"Kunt u dat iets anders noemen dan wat het is?"

"Nee."

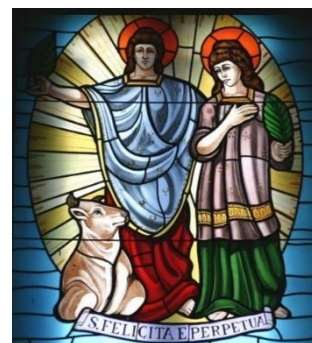
"Zo kan ook ik mijzelf niets anders noemen dan wat ik ben: een christin."

Uiteindelijk veroordeelde de keizerlijke procurator Hilarianus de groep in Carthago tot de doodstraf omdat zij weigerden aan de staatsgoden te offeren en hun christelijk geloof af te zweren. De groep werd in het Carthaagse amfitheater voor de wilde dieren geworpen en zij stierven er op 7 maart 203. In haar relaas wordt duidelijk dat Perpetua en haar gezellen niet bang waren voor de uitvoering van hun doodsvonnis.

Zij begaven zich van de gevangenis naar het amfitheater [waar zij de marteldood zouden sterven] alsof ze hemelwaarts gingen: blij, met glans op het gezicht, en als ze al trilden was het van vreugde, niet van angst.

Op die manier toonden zij zich treffende voorbeelden van vroegchristelijk martelaren: met opgeheven hoofd en onbevreesd zagen zij hun nakende dood tegemoet.

In de *Passie* wordt uitvoerig beschreven hoe gruwelijk de martelaren aan hun einde kwamen. Saturninus en Revocatus werden door een luipaard aangevallen, maar stierven uiteindelijk doordat een beer hen verscheurde. Satorus werd overgeleverd aan een everzwijn, maar overleefde dit. Hij sneuvelde uiteindelijk toen een luipaard hem doodbeet. Perpetua en Felicitas werden naakt de arena ingestuurd, waar zij met een dolle koe zouden worden geconfronteerd. Het publiek huiverde bij de aanblik van de naaktheid van de tengere Perpetua en haar slavin. Daarom werd besloten de martelaressen van een ruim zittend kleed te voorzien. Nadat de koe Felicitas tegen de grond had gesmakt, werd ze door Perpetua overeind getrokken. Zij gaven elkaar de vredeskus en begaven zich vrijwillig naar de plek waar ze met een zwaard zouden worden doodgestoken.



Bron: <http://bit.ly/1U4oZAw>

De reactie van Perpetua en Felicitas lijkt in scherp contrast te staan met de situatie van Belgische christenen in de eenentwintigste eeuw. Christenen worden in België namelijk vandaag niet meer voor de keuze geplaatst te sterven of hun geloof te verloochenen. Hoewel de context van Perpetua en die van een hedendaags christen grondig verschillen, is het er de jongste decennia niet gemakkelijker op geworden om uitdrukkelijk te stellen: "Ik ben christen". Christen zijn heeft voor velen de negatieve bijklank gekregen van een conservatief en hiërarchisch denken, soms zelfs met het onnadenkend nalopen van naïeve ideeën. Christenen worden vandaag dan ook vaak argwanend of met onbegrip bekeken. Bovendien worden in andere delen van de wereld christenen nog fysiek gemarteld omwille van hun geloof, gevangen genomen of naar strafkampen gestuurd. En dat geldt niet alleen voor christenen.

Het verhaal van Perpetua roept dus vele vragen op. Hoe verklaar je bijvoorbeeld dat Satorus, de leermeester, zich vrijwillig aangeeft? Voor velen is dit een onbegrijpelijk keuze, net zoals de keuze die Perpetua maakte om haar kind achter te laten. Wat is bijvoorbeeld het nut van te sterven voor het geloof, al je dan niets meer kunt betekenen voor je naasten en hen alleen maar leed aandoet door je dood?

Perpetua kan vandaag echter ook nog gelden als een inspiratiemodel voor hedendaagse christenen, een voorbeeld van een sterke christelijke vrouw die niet bang was te getuigen van haar geloof en daarvoor veel respect kreeg. Als martelares kan ze christenen opnieuw leren 'Ik ben christen' te zeggen

zonder daarbij de zware consequenties die daarvan het gevolg kunnen zijn over het hoofd te zien. Dit betekent evenwel niet dat het wenselijk is Perpetua tot in het uiterste na te volgen.



Felicitas en Perpetua in de processie van de martelaren met overwinningskroon [Ravenna, Sant'Apollinare Nuovo (zesde eeuw)]

Bron: <http://bit.ly/1Rkedip>

? Saturus, de leermeester van Perpetua en Felicitas, geeft zich vrijwillig aan wanneer zijn catechumenen gearresteerd worden. Perpetua maakt de keuze om haar kind achter te laten omdat ze haar christen zijn niet wil ontkennen.

Kan jij achter hun keuze staan? Waarom wel/niet?

- *Decius (249-251) en Diocletianus (284-305)*

In de loop van de derde eeuw maakte het lokale en incidentele optreden tegen christenen in het Romeinse Rijk plaats voor een **algemene en systematische vervolging**. Het christendom was nog steeds een *religio illicita*, maar door de apologeten van de voorgaande eeuw was er een grotere stroom van bekeerlingen uit de Grieks-Romeinse elite. Christenen bekleedden steeds vaker belangrijke posities in het laatantieke imperium. Dit werd door het 'antieke' establishment soms als een bedreiging gezien. De staat werd zelf aanklager en de vervolging richtte zich voortaan tegen de Kerk als zodanig, die werd ervaren als een staat in een staat. Een eerste triest hoogtepunt kreeg deze vervolging onder keizer **Decius** (keizer van 249 tot 251), een man die geen compromissen of halve maatregelen kende. Hij wilde het

Romeinse Rijk, dat een onstabiele periode achter de rug had, weer tot bloei brengen. Hij schreef het verval toe aan de verwaarlozing van de oude goden en de keizercultus. Daarom stelde Decius in 250 een **algemene offerplicht** in, de **supplicatio**: iedere bewoner van het Rijk moest zijn loyaliteit aan het Imperium tonen door in de aanwezigheid van een commissie te offeren aan de staatsreligie, namelijk keizer en de goden. Als bewijs van het volbrachte offer ontving men dan een bewijsbriefje of een *libellus* (letterlijk: boekje). De algemene offerplicht bracht vooral joden en christenen in moeilijkheden. Decius hoopte met deze maatregel een algemene geloofsafval te bewerken. Christenen verloren ook hun maatschappelijke en politieke functies en er waren heel wat inbeslagnames. Velen vielen voor de verleiding, maar er waren er ook heel wat die moedig standhielden en hun trouw aan het geloof met de dood moesten bekopen. De christenvervolging werd gesystematiseerd en vooral in Noord-Afrikaanse steden als Alexandrië en Carthago vielen grote aantallen slachtoffers, ook onder 'gewone' christenen. Een bekend voorbeeld waren Perpetua en Felicitas wiens verhaal in het vorige punt al aan bod kwam. De invallen van de Goten, een Oost-Germaans volk dat een grote rol heeft gespeeld in de ondergang van het West-Romeinse Rijk, maakten een einde aan het bewind van Decius. Hij stierf in 251 op het slagveld. De christenvervolgingen werden echter verdergezet door zijn opvolger Valerianus (keizer van 253 tot 260) die zich vooral richtte op de bisschoppen en het vermogen van de christenen. Nieuwe aanvallen van Slavische en Germaanse volkeren leidden enige tijd de aandacht van de Romeinse keizers af van de christenen en zorgden voor een adempauze.

Tegen het einde van de derde eeuw bereikte de vervolging echter opnieuw een triest hoogtepunt. Keizer **Diocletianus** (keizer van 284 tot 305) was ervan overtuigd dat het rijk te groot was om door één man bestuurd te worden en besloot tot een opdeling in een oostelijk en westelijk deel. Hijzelf werd keizer in het Oosten en **Maximianus**, een generaal in het leger en een vertrouweling, werd benoemd tot keizer in het Westen. Ook zorgde Diocletianus voor troonopvolgers door het creëren van twee *Caesars*, één voor het oosten en één voor het westen. De beide keizers bezaten een vrijwel absolute autonomie, althans in theorie. In de praktijk deelde Diocletianus de lakens uit. Hij was een man die trekken vertoonde van religieuze zelfoverschatting (hij zag zichzelf als afstammeling van de oppergod Jupiter) en zette een laatste groot offensief tegen het christendom in. Vooral vanaf het jaar 303 volgden de maatregelen tegen de christenen elkaar op. Alle christelijke officieren en ambtenaren verloren hun betrekking, christelijke burgers werd het burgerrecht ontzegd, christelijke slaven konden geen vrijheid meer krijgen. Allerlei middelen werden ingezet om de christenen tot **geloofsafval** te dwingen en het christendom systematisch uit te roeien: beloften en dreigingen, foltering, brandstichting van kerken en inbeslagname van liturgisch vaatwerk, Bijbels en andere kerkelijke eigendommen. Vooral in het oosten van het Romeinse Rijk, waar de vervolging het hevigst was, vielen duizenden slachtoffers. Maar de massale vernietiging van het christendom waarop Diocletianus gehoopt had, bleef uit, maar Rome verloor wel haar rol als centrum van het imperium. Zijn opvolger **Galerius** (keizer van 305 tot 311) vaardigde in 311, een week voor zijn dood, een **tolerantie-edict** uit, het Edict van Sardica, waardoor een voorlopig einde kwam aan de christenvervolgingen. Hij waarborgde tolerantie voor de christenen mits ze de openbare orde niet verstoorden. Volgens de schrijver Lactantius (ca. 250-ca. 320) was de Galerius in de veronderstelling gekomen dat de God van de christenen hem met een dodelijke ziekte had getroffen. Uit berouw vaardigde hij zijn edict uit, waardoor duizenden gevangen christenen werden vrijgelaten. Het christendom werd een **geoorloofde godsdienst**. Belijdenis en godsdienstige bijeenkomsten van de christenen waren toegestaan.



Keizer Diocletianus

Bron: <http://bit.ly/2bbkMMG>

? *Synthesevraag.* In de tweede en derde eeuw bestond er in het Romeinse Rijk een traditie van religieuze verdraagzaamheid. Waarom werden christenen dan toch vervolgd?

? *Synthesevraag.* Martelaren werden in de eerste eeuwen van het christendom vervolgd. Wat is het verschil tussen het martelaarschap van de eerste twee eeuwen en dat van de derde eeuw? Licht toe met voorbeelden.



Het laatste gebed van de christelijke martelaren (Jean-Léon Gérôme, 1863-1883)  
Bron: <http://bit.ly/1hmeC9v>

- *Wat is de christelijke betekenis van martelaarschap?*

Voor de vroege christenen was martelaarschap niet zomaar een eenvoudig onderwerp. Ze dachten er heel zorgvuldig en lang over na. Zoals in elke religie of ideologie bestond er ook in het christendom een neiging tot fanatisme. Precies om dit te vermijden, kwamen de christelijke denkers na een grondig denkproces tot een heel eigen invulling van dat martelaarschap, met **drie kenmerken**.

- Ten eerste was het fundamenteel uitgesloten dat een martelaar anderen in de dood zou meeslepen. Dat zou immers moord zijn, en dat was gewoonweg ondenkbaar.
- Ten tweede mochten de martelaars hun eigen dood niet doelbewust nastreven. De marteldood is zeker geen kortere weg naar de hemel. Nee, enkel wanneer het echt niet te vermijden was, mochten martelaren hun leven in de waagschaal leggen.
- Ten derde staat in de christelijke waardering van de martelaars niet hun bloedige of heldhaftige dood centraal, maar wel hun authentiek leven dat uiteindelijk op die dood uitliep. Hier volgen de martelaars het voorbeeld van Christus zelf: zijn manier van leven resulteerde in zijn kruisdood.

Martelaars worden in de christelijke traditie herdacht als '**voorbeeldige christenen**'. De bedoeling van dit herdenken is zeker niet om christenen vandaag aan te sporen ook een marteldood te sterven, wel om ze aan te moedigen om consequent de christelijke waarden gestalte te geven die de martelaars belichaamden. Het is, met andere woorden, niet de spectaculaire gebeurtenis van de martelaarsdood op zichzelf, maar veel meer **het voorbeeldige leven van de martelaars** dat tot op vandaag christenen blijft fascineren.

Kortom, martelaars draaien je beginvraag eigenlijk om: het gaat niet om sterven voor God, maar wel om **authentiek willen leven voor God**. Dat is de boodschap, dat is het voorbeeld dat de martelaars ons vandaag geven: integer christen proberen te zijn in alle situaties van ons leven. Het is, met andere woorden, niet de (spectaculaire) gebeurtenis van de martelaarsdood op zichzelf, maar veel meer de mentaliteit van de martelaren en hun in- en aangrijpende geloofsbelijdenis die tot op vandaag christenen blijft aantrekken en fascineren.



Kan het martelaarschap van de vroege christenen ook vandaag nog inspireren? Zo ja, op welke manier(en)?

c. *Het edict van Constantijn (313)*

In de strijd om de opvolging van Diocletianus versloeg **Constantijn** (272-337), een bij zijn soldaten geliefd veldheer, zijn politieke rivaal Maxentius, zoon van keizer Maximianus in 312 in de slag bij de Milviusbrug net buiten Rome. Volgens de christelijke overlevering zou Constantijn voor de beslissende veldslag op klaarlichte dag in een visioen gezien hebben hoe **het teken van het kruis** hem de overwinning zou brengen met daaromheen de woorden: "**In dit teken zal je overwinnen (In hoc signo vinces)**". Hij zou vervolgens de banier en de schilden en de helmen van zijn soldaten van het teken van Christus voorzien hebben. Erg betrouwbaar lijkt deze overlevering niet. In ieder geval behaalde Constantijn zijn triomf in

oktober 312 en schreef hij die deels toe aan de christelijke god. Zijn houding illustreert vooral **hoe religie in het laatantieke keizerrijk een middel was om een politiek doel te bereiken.**

Een jaar later, in **313**, kondigde hij samen met zijn schoonbroer Licinius, die in het oosten van het Romeinse Rijk aan de macht was gekomen, algemene tolerantie en onbeperkte vrijheid voor het christendom af in het **edict van Milaan**. Alle bezittingen van christenen die tijdens de vervolgingen in beslag waren genomen, moesten teruggeven worden en er mochten geen beperkingen meer opgelegd worden aan het kerkelijke leven. Het edict van Milaan gaf het christendom de nodige ruimte om zich snel te ontwikkelen. De vervolging van de christenen maakte plaats voor een **begunstiging van overheidswege**. Zo kregen christenen belangrijke jobs in de keizerlijke hiërarchie en verdwenen een reeks traditionele cultussen. In de jaren 320 volgde wetgeving waaruit steeds meer bleek dat de keizerlijke politiek de antieke tradities begon af te zweren. De zondag werd een officiële rustdag waarop voortaan ook de rechtbanken gesloten bleven. Wie een christen verplichtte te offeren in een heidense tempel werd daarvoor vanaf het jaar 324 gestraft. Zelfs gladiatorenspelen werden verboden.

Constantijn toonde een groeiende affiniteit met het christelijke geloof, maar liet zich echter pas op zijn sterfbed in 337 dopen (cf. denk aan de catechumenen die hun doopsel vaak uitstelden). In Rome en elders schonk hij grond aan de christenen om er kerken te kunnen bouwen. In 330 werd **Constantinopel** als nieuwe hoofdstad in het oosten van het rijk ingewijd: het 'tweede Rome', waar in tegenstelling tot in het oude Rome geen heidense tempels meer mochten zijn, maar uitsluitend nog christelijke kerken. **Kerk en rijk gingen voortaan hand in hand**. De staat leunde op de kerk en omgekeerd. De verdere evolutie wordt in het laatste hoofdstuk van deze cursus beschreven.



De bekering van Constantijn (Pieter Paul Rubens, 1622)

Bron: <http://bit.ly/2bS0uXe>



*Het Christusmonogram*

Het **Christusmonogram**, ook wel Christogram of chi-rho genoemd, behoort tot de belangrijkste symbolen om Jezus Christus aan te duiden.

De term is een afkorting van de Griekse naam *ΧΡΙΣΤΟΣ* (Christus), waarbij de eerste twee letters, X (Chi) en P (Rho), tot een monogram gevormd zijn. Volgens een andere traditie gaat het om de Griekse equivalenten van de beginletters van het Latijnse *Christus Rex* (Christus (is) Koning).



**Waarom is 313 een belangrijk jaartal in de geschiedenis van het christendom?**

#### *d. Dwalingen in de jonge kerk en confrontatie met een 'ander' denken*

In de eerste drie eeuwen werd de jonge kerk niet alleen van buitenaf door de vervolgingen bedreigd, maar ook van binnenuit. De christelijke gemeenschappen werden binnen de religieuze en filosofische pluraliteit van de laatantieke wereld gedwongen zichzelf te bepalen als intellectuele gesprekspartner met de helleense tradities. Het christendom zou in deze periode danig '**vergrieksen**', en daarmee de deur openzetten voor **leerstellige debatten**. Er kwamen namelijk inzichten en interpretaties van het christelijk geloof die afweken van het inzicht dat door de grote stroom van de kerk gedeeld werd. Deze inzichten stelden de eenheid van het christendom zwaar op de proef. Vaak werden de verdedigers van de afwijkende inzichten als **dwaalleraren** of **ketters** veroordeeld en uitgesloten van de kerkelijke gemeenschap. Bijna gelijktijdig namen heel wat kerkleraren de verdediging van het christendom op zich. Dat wordt ook verder duidelijk in het volgende hoofdstuk.

Een van de omvangrijkste dwalingen waarmee het jonge christendom zich geconfronteerd zag, was die van het **gnosticisme** of de **gnostiek**. De term is moeilijk te definiëren en afgeleid van het Griekse woord *gnosis*, dat 'kennis' of 'inzicht' betekent. Deze dwaling dwong het christendom tot een nadere precisering van haar fundamenteën. Gnosticisme is eigenlijk meer een **verzamelnaam** voor zeer gevarieerde mystiek-religieuze, para filosofische stromingen rond het begin van onze jaartelling, die in de tweede en derde eeuw een explosieve groei kenden. Zij vormden een uitvloeisel van een hang naar mystiek die de laatantieke wereld kenmerkte. De term gnostiek beperkte zich niet tot een alternatieve beweging binnen de christelijke kerk. De hellenistische wereld en ook het jodendom kenden al verschillende gnostische stromingen. De christelijke kerk verzette zich vooral met kracht tegen gnostici die pretendeerden het ware, geestelijke christendom te verkondigen en die een radicale herinterpretatie van het Oude en Nieuwe Testament teweegbrachten.

Centraal in het christelijk gnosticisme stond de Griekse – vaak Platoonse – idee voorop **van God als een zeer verheven, onveranderlijke en oneindige goede entiteit**. Hij werd niet opgevat als de

schepper van onze veranderlijke aardse wereld, waarin het kwaad niet te ontkennen viel. In de kern ging het om een probleem dat de mensheid al duizenden jaren bezighoudt: hoe het bestaan van het kwaad in de wereld kon samen gaan met de godsgedachte en meer concreet: het bestaan van een goede God. Het antwoord van de gnostiek ging in de richting van een **radicale tweespalt of dualisme**. Onder invloed van de laatantieke Grieks-Romeinse filosofie splitsen de gnostici de Bijbelse God op in enerzijds **het hoogste en volmaakte goddelijke principe, en anderzijds een lagere schepper van de materiële wereld**. Met hun ethische bekommernis in het achterhoofd kon het ondermaanse enkel en alleen het werk zijn van een 'mindere god', die al snel werd gelijkgesteld met de oudtestamentische God. Anders gezegd: deze wereld was niet het werk van de goede God, maar van een lagere boze godheid, die de **demiurg** of wereldschepper werd genoemd. De schriften zelf ondersteunden deze opvatting: het viel niet te rijmen dat God in het boek Exodus als jaloers en wraakzuchtig werd omschreven, terwijl Christus in het evangelie zijn leerlingen aanspoorde om zachtmoedig en vriendelijk te zijn 'zoals de hemelse Vader'. Die hemelse vader kon in geen geval de oudtestamentische God van de joden zijn. De dualistische kosmologie van de gnostici liep dus uit op een **strakke scheiding** tussen de joodse Bijbel en de christelijke verhalentradities, tussen de hemelse werkelijkheid en de aardse.

De tweedeling bestond volgens de gnostici **ook in de mens zelf**: er was de zuiverheid van de ziel en de op het kwade gerichte lichamelijke natuur van de mens. De ziel was datgene wat de mens verbond met zijn goddelijke oorsprong, met het rijk van het licht. De ziel moest bevrijd worden uit de kerker van het lichaam. Dat kon doordat zij als het ware wakker werd geroepen en herinnerd aan haar goddelijke aard. Het wekken van de ziel was de taak van gezanten van de goede God.

De **verbinding tussen gnosticisme en christendom** kwam tot stand doordat sommige gnostici ook Christus als zo'n gezant gingen zien. Hij was volgens hen door God gezonden om de mensen tot inzicht te brengen. Als gezant van de goede God kon hij zich onmogelijk echt verbinden met de boze wereld van de materie en de lichamelijkheid. Daarom was het lichaam van Jezus ook maar een schijnlichaam geweest. Deze opvatting over **het schijnkarakter van Jezus' menselijkheid** noemt men **docetisme**. Anders gezegd: de menselijkheid van Jezus Christus verdween resoluut naar de achtergrond. Ook het lijden en sterven van Jezus was volgens het gnosticisme slechts schijn geweest. De gnostici zagen in het menszijn van Christus geen verlossend moment. Hij was een onaards, zuiver spiritueel wezen. Het verlossende in hem was dat hij de *gnosis* weer was komen brengen, maar de uiteindelijke verlossing en zuiverheid moest de mens, die door Jezus tot hoger inzicht was gekomen, toch zelf voltrekken. Christus stond dus model voor hoe de mens zich moest bevrijden van het lichamelijke om de geestelijke staat van perfectie te bereiken.

Het **gnosticisme met een christelijk jasje** werd rond het midden van de tweede eeuw in Alexandrië verkondigd door Basilides en in Rome door Valentinus. Beiden hebben grote aanhang gehad. Lange tijd waren de geschriften van christelijke bestrijders van deze dwaling de enige bron van informatie. De ontdekking van een bibliotheek met 53 gnostische geschriften in Nag Hammadi (Egypte) zorgde echter voor een ommekeer en meer informatie over deze stroming.

Andere belangrijke **gnostische denkers in het vroege christendom** waren Marcion en Montanus. **Marcion** was een welgestelde christen uit Klein-Azië die al snel als een bedreiging werd gezien. Omwille van immoraliteit was hij door zijn vader uit de kerk gezet. Hij kwam naar het westen en vestigde zich te Rome rond 138. Enkele jaren later, in 144, werd hij ook daar formeel uit de christelijke gemeenschap geweerd. Onder zijn leiding vormde zich een tegenkerk. Marcion verbond het dualisme tussen de goede God en de demiurg vakkundig met een scherpe



Marcion preekt  
Bron: <http://bit.ly/2csZ5pU>

tegenstelling tussen het Oude en het Nieuwe Testament. De meest centrale tegenstelling die hij lanceerde was die tussen de jaloerse en gewelddadige oudtestamentische schepper-God en de liefdevolle nieuwtestamentische God, die zich in Jezus Christus had getoond. De God van het jodendom was voor hem een inferieure en kwaadaardige demiurg. Jezus was gekomen om de goede God weer bekend te maken. Marcion was voorts van mening dat de verkondiging van Jezus door het vroege christendom vertekend was omdat men die verkondiging had verbonden met elementen uit het Oude Testament. De jonge kerk legde immers de nadruk op de eenheid tussen het Oude en het Nieuwe verbond. Volgens Marcion was dit bedrog. Het Oude Testament moest volgens hem verworpen worden en het Nieuwe Testament moest van joodse invloeden gezuiverd worden. Met dit doel in het achterhoofd stelde hij een specifiek christelijke canon op (een lijst van gezaghebbende boeken die samen de Bijbel vormen) en schreef hij zijn eigen versie van het evangelie. Er zijn sporen van zijn tegenkerk gevonden tot in de vijfde of zesde eeuw.

**Ireneus** (c. 140-202), bisschop van Lyon, werd één van de grootste verdedigers van het christendom tegen de gnostiek met zijn werk *Adversus Haereses* of 'Tegen de ketters'. Het werk telt vijf delen. Boek I biedt een overzicht van de gnostieke sekten vanaf het begin bij Simon de Magiër tot aan het einde rond het jaar 184. Boek II is een weerlegging van Marcion en Valentinus met een argumentatie die voornamelijk op de rede gebaseerd is. Boek III behandelt de leer van de kerk over God en Christus. Boek IV is een commentaar op de woorden van de Heer. Boek V behandelt de verrijzenis van het vlees. Voor Ireneus vormde Gods menswording in Christus de overtreffende trap van God als schepper en als wetgever. Hij zette in op de **universaliteit van het christendom** en benadrukte het belang van **eenheid** in de christelijke denkwereld. De eenheid van God en mens lag niet in het uiterlijke, maar het was een eenheid in wezen, in essentie. Anders gezegd: het behoorde tot de wezenlijke bestemming van de Zoon om mens te worden. Deze discussie gaf stof tot nadenken en stond in de eeuwen daarop meermaals centraal in de verschillende concilies die georganiseerd werden. Dat maakt het volgende hoofdstuk duidelijk.

? In de eerste drie eeuwen werd de jonge kerk niet alleen van buitenaf door de vervolgingen bedreigd, maar ook van binnenuit. Met welke interne discussies werd de jonge Kerk geconfronteerd? Licht toe.

### 3. De opkomst van de islam in het oosten

*Dit gedeelte komt nog aan bod in de cursus Wereldgodsdiensten en hoeft niet gestudeerd te worden.*

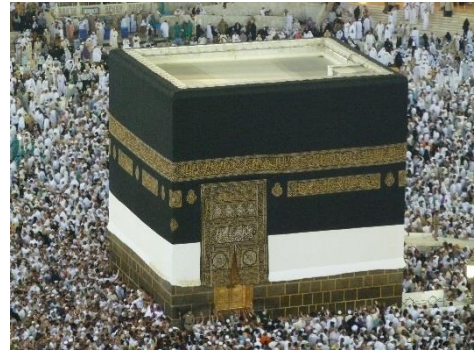
In de vierde eeuw vond het christendom (eindelijk) zijn weg op het **platteland**. Vanaf de vijfde eeuw werd het zwaartepunt van de christelijke wereld verlegd van het Romeinse Rijk naar de Germaanse volkeren van West-Europa. Vanaf de zevende eeuw werd deze ontwikkeling nog versterkt door het grotendeels verdwijnen van het christendom in het oosten. Terwijl de kerk in het westen steeds groter werd, werd zij in het oosten juist kleiner. Dat laatste was grotendeels het gevolg van de opkomst van een nieuwe godsdienst, de **islam**.

De oorsprong van de islam ligt in het optreden van **Mohammed** (571-632). Mohammed werd geboren in Mekka en was al op zesjarige leeftijd wees. Hij groeide op bij een oom en trouwde toen hij 25 jaar was met de weduwe van een rijke koopman. Hij ging handelsreizen maken door Syrië en Arabië en leerde tijdens die tochten het jodendom en het christendom kennen. In die twee godsdiensten fascineerden hem het geloof in één God; in zijn eigen geboortestreek geloofden de meeste mensen nog in een veelgodendom. Vervolgens ontving Mohammed naar eigen zeggen **visioenen** van de engel Gabriël, waarin hij geroepen werd profeet van de éne God te zijn. Op grond van die visioenen ontwikkelde hij een godsdienstige overtuiging waarin elementen uit het jodendom en christendom zijn terug te vinden, maar ook uit het gnosticisme en uit de oude Arabische traditie. De openbaringen van Mohammed zijn na zijn dood in 114 soera's of hoofdstukken opgetekend in de **Koran**, het heilige boek van de islam.

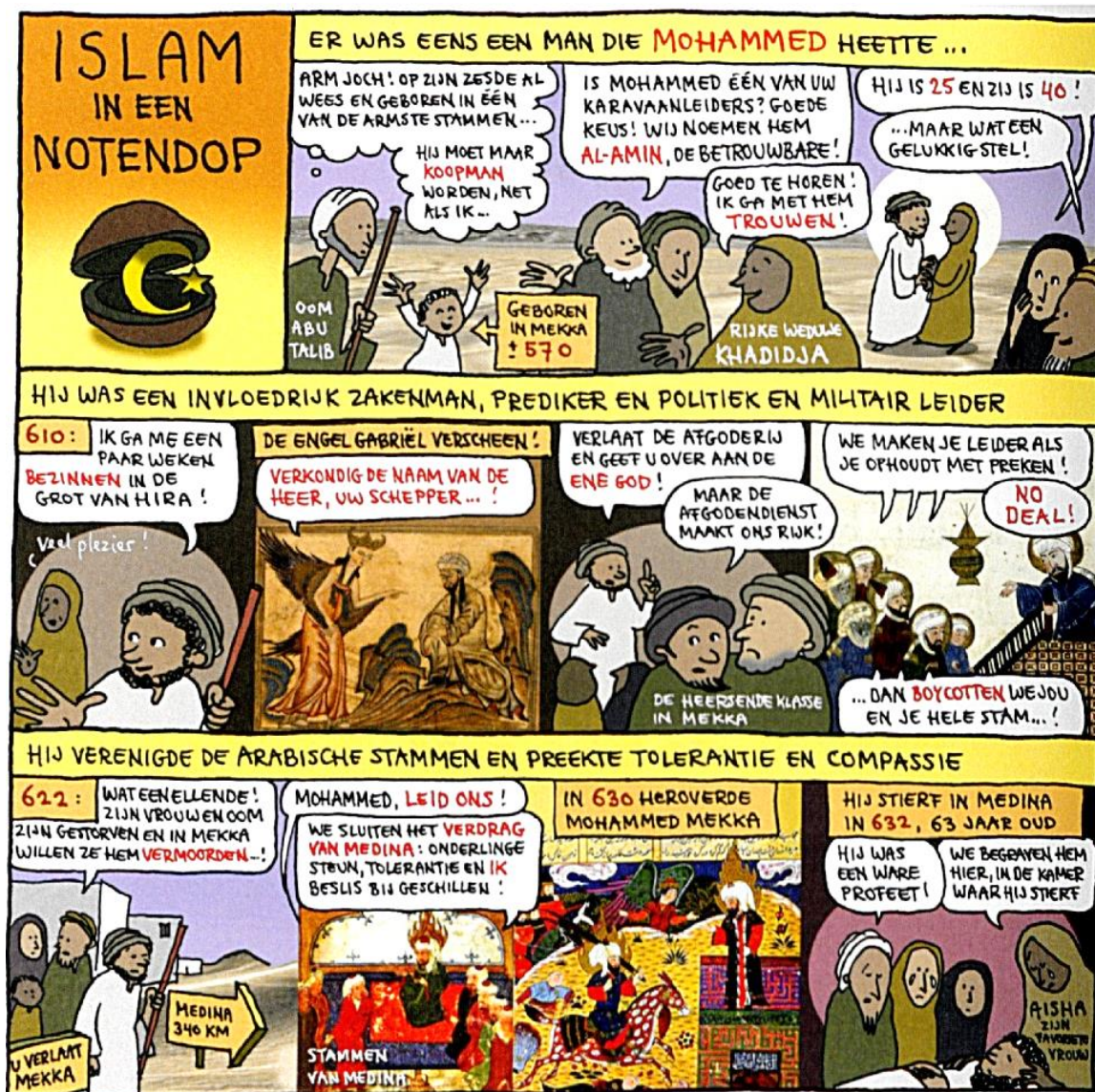
Kenmerkend voor de islam is een **streng monotheïsme**: er is maar één God (Allah). En van die éne God was Mozes de profeet voor de joden, Jezus voor de christenen en Mohammed voor de Arabieren. "Er is geen God dan Allah en Mohammed is zijn profeet", zo luidt de korte, vaak herhaalde geloofsbelijdenis van de islam. Aan die éne God moet de mens zich in gehoorzaamheid onderwerpen. Dat is ook de betekenis van het woord islam: **onderwerping, overgave aan Allah**. Ook leerde Mohammed op grond van zijn visioenen dat God al het reilen en zeilen van de mens al van eeuwigheid af heeft voorbeschikt. De gelovigen die zich aan de wil van God onderwerpen, worden **moslims** (vromen) genoemd. Hen wacht na de dood het paradijs als beloning voor hun overgave. De plichten van de moslim werden samengevat in de zogenaamde **vijf zuilen van de islam**: het uitspreken van de juist genoemde korte geloofsbelijdenis (1), het vijfmaal per dag verrichten van gebeden met de daarbij horende wassingen (2); het geven van aalmoezen (3); het vasten in de maand Ramadan (4); de bevaart naar Mekka die iedere moslim die daartoe in staat is eens in zijn leven moet maken (5).

In zijn geboortestad Mekka vond Mohammed aanvankelijk maar weinig gehoor voor zijn prediking. Boos daarover verliet hij met zijn aanhangers in 622 de stad en verbrak de banden met zijn stam. Die gebeurtenis (de *hidsjra*) geldt als het begin van de islamitische jaartelling. Mohammed vertrok naar de stad Jathrib, later omgedoopt in Medina, de 'stad van de profeet'. Daar kreeg hij al snel veel meer aanhang. Verschillende Arabische stammen sloten zich bij de nieuwe godsdienst aan en onderwierpen zich aan de profeet. In 630 keerde Mohammed terug naar Mekka, dat zich nu zonder veel verzet gewonnen gaf. Een oud Arabisch heiligdom in Mekka, de **ka'aba**, werd door Mohammed van zijn afgodenbeelden ontdaan en tot heilige plaats van de islam gemaakt. Het vormt nu nog steeds het reisdoel voor tienduizenden islamitische pelgrims.

Bij Mohammeds vroege dood in 632 had vrijwel heel de Arabische wereld zich bij de islam aangesloten. Even dreigden de verschillende stammen, bedreven in de strijd en belust op buit, met elkaar slaags te raken. Mohammeds opvolger, kalief Abu Bahr (632-634), wist deze dreiging echter af te wenden en de Arabisch-islamitische eenheid te redden. Hij deed dit door de strijdlust en de drang naar expansie van de stammen op naburige landen te richten. Met invallen in Perzië en Byzantium begon de periode van de Arabische veroveringen. Onder de opvolger van Abu Bakr, kalief Omar (634-644), veroverden de Arabieren Syrië. In 637 viel Jeruzalem in Arabisch handen. In enkele jaren tijd werden ook Egypte en Perzië ingenomen. Spoedig werd de hele Noord-Afrikaanse kust ingelijfd. Omars opvolger kalief Othman, de schoonzoon van Mohammed en de grondlegger van de dynastie van de Omajjaden, kon regeren over een Arabisch-islamitisch wereldrijk dat zich uitstreckte van Syrië tot Gibraltar.



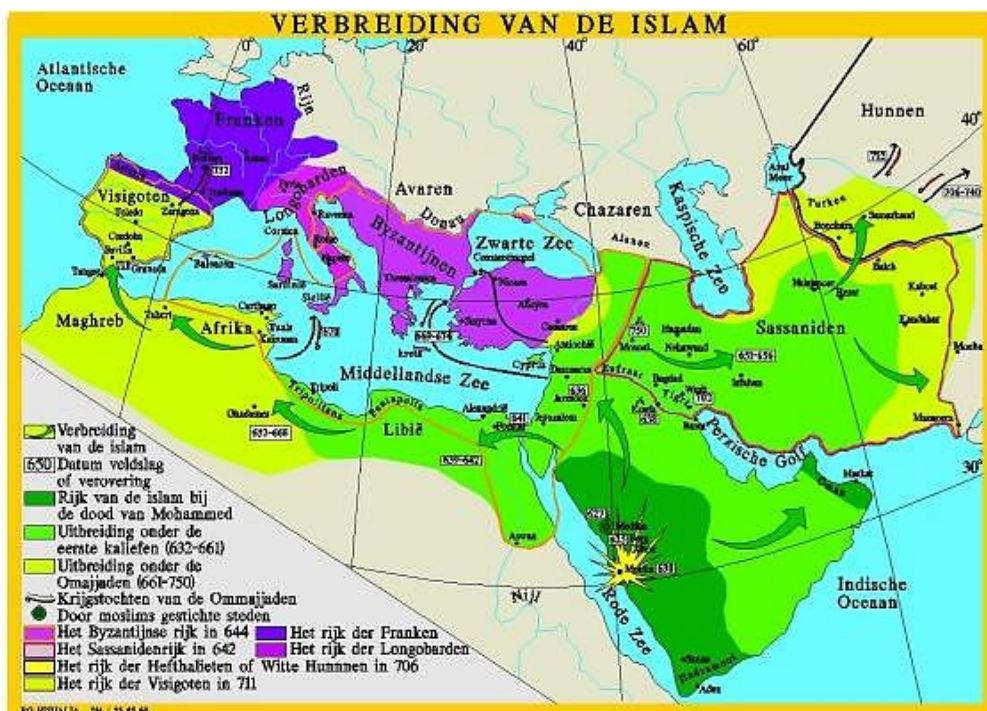
De ka'aba in Mekka  
Bron: <http://bit.ly/1Sva1CT>



M. de Heer, Religie in beeld, Zoetermeer, Meinema, 2011, p. 54.

In Noord-Afrika werd de christelijke beschaving, die daar eens gebloeid had, door de islam grotendeels van de kaart geveegd. Maar ook de christelijke werelden van Byzantium en Europa werden door de islam bedreigd. In 711 veroverden de Arabieren het rijk van de West-Goten in Spanje. In de stad Córdoba vestigden zij een kalifaat met een bloeiend islamitisch cultureel leven. De Arabieren kregen zelfs belangstelling voor het Frankische Rijk. In de veldslag bij Poitiers wist de Frankische hofmeier **Karel Martel** (686-741), de grootvader van Karel de Grote, in 732 de Arabieren echter terug te dringen tot achter de Pyreneeën.

Ook het Byzantijnse Rijk maakte kennis met de kracht van de Arabische legers. Grote delen van het Rijk moesten afgestaan worden aan het nieuwe islamitische wereldrijk. De hoofdstad Constantinopel of Byzantium wist echter, ondanks herhaalde en felle belegeringen, weerstand te bieden tegen de veroveringsdrang van de islam. De islamitische dreiging bleef wel bestaan, maar het zou uiteindelijk tot 1453 duren eer de stad in handen viel van de islamitische Turken.



De verbreiding van de islam  
Bron: <http://bit.ly/2c39Lx2>

Tegenover de joden en christenen in de door hen veroverde gebieden stelden de moslims zich betrekkelijk **verdraagzaam** op. Zij deelden immers het geloof in dezelfde éne God en zij waren net zoals de moslims 'lieden van het boek', dat wil zeggen bezitters van een heilige schrift. Bovendien hadden jodendom, christendom en islam een gemeenschappelijke oorsprong in de figuur van Abraham, de 'vader van alle gelovigen'. Anderzijds was de christelijke opvatting over de drie goddelijke personen voor Mohammed een gruwel; hij zag er een verkapt veelgodendom in. Bovendien ging de islam jodendom en christendom zien als slechts een voorfase voor de islam. Mozes en Jezus waren wel profeten, maar zij waren voorbijgestreefd en in zekere zin overbodig geworden door het optreden van Mohammed. De islam had het christendom achter zich gelaten. Daarbij moet ook opgemerkt worden dat de islam in Noord-Afrika en het Midden-Oosten een sterk verdeeld christendom aantrof. Kleine christelijke gemeenschappen begroetten de islamitische veroveraars als bevrijders van het juk van Byzantium en de rijkskerk. De geschillen over theologische kwesties hadden het christendom beroofd van de krachtige eenheid die de islam nog wel bezat. Deze geschillen zullen uitgebreid aan bod komen in het volgende hoofdstuk.

#### 4. Een korte samenvatting: de verspreiding van het christendom

##### *Eerste eeuw*

- Een eigenstandige beweging, los van het jodendom
- Joods christendom en volgelingen van Christus (christenen)
- De missiereizen van Paulus

##### *Tweede eeuw*

- Oosten: Klein-Azië, Griekenland, Kreta, Israël, Oost-Syrië, Egypte
- Westen: Rome, Noord-Afrika, Spanje, Gallië

##### *Derde eeuw*

- Anti-christelijke reacties (Decius en Valerianus)
- Openlijke manifestatie en verdere verspreiding van het christendom in het oosten en westen

##### *Vierde eeuw*

- Edict van Milaan (313)
- Het christendom vindt de weg naar het platteland.

##### *Vijfde en zesde eeuw*

- Groei en uitbreiding van de kerk
- Verdeelde slagorde.

##### *Zevende eeuw*

- Eind van de vooruitgang door de opkomst van de Islam in Noord-Afrika en het Midden-Oosten.

## Hoofdstuk 4. Canon, Credo, Concilie en Kerkvaders

Vanaf het prille begin bleek het noodzakelijk voor de kerk om de grenzen van de orthodoxie strikt te formuleren. Op die manier moest duidelijk worden wat de kerk eigenlijk was en wat zij leerde. De confrontatie met bewegingen die opvattingen verkondigden die van de grote stroom van de christelijke traditie afweken, heeft dit proces versneld. Dat maakte het vorige hoofdstuk al duidelijk. Vaste geloofsnormen en vaste levensvormen waren noodzakelijk om de kerk te laten voortbestaan. Dit hoofdstuk gaat dieper in op twee belangrijke ontwikkelingen in dit proces: de vaststelling van de **canon** van boeken die tot de Heilige Schrift gerekend moesten worden (1) en de formulering van een **geloofsbelijdenis** (2). Verder reageerde de kerk op de verdeeldheid door de **organisatie** van de kerk te versterken (3) en door **concilies en synodes** samen te roepen rond thema's die voor beroering zorgden, met name de discussies rond de goddelijkheid en menselijkheid van Jezus Christus (4). Tot slot reageerden ook **kerkvaders** en **andere geleerden** op de geschriften van 'heidense' (afwijkende) intellectuele tegenstanders (5).

### 1. Bijbel en canon

Het Nederlandse woord 'Bijbel' is via het Frans en het Latijn afgeleid van het Griekse βιβλία (*biblia*, boeken), wat op zijn beurt een meervoud is van βιβλίον (*biblion*, boek). Dit woord werd in de Septuaginta gebruikt in uitdrukkingen als 'de boeken van de Wet' (1 Makk 1,56) en 'de heilige boeken' (1 Makk 12,9). Het gebruikelijke Griekse woord voor de joodse gewijde geschriften was echter niet *biblia* maar γραφαί (*graphai*, geschriften). Waar *graphai* echter vertaald werd in het Latijnse *scripturae*, werd *biblia* getranscribeerd en geleidelijk een nieuwe term voor de Heilige Schriften. Het was een term die, zoals het meervoud aantoont, wees op **een collectie van boeken**. Toen de Bijbelse boeken meer en meer als een eenheid werden aanzien, ging men het Latijnse onzijdige meervoud *biblia* verstaan als een vrouwelijk enkelvoud.

De eerste generaties christenen bezaten nog niet onze Bijbel, maar slechts een **verzameling van geschriften**, door de joden erkend als heilig en met gezag bekleed. Geleidelijk aan ontstond er ook een eigen christelijke literatuur. Als gevolg hiervan hadden de christenen in feite twee collecties gewijde boeken te hunner beschikking. Aan het einde van de tweede en het begin van de derde eeuw stelt men vast dat er lijsten van boeken bestaan die tot deze twee collecties behoren. Daarnaast is er sprake van boeken waarover men het nog niet eens is of ze ertoe behoren of niet. Tenslotte bestaat er een reeks van boeken waarvan men vaststelt dat zij niet tot de geautoriseerde lijsten behoren. In deze periode was de *Thora* (de vijf boeken van de Wet of de *Pentateuch*) aanvaard door iedereen. Ook de profeten, de historische boeken en de *Kethubim* (de geschriften) werden gelezen, hoewel aan hen minder gezag werd toegekend. Anders gezegd, de jonge kerk beschouwde in elk geval de boeken van het Oude Testament als gezagvol. Moeilijker was uit te maken welke boeken als gezagvol getuigenis over Jezus en de apostelen, dus als Nieuw Testament, beschouwd moesten worden. Bovendien ontstonden er ook allerlei nieuwe geschriften die ook als Bijbelse boeken werden voorgesteld, de zogenaamde **apocriefe boeken**.



*Het staurogram*

Het **staurogram** of monogrammatisch kruis is samengesteld uit de Griekse letters tau en rho. Het werd voor het eerst gebruikt om *stauros* (σταυρός), het Griekse woord voor kruis, af te korten in zeer vroeg nieuwtestamentische manuscripten.

## DE CANON VAN HET OUDE TESTAMENT

### Hebreeuwse Bijbel (TeNaK)

#### Tora (de 'Wet')

Genesis  
Exodus  
Leviticus  
Numeri  
Deuteronomium

#### Neviim (de Profeten)

Jozua  
Rechters  
Samuël  
Koningen  
Jesaja  
Jeremia  
Ezechiël  
Hosea  
Joël  
Amos  
Obadja  
Jona  
Micha  
Nahum Habakuk  
Sefanja  
Haggai  
Zacharia  
Maleachi

### Septuaginta

#### Pentateuch

Genesis  
Exodus  
Leviticus  
Numeri  
Deuteronomium

#### Historische boeken

Jozua  
Rechters  
Ruth  
1 Koningen (1 Samuël)  
2 Koningen (2 Samuël)  
3 Koningen (1 Koningen)  
4 Koningen (2 Koningen)  
1 Kronieken  
2 Kronieken  
**1 Ezra (= 3 Ezra)**  
2 Ezra (Ezra – Nehemia)  
Ester (+ toevoegingen)  
*Judit*  
*Tobit*  
*1 Makkabeeën*  
*2 Makkabeeën*  
**3 Makkabeeën**  
**4 Makkabeeën**

### Het Oude Testament (RKK)

#### Pentateuch

Genesis  
Exodus  
Leviticus  
Numeri  
Deuteronomium

#### Historische boeken

Jozua  
Rechters  
Ruth  
1 Samuël  
2 Samuël  
1 Koningen  
2 Koningen  
1 Kronieken  
2 Kronieken  
Ezra  
Nehemia  
*Tobit*  
*Judit*  
Ester (+ toevoegingen)  
*1 Makkabeeën*  
*2 Makkabeeën*

### Ketuvim (de 'Geschriften')

Psalmen  
Job  
Spreuken  
Ruth  
Hooglied  
Prediker  
Klaagliederen  
Ester  
Daniël  
Ezra  
Nehemia  
Kronieken

*Gecursiveerde Bijbelboeken* komen niet voor in de canon van de TeNaK.

**Vet gedrukte Bijbelboeken** komen wel voor in de Septuagint, maar maken geen deel van de TeNaK, noch van het 'Oude Testament' van het Katholicisme.

Bron: H. Ausloos, *Oud maar niet verouderd. Een inleiding in de studie van het Oude Testament*, Leuven, Acco, 2006, p. 64-65.

### Poëtische literatuur

Psalmen (+ *Psalm 151*)  
**Oden**  
Spreuken  
Prediker  
Hooglied  
Job  
*Wijsheid (van Salomo)*  
*Wijsheid van Jezus Sirach*  
**Psalmen van Salomo**

### Profetische literatuur

Hosea  
Joël  
Amos  
Obadja  
Jona  
Micha  
Nahum Habakuk  
Sefanja  
Haggai  
Zacharia  
Maleachi  
  
Jesaja  
Jeremia  
    *Baruch*  
    Klaagliederen  
    *Brief van Jeremia*  
Ezechiël  
*Suzanna*  
Daniël  
    *Bel en de Draak*

### Poëtische literatuur

Job  
Psalmen  
Spreuken  
Prediker  
Hooglied  
*Wijsheid (van Salomo)*  
*Wijsheid van Jezus Sirach*

### Profetische literatuur

Jesaja  
Jeremia  
Klaagliederen  
*Baruch (+ Brief van Jeremia)*  
Ezechiël  
Daniël (+ *Suzanna, Bel en de Draak*)  
  
Hosea  
Joël  
Amos  
Obadja  
Jona  
Micha  
Nahum Habakuk  
Sefanja  
Haggai  
Zacharia  
Maleachi

## DE CANON VAN HET NIEUWE TESTAMENT (RKK)

- |                                                    |   |                                     |
|----------------------------------------------------|---|-------------------------------------|
| 1. Evangelie volgens Mattheüs                      |   |                                     |
| 2. Evangelie volgens Marcus                        |   |                                     |
| 3. Evangelie volgens Lucas                         |   |                                     |
| 4. Evangelie volgens Johannes                      |   |                                     |
| 5. Handelingen van de apostelen                    |   |                                     |
| 6. Brief van Paulus aan de Romeinen                | } | Brieven op naam van Paulus (6 → 15) |
| 7. Eerste brief van Paulus aan de Korintiërs       |   |                                     |
| 8. Tweede brief van Paulus aan de Korintiërs       |   |                                     |
| 9. Brief van Paulus aan de Galaten                 |   |                                     |
| 10. Brief van Paulus aan de Efeziërs               |   |                                     |
| 11. Brief van Paulus aan de Filippenzen            |   |                                     |
| 12. Brief van Paulus aan de Kolossenzen            |   |                                     |
| 13. Eerste brief van Paulus aan de Tessalonicenzen |   |                                     |
| 14. Tweede brief van Paulus aan de Tessalonicenzen |   |                                     |
| 15. Brief van Paulus aan Filemon                   |   |                                     |
| 16. Eerste brief van Paulus aan Timoteüs           | } | Pastorale brieven (16 → 18)         |
| 17. Tweede brief van Paulus aan Timoteüs           |   |                                     |
| 18. Brief van Paulus aan Titus                     |   |                                     |
| 19. Brief aan de Hebreeënen                        |   |                                     |
| 20. Jakobus                                        | } | Katholieke brieven (20 → 26)        |
| 21. 1 Petrus                                       |   |                                     |
| 22. 2 Petrus                                       |   |                                     |
| 23. 1 Johannes                                     |   |                                     |
| 24. 2 Johannes                                     |   |                                     |
| 25. 3 Johannes                                     |   |                                     |
| 26. Judas                                          |   |                                     |
| 27. Apokalyps (Openbaring)                         |   |                                     |

De verwarring die nu ontstond over wat wel en wat niet tot de Heilige Schrift behoorde, leidde tot het vaststellen van een lijst van boeken die door de kerk als authentieke getuigenissen van de openbaring werden erkend. Deze lijst werd de **canon** (letterlijk: richtsnoer, regel, norm) genoemd. Canonieke boeken zijn dan boeken die in de kerk norm waren van geloof en ethisch leven. Er is een uit Rome afkomstige lijst bewaard uit c. 180, de zogenaamde **canon van Muratori**, genoemd naar Ludovico Muratori die de lijst ontdekte in 1740. Deze canon somt al grotendeels de boeken op die nu nog tot het Nieuwe Testament worden gerekend: vier evangeliën, het boek Handelingen, dertien Paulusbrieven, de Judasbrief, twee Johannesbrieven en het boek Openbaring. Maatstaf voor de erkenning van bepaald geschriften als behorend tot het Nieuwe Testament was hun herkomst van de apostelen en van andere ooggetuigen van Jezus. Maar deze apostolische herkomst was soms moeilijk te bewijzen en er raakte ook geschriften in omloop die zich als apostolisch voordeden maar het in feite niet waren. Een leraar als Marcion ging bijvoorbeeld op heel eigenzinnige wijze om met de geschriften die als gezagsvolle getuigenissen van Gods openbaring in de jonge kerk in omloop waren. Hij aanvaardde in feite alleen maar zijn herschreven versie van het evangelie van Lucas en een 'gezuiverde' versie van Paulus als betrouwbaar. De pastorale brieven vonden geen genade in zijn ogen. Marcions optreden dwong de kerk ertoe om de natuur van hun geschriften duidelijker te gaan omlijnen en te komen tot een soort van joods-christelijke Schrift. Na een langdurig en moeizaam proces ontstond er pas in de vroege vierde eeuw algemene overeenstemming over de 27 boeken die tot het Nieuwe Testament behoren, hoewel men over sommige teksten nog tot in de zestiende eeuw bleef twisten. Het drievoudig criterium leek te liggen in het algemeen gebruik van deze teksten in de gemeenschappen, de betrouwbaarheid van de erin weergegeven leer en hun apostolische herkomst.



Wat is het verband tussen Bijbel en canon?

## 2. Geloofsbelijdenissen of credo's

Geconfronteerd met een aantal dwalingen in de eerste eeuwen acht de jonge kerk het noodzakelijk om **haar opvattingen over het geloof op normatieve wijze samen te vatten in geloofsbelijdenissen**, ook wel **symbola** of **credo's** (letterlijk: 'ik geloof') genoemd. Dit waren 'samengebalde' teksten, bestemd voor nieuwe christenen, waarin werd samengevat wat tot het christelijke geloof behoorde. Zij vormen een houvast, een teken waaraan gelovigen elkaar konden herkennen met de **kernpunten van het christelijke geloof**. Wie de gemeenschappelijke geloofsbelijdenis onderschreef, kon als 'orthodoxe' christen aanzien worden. Wie daarvan afwijkende opvattingen hield, was 'heterodox' en werd wegens eventuele 'ketterse' opvattingen uit de christengemeenschap gesloten.

Het Oude en het Nieuwe Testament bevatten al uitspraken als: 'God is de Heer', 'Jezus is de Heer' en 'Jezus Christus'. En ook tweede-eeuwse denkers als Ireneus, Origenes en Tertullianus stelden als **kernachtige geloofsregels** op. Zulke uitspraken vormden de basis van een meer uitgewerkt credo dat ging dienen als een onderscheid tussen orthodoxie of het ware geloof en ketterij. Opvallend aan deze vroege (korte) geloofsformules was dat ze welbewust elementen uit het joods-historisch denken over de ene God die optrad in de geschiedenis combineerden met elementen van Grieks denken waarin het

immateriële en zuivere karakter van God werd gerespecteerd. Deze regels werden al gehanteerd in debatten om andersgelovige christenen te overtuigen, maar functioneerden ook in een liturgische en sacramentele omgeving. Denk bijvoorbeeld aan de catechumenaatstraject: doopleerlingen doorliepen een driejarige periode van onderricht en stemden op het moment van hun doopsel in met de fundamenteën van het christelijk geloof zoals die in een geloofsregel waren opgetekend.

De inhoud van deze geloofsbelijdenissen cirkelt rond **het geloof in de éne God en in de persoon van Jezus**. De keuze voor Jezus Christus maakt een wezenlijk onderscheid tussen gelovigen en andersgelovigen uit. De **Schrift** functioneert hierbij als de hoogste norm voor de kerk, hoewel er ook een belangrijke plaats wordt toegekend aan **predicatie en beleving** (cf. Schrift en traditie). Centrale aspecten zijn uiteraard het geloof in de éne God, de almachtige Vader, Schepper, en in Jezus Christus, zijn eniggeboren Zoon, geboren uit de maagd, die geleden heeft, gestorven is maar ook verrezen. Met andere woorden, de Kerk van de eerste eeuwen had voldoende aan dit credo, dat nog flexibel, wendbaar en levendig was. Uitgangspunt voor deze samenvatting was een geloofsbelijdenis die men bij de doop van volwassenen gebruikte, zoals hogervermeld. In de gemeente van Rome was rond het jaar 150 in de doopliturgie een dergelijke belijdenis in gebruik die het geloof in een aantal artikelen samenvatte. Dat aantal groeide in de loop der eeuwen uit tot twaalf, en zo is deze geloofsbelijdenis bekend geworden als de **Twaalf artikelen van het geloof**. Omdat zij geacht werd het geloof samen te vatten zoals dat door de apostelen was verkondigd, werd deze belijdenis ook de **apostolische geloofsbelijdenis** genoemd. Bedenk wel, de tekst zoals wij die kennen komt maar voor de eerste maal tevoorschijn bij Sint Pirminius van Reichenau in diens *Compendium* van elk van de canonieke boeken (710-724). Een vroegere versie is aanwezig in een preek van Caesarius van Arles (470-524) en sporen zijn aandoelbaar bij Marcellus van Ancyra (340) en Rufinus (404).

De formulering van de apostolische geloofsbelijdenis maakt duidelijk dat deze tekst ontstond in **reactie op dwalingen in de eerste eeuwen**. Zo opent zij met de woorden: 'ik geloof in God, de almachtige Vader, Schepper van hemel en aarde'. De laatste toevoeging is onmiskenbaar gericht tegen het gnostische geloof in een boze wereldschepper, de demiurg. De goede God en God die de wereld heeft geschapen, is één en dezelfde. Dat vervolgens nadrukkelijk wordt gezegd dat Jezus Christus heeft geleden, is gekruisigd en begraven, is gericht tegen de gnostische opvatting dat Jezus slechts een schijnlichaam heeft gehad (*docetisme*). De geloofsbelijdenis spreekt uit dat hij werkelijk mens is geworden en werkelijk heeft geleden, niet slechts in schijn. De zin dat Jezus geboren was, en niet geschapen, was een reactie tegen het arianisme dat later in dit hoofdstuk kort aan bod komt.

#### De twaalf artikelen van het geloof

1. Ik geloof in God, de almachtige Vader, Schepper van hemel en aarde,
2. en in Jezus Christus, Zijn enige Zoon, onze Heer,
3. die ontvangen is van de Heilige Geest, geboren uit de Maagd Maria,
4. die geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gekruisigd, gestorven en begraven,
5. die nedergedaald is ter helle; de derde dag verrezen uit de doden,
6. die opgestegen is ten hemel, zit aan de rechterhand van God, de almachtige Vader,
7. vandaar zal Hij komen oordelen de levenden en de doden.
8. Ik geloof in de Heilige Geest;
9. de heilige katholieke Kerk, de gemeenschap van de heiligen;
10. de vergiffenis van de zonden;
11. de verrijzenis van het lichaam;
12. het eeuwig leven.

Tegen het einde van de tweede eeuw ontstond ook de behoefte om de geloofsbelijdenis verder door te denken en te verdedigen tegenover de opvattingen van diegenen die als dwaallers beschouwd

werden. Hieruit groeide de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel (4<sup>de</sup> eeuw) die verderop in dit hoofdstuk nog aan bod komt. Zo ontstond het min of meer systematisch en wetenschappelijk nadenken over de inhoud van het geloof dat men **theologie** noemt. Etymologisch wordt in het Griekse woord *theologia* de verbinding gelegd tussen *theos* (God) en *logos* (woord, gesprek, verhaal, taal). De relatie van *theos* en *logos* kan twee betekenissen hebben: theologie kan duiden op het spreken *van* God of op het spreken *over* God. Hoewel het eerste gebruik wel voorkomt, is het tweede het meest courante, zeker in het hedendaagse spraakgebruik. Theologie is spreken over God, en dit kan in twee richtingen uitgelegd worden: (1) Het object van het spreken is God, maar ook wat er mee samenhangt: het goddelijke, godsdienst, verhalen, leerstellingen, gedragingen van mensen die geloven in God. (2) *Logos* betekent niet alleen spreken, maar ook rede of verstand. Theologie wordt dan ook vaak gebruikt ter aanduiding van uitspraken, veelal geuit in een religieuze context, waarin een moment van reflectie, van inzicht aanwezig is – dat kan een profetisch oordeel zijn, een diepzinnige meditatie, een geëngageerde belijdenis.

De theologie ontstond aan het einde van de tweede eeuw. Leg uit en licht toe.



Wat zijn credo's? Waarom ontstonden ze en wat is hun belang?



### 3. Uitbouw van de hiërarchie

De jonge kerk reageerde ook op de verdeeldheid door haar **organisatie te versterken**. De documenten die een licht kunnen werpen op deze organisatie zijn schaars en, in een aantal gevallen, voor uiteenlopende interpretatie vatbaar. Op dit punt zijn de Paulusbrieven als oergetuigenissen een rijke bron van inzicht in de veelheid van taken en functies. Verder is de gebruikte terminologie niet altijd even helder. Zeker is wel dat in de loop van de eerste eeuwen de **drie ambten van bisschop, priester en diaken** steeds nadrukkelijker naar voren treden in de leiding van de kerk.

Hoe de kerk in de eerste gemeenten georganiseerd is geweest, is niet helemaal duidelijk. Vast staat wel dat er **een verscheidenheid in vormen van leiding** heeft bestaan. Paulus maakt duidelijk in zijn brief aan de Korintiërs (1 Kor 12,28) dat die verscheidenheid van functies al relatief vroeg bestond:

“Nu heeft God in de gemeente allerlei mensen aangesteld, allereerst apostelen, vervolgens profeten, en verder leraren; voorts is er de gave om wonderen te doen, te genezen, te helpen, te besturen en in talen te spreken.”

Terwijl de **apostelen** rondreisden, waren er in de plaatselijke gemeenschappen ook profeten en leraars werkzaam. De **profeten** hadden de leiding van het gebed en de predatie, terwijl de **leraars** meer verantwoordelijk waren voor moreel en liturgisch onderricht. Toen de apostelen gestorven waren,

werden zij meer en meer beschouwd als personen persoonlijk door Christus aangeduid. Tot het einde van de tweede eeuw bleven de profeten een grote autoriteit bezitten, maar al in de derde eeuw werd hun functie overgenomen door de bisschoppen, die als het ware een soort van hogepriesters worden.

Paulus omschreef zichzelf overigens als apostel, zoals hogervermeld, maar gebruikte voor zichzelf ook termen als bemiddelaar of dienaar (*diakonos*), medewerker (*sunergos*), zaakwaarnemer (*oikonomos*) of bouwmeester (*architekton*). Het gebruik van deze Griekse termen en de rol van die leiderschapsfuncties was niet helemaal gestructureerd, en de vroegchristelijke gemeenschappen kenden niet de precieze afbakening van ambten zoals die later ontwikkeld zouden worden.

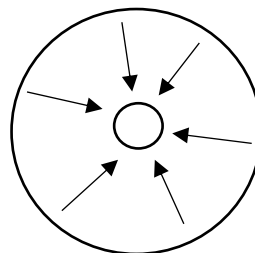
De wat jongere nieuwtestamentische geschriften geven een inkijk in de beginnende organisatie van de gemeenschappen in de late eerste eeuw. Een belangrijke getuige is de passus aan het begin van de Handelingen van de apostelen (Hnd 1, 21-23):

Daarom moet er van de mannen die steeds met ons zijn opgetrokken, al die tijd dat de Heer Jezus onder ons verkeerde, vanaf het begin, vanaf de doop van Johannes, tot de dag waarop Hij van ons is weggenomen, van hen dus moet er één samen met ons getuige worden van zijn opstanding.' Ze stelden er twee voor: Jozef Barsabbas, bijgenaamd Justus, en Matthias.

Deze passage geeft het profiel van de **apostelen** uit de groep van de twaalf. Ze moeten vanaf Jezus' doop door Johannes tot aan Christus' hemelopneming getuige zijn geweest van diens leven en leer. Opvallend is dat in de groep onmiddellijke leerlingen de plek van Judas meteen werd opgevuld door Matthias, waarna er verder niets meer te vernemen valt over uitbreiding van de groep van twaalf. Het zesde hoofdstuk van de Handelingen maakt duidelijk dat de apostelen het leidinggeven niet langer alleen konden dragen. Er werden zeven mannen gekozen om hen bij te staan in de zorg voor de armen en de verkondiging van het evangelie. In de traditie werden zij al snel aangeduid als **diakonoï** (cf. Het verhaal van Stefanus, de eerste martelaar, in hoofdstuk 3). In latere tijden werden de opvolgers van de apostelen omschreven als diegenen die het toezicht of overzicht hielden, de **episkopoi**. Beide Griekse begrippen werden als technische termen aangehouden, later in het Latijn en ook in onze moderne talen: de *episkopos* werd *episcopus* en ten slotte bisschop; de *diakonos* werd *diaconus* en diaken. Belangrijk hierbij is vast te stellen dat de vroegchristelijke gemeenschappen al in de eerste eeuw een **meervoudig leiderschapsmodel** kenden met een opvallend sterke samenwerking tussen bisschoppen en diakens.

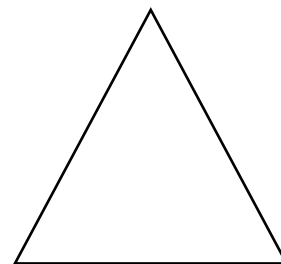
Naast de *diakonoï* en *episkopoi* was er nog een derde groep, de **presbyteroi**. Hierover lezen we hoe Paulus hen verzocht bij hem te komen en hen aanmaande zich te gedragen als 'herders van het volk'. De vraag die hier rijst is hoe de *presbyteros* (in het Latijn *presbyter* en later priester) zich tot de bisschop verhield, een punt dat voor historici onhelder blijft. De brieven van Ignatius, leider van de gemeenschap in Antiochië in de vroege tweede eeuw, bieden een duidelijk onderscheid, waarbij de *episkopos* en de *diakonos* het dagelijkse werk verrichtten en de *presbyteroi* een groep ouderen waren die hen adviseerden. *Presbyteros* betekent letterlijk 'oudste'. In de katholieke wereld is men dit ambt 'priester' gaan noemen, terwijl er in de reformatorische wereld de term 'ouderling' gebruikt wordt.

In de eerste eeuwen van het christendom hebben er twee hiërarchische opvattingen naast elkaar bestaan. In de kerken die door Paulus werden gesticht, was er een **lokale hiërarchie** die moest toezien op de vrede, de eendracht en de rechtsgelovigheid van de gemeente. Paulus zelf was de 'bisschop', maar omdat hij zelf voortdurend op reis was, stuurde hij **afgezanten met volmachten** die moesten toezien of de raad van 'priesters' of ouderen goed functioneerde. Zo werden Titus en Timoteüs naar Kreta en Efese gestuurd. Anders gezegd, in de gemeenten die door Paulus waren gesticht, was er aanvankelijk nog sprake van



**een college van bisschoppen.** Pas na de dood van Paulus kregen deze christengemeenten een eigen bisschop.

Daarnaast bestond er een andere traditie, door Jacobus in Jeruzalem begonnen, maar vooral door Johannes verspreid. Hier treft men vanaf het begin een **monarchisch episcopaat** aan, dat wil zeggen dat er een **eenhoofdige leiding**. In de meeste gemeenten was er maar **één bisschop**. Deze bisschoppen werden bijgestaan door een priestercollege en vooral door diakens die in het kerkelijk leven een zo grote rol speelden, dat ze in tijden van vervolging vaak samen met de bisschop werden gearresteerd, terwijl er soms nog geen sprake was van priesters. Al snel bleef deze vorm van gezagsuitoefening als enige voortbestaan.



De eerste bisschoppen werden geacht onder handoplegging door de apostelen zelf als hun plaatsvervangers en opvolgers te zijn aangesteld, en elke volgende bisschop moest ook weer door een bisschop worden aangesteld. Zo ontstond een ononderbroken keten die de bisschop van dat moment verbond met de apostelen. Dit wordt de **apostolische successie** genoemd. De bisschop verbond op zijn beurt de gemeente met haar oorsprong. Hij werd geacht de leer van de apostelen over te leveren. Op die manier vormde hij een garantie voor het apostolische karakter van de kerk en voor haar band van eenheid. Van verschillende plaatsen werden bisschopslijsten opgesteld die de continuïteit van het ambt uitdrukken. De oudste bewaarde bisschopslijst komt uit Rome en dateert uit de tweede helft van de tweede eeuw. De brieven van bisschop Ignatius van Antiochië uit het jaar 107 getuigen van het hoge gezag dat werd toegekend aan de bisschop. Zo schreef hij: “Waar de bisschop is, daar is ook de Kerk”. Anders gezegd, de eenheid van de lokale kerk was gebaseerd op de ene bisschop. Het was volgens Ignatius ook niet toegelaten om zonder goedkeuring van de bisschop de doop toe te dienen of eucharistie te vieren.

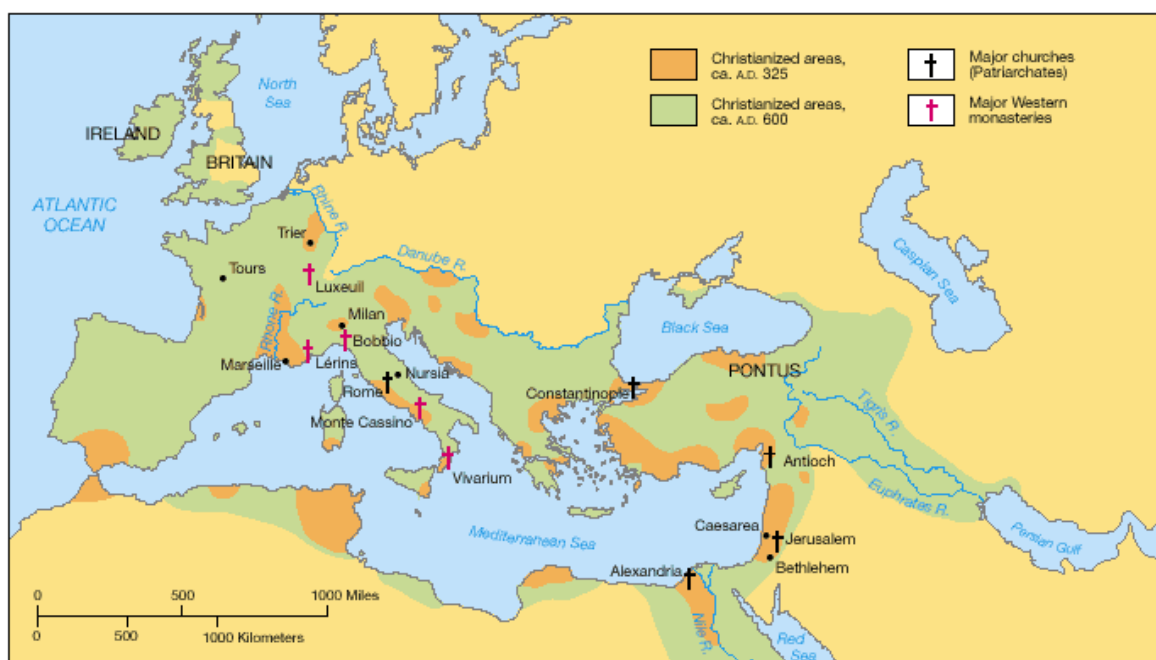
De **bisschoppen** stonden aan het **hoofd van de kerkelijke hiërarchie**. Zij alleen hadden de bevoegdheid anderen door handoplegging in een lager ambt aan te stellen. De bisschop oefende alle belangrijke functies in de gemeente uit: hij was de voornaamste voorganger in de eredienst, hij had de verantwoordelijkheid voor het bestuur van de gemeente, voor het geloofsonderricht, voor de zorg van armen en noodlijdenden. Hij was ook de rechter inzake geloof en oordeelde over het juiste geloof en dwalingen. In de eerste eeuwen werden de bisschoppen doorgaans gekozen door de gemeente zelf of in elk geval na raadpleging van de gemeente. Doorgaans waren bij die keuze ook bisschoppen uit naburige steden betrokken. Zij droegen in de plechtigheid van de bisschopswijding de apostolische volmacht over aan hun nieuwe broeder in het ambt.

De bisschop werd bijgestaan door diakens en priesters, die in zijn volmacht deelden voor bepaalde liturgische, catechetische, pastorale of diaconale taken. De voornaamste taken van de **diakens** waren o.a. assisteren bij de maaltijden, zorgen voor zieken en helpen van kandidaten bij het doopsel. Vooral mannelijke kandidaten speelden een belangrijke rol in de kerk en dit van bij de aanvang. Hun dienstwerk werd beschouwd als goddelijk en apostolisch van instelling. De mannelijke diakens functioneerden trouwens in belangrijke bisschopszetels als secretarissen of schatbewaarders en soms, vooral in minder belangrijke kerken, waren zij machtiger dan hun bisschop of dan de priesters. Vaak werden zij gekozen als opvolgers van de bisschop. In de latere periode werden zij ook belast met het zingen van het evangelie in de eucharistie, bewijs van hun hoge waardigheid. Er waren ook **vrouwelijke diakens**, maar zij hadden een kleinere verantwoordelijkheid: onderricht van kinderen en hulp bij het doopsel (voor de vrouwelijke kandidaten). **Priesters** waren een soort van verlengde van de bisschop. Zij werden verondersteld de bisschop te adviseren op het vlak van discipline en regelgeving. Ook dienden zij te zorgen voor het onderzoek en de ondervraging van doopkandidaten of van personen die de kerk waren afgevallen en

wilden terugkeren. Verder gingen zij voor in het liturgisch gebed en dienden zij de sacramenten toe bij afwezigheid van de bisschop.

Voor de dragers van de drie ambten van bisschop, priester en diaken raakt rond het jaar 200 het woord **clerus** in zwang (uit het Griekse *klèros*, door het lot aangewezen). Naast deze drie ambten kwamen vanaf de derde eeuw nog andere functies en bedieningen in de gemeente voor, zoals die van **leraar** of catecheet, **subdiaken**, **ostiarius** (deurwachter in de kerk/koster), **lector** (voorlezer), **acoliët** (misdienaar), en **exorcist** (duiveluitbanner)<sup>9</sup>. Tot in de zesde eeuw konden ook vrouwen de bediening van de **diacones** uitoefenen. Zij assisteerden bij de diaconale zorg voor vrouwen en begeleidden vrouwen bij de doop.

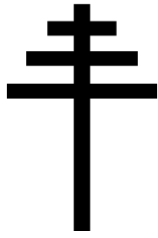
Een aantal **bisschopssteden** namen een vooraanstaande plaats in. Doorgaans waren dat de steden die tevens hoofdstad waren van een provincie in het Romeinse Rijk. De bisschoppen van die steden werden **aartsbisschoppen** genoemd. Enkele van die bisschopszetels werden als bijzonder eerbiedwaardig beschouwd omdat zij door een van de apostelen gesticht zouden zijn. De bisschoppen van deze zetels werden daarom **patriarchen** genoemd. De voornaamste zetels van die patriarchen, ook wel patriarchaten genoemd, werden **Rome, Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem**, en later ook nog **Constantinopel**, de nieuwe hoofdstad van het Romeinse Rijk. Voor de gemeente van **Rome** groeide al snel een bijzonder eerbied. Bisschop Cyprianus van Carthago in Noord-Afrika noemde rond 250 de kerk van Rome al de voornaamste kerk en **de ‘moeder en wortel van de katholieke (of alomvattende) kerk’**. Het pauselijk gezag werd in de oudheid echter meer ‘beleefd’ dan met zoveel woorden uitgedrukt, en ook meer aangevoeld, dan theoretisch bediscussieerd. De idee van het primaatschap van de bisschop van Rome leefde in het bewustzijn van de christenen, maar er bestond nog geen theologie over. Dat kwam pas veel later.



De verspreiding van het christendom en de vijf patriarchaten

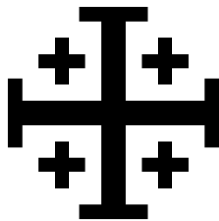
Bron: <http://bit.ly/2ct2dnC>

<sup>9</sup> Deze laatste vier ambten (ostiarius, lector, acoliët en exorcist) vormen de vier lagere wijdingen of kleine wijdingen. De drie hogere wijdingen of grote wijdingen zijn die van subdiaken, diaken en priester.



*Het pauselijk kruis*

Het **pauselijk kruis** bestaat uit drie armen van ongelijke lengte die verwijzen naar de drie gebieden waarover gezag wordt uitgeoefend: kerk, wereld en hemel.



*Het Jeruzalemkruis*

Het **Jeruzalemkruis** bestaat uit vijf Griekse kruisen met gelijke armen waarvan de uiteinden voorzien zijn van een dwarsbalk. Het getal vijf kan verwijzen naar de vijf wonden van Christus, of naar Christus en de vier evangelies. Een andere verklaring is dat Jeruzalem het centrum is en de andere kruisen verwijzen naar de vier windrichtingen.

Dit kruis werd als vlag verbonden met de kruistochten en het koninkrijk Jeruzalem in de 13<sup>de</sup> eeuw. De vlag van Georgië is een variant op dit kruis.

? Welke drie ambten kwamen in de loop van de eerste eeuwen nadrukkelijk naar voren in de leiding van de kerk? Licht kort toe.

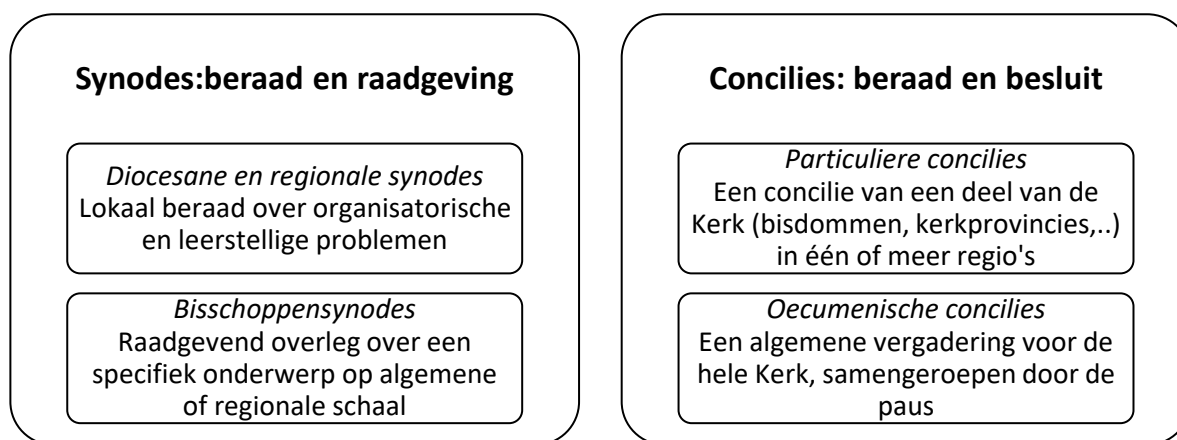
? Welke twee hiërarchische opvattingen bestonden naast elkaar in de eerste eeuwen van het christendom? Leg uit aan de hand van een tekening.

? Waarom bezet Rome een belangrijke plaats in het lijstje van de patriarchaten?

#### 4. Concilies en synodes

De bisschoppen van verschillende naburige bisschopssteden kwamen vanaf het einde van de tweede eeuw samen in **vergaderingen** waarin zaken van gemeenschappelijk belang werden besproken, zoals bijvoorbeeld de houding die men moest aannemen tegenover bepaalde dwalingen. Deze vergaderingen werden **synodes** (naar het Griekse *synodos*) en **concilies** (naar het Latijn *concilium*) genoemd.

Kerkrechtelijk is het kenmerkende verschil tussen beide dat een **synode** wordt gehouden voor beraad en raadgeving in bestuurlijke, liturgische en pastorale kwesties. Een **concilie** is er niet alleen voor beraad, maar ook voor besluit over zowel deze zaken, als over andere zaken van de kerkelijke leer. Concilies en synodes vallen in de particuliere kerken onder de verantwoordelijkheid van de **(aarts)bisschop**. Maar als ze gehouden worden in het kader van de wereldkerk gebeurt dat op uitnodiging van en onder de verantwoordelijkheid van uitsluitend de **paus**. Concilies zijn niet enkel een gebeurtenis van het verleden, maar vonden ook in de recentere kerkgeschiedenis plaats, denk maar aan het Tweede Vaticaans Concilie in de jaren 60.



Wanneer mensen denken aan concilies, dan denken zij vaak dat het gaat om crisismomenten. Nochtans kende men in Klein-Azië en in Noord-Afrika al vanaf het midden van de derde eeuw de gewoonte om regelmatig samen te komen. Deze lokale concilies waren onderdeel van de uitbouw van de kerk. Hoewel er ook priesters en leken aanwezig konden zijn op deze vergaderingen, waren het vrijwel altijd de bisschoppen die de beslissingen namen. Hun monopolie was het resultaat van een natuurlijke ontwikkeling waarbij de bisschop niet alleen erkend werd als de onbetwiste leider van de lokale kerk, maar ook als teken van eenheid, gezaghebbende leraar, hoofd van de kerk. De concilies konden **verschillende onderwerpen** behandelen, zoals regelingen voor gehuwde priesters, de omgang met de *lapsi* of de 'gevallen' christenen, het gebruik van heidense rites of de geldigheid van bepaalde profetieën. Deze samenkomsten functioneerden dan als een instrument voor **consultatie** en zoektocht naar **overeenkomst**. Beslissingen van zulke bijeenkomsten werden als bindend beschouwd voor de eigen groep, maar werden vaak ook naar Rome gestuurd voor bevestiging. In deze beweging is al een eerste **spoor van een groeiend universalisme** in de kerk te vinden.

Er waren toen ook al concilies die bestemd waren voor de **toenmalige wereldwijde kerk**. Deze concilies werden oecumenische concilies genoemd naar het Grieks *oikumene*, wat letterlijk 'bewoond' betekent, of 'alle plaatsen die door levende wezens bewoond worden', 'wereldwijd' of 'algemeen'. Letterlijk is een '**oecumenisch concilie**' dus een **wereldwijd concilie**, een concilie waar de hele bewoonde wereld vertegenwoordigd is. Toch is de feitelijke betekenis ietwat anders. Om te beginnen zijn sommige concilies waar bepaalde regio's niet vertegenwoordigd waren, later toch als 'oecumenisch' aanvaard. Anderzijds zijn er concilies geweest waar vertegenwoordigers uit vele delen van de wereld aanwezig waren en die toch niet de status 'oecumenisch' hebben gekregen. Een oecumenisch concilie is dan ook eerder een concilie waarvan de beslissingen later gezaghebbend zijn geworden voor de 'hele kerk'. Maar

ook het begrip 'hele kerk' dient nader bepaald te worden. Zo werden bepaalde groepen door de dogmatische uitspraken van de concilies buitengesloten. Zij werden dan niet meer tot 'de kerk' gerekend.

Dat was bijvoorbeeld al het geval tijdens het eerste oecumenische concilie, in 325 in Nicea. Dat concilie veroordeelde het arianisme, dat vooral in West-Europa nog lange tijd veel aanhangers had. De **arianen**, genoemd naar de Alexandrijnse priester Arius (256-336), stelden dat Jezus Christus wel de zoon van God was, maar dan enkel in de zin dat Hij door God de Vader was geschapen. Hij was dus niet goddelijk, maar een mens die God als heilsinstrument diende. De arianen erkenden bijgevolg het concilie niet en behoorden dan ook niet langer tot de katholieke, orthodoxe kerk. Na het schisma tussen de oosterse en de westerse kerk in 1054, dat verder in deze cursus nog aan bod komt, ontstond er ook een verschil in inzicht ten aanzien van het begrip 'oecumenisch concilie'. Uit de tijd voor de breuk zijn er **zeven oecumenische concilies** die door zowel de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) van het westen als de Oosters-Orthodoxe Kerk (OOK) worden aanvaard: Nicea I (325), Constantinopel I (381), Efese (431), Chalcedon (451), Constantinopel II (553), Constantinopel III (680-681) en tot slot Nicea II (787). De Oosterse kerk heeft daarna geen oecumenisch concilie meer gehouden. De Rooms-Katholieke Kerk kent na de zeven nog veertien andere oecumenische concilies, die door de Oosters-Orthodoxe Kerk niet worden aanvaard. Hiertoe behoren de concilies van Lateranen, dat van Trente (1545-1563), en het Eerste (1869-1870) en Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). De traditionele protestantse kerken erkennen over het algemeen slechts de dogmatische uitspraken van de eerste vier oecumenische concilies.

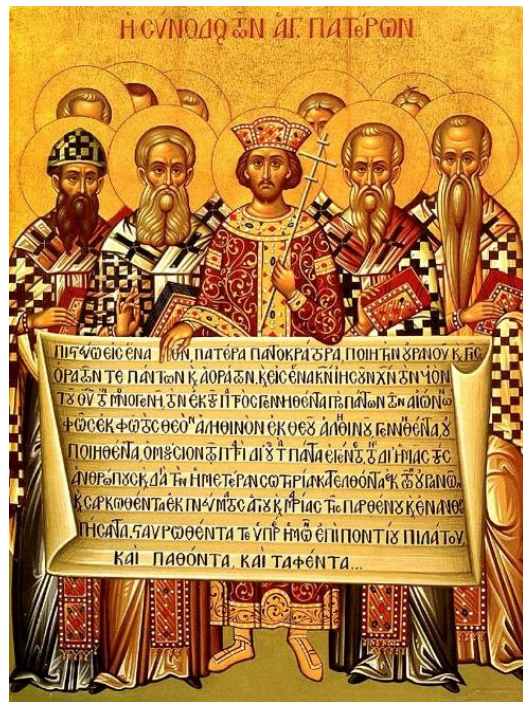


Het Concilie van Nicea (325) met centraal Keizer Constantijn en onderaan Arius

Bron: <http://bit.ly/2bEEKjx>

De vraag die aan de basis lag van de zeven eerste oecumenische concilies was een oude vraag die Arius als een van de eersten had gesteld en die telkens opnieuw terugkwam: **Wat was de verhouding of relatie tussen Vader en Zoon (en later ook de Geest)? Anders gezegd: Hoe moest de christelijke claim worden uitgelegd dat Jezus Gods zoon is?**

Keizer Constantijn had gehoopt dat het christendom godsdienstige eenheid zou brengen in zijn rijk, maar de ruzie over het arianisme bracht vooral verdeeldheid. Hij besloot in te grijpen en verplichtte de kerk om klaarheid te scheppen. Constantijn riep daarom in **325** het eerste oecumenische **concilie** samen in **Nicea**, een stad in het noordwesten van het huidige Turkije. In totaal waren er zo'n driehonderd bisschoppen aanwezig, voornamelijk uit het oosten van het rijk. De bisschop van Rome werd door twee priesters vertegenwoordigd. De leer van Arius werd in Nicea veroordeeld omdat ze de goddelijkheid van Jezus Christus negeerde. De orthodoxe ('juiste') leer werd onder woorden gebracht in de geloofsbelijdenis van Nicea (het *Nicenum*). In deze tekst werd uitgesproken dat **de Zoon van hetzelfde wezen is als de Vader en dat Hij niet geschapen is**, maar 'voor alle tijden' of in eeuwigheid, geboren is uit de Vader.



Keizer Constantijn en de Concilievaarders van Nicea houden de geloofsbelijdenis vast  
Bron: <http://bit.ly/2bF7ecT>

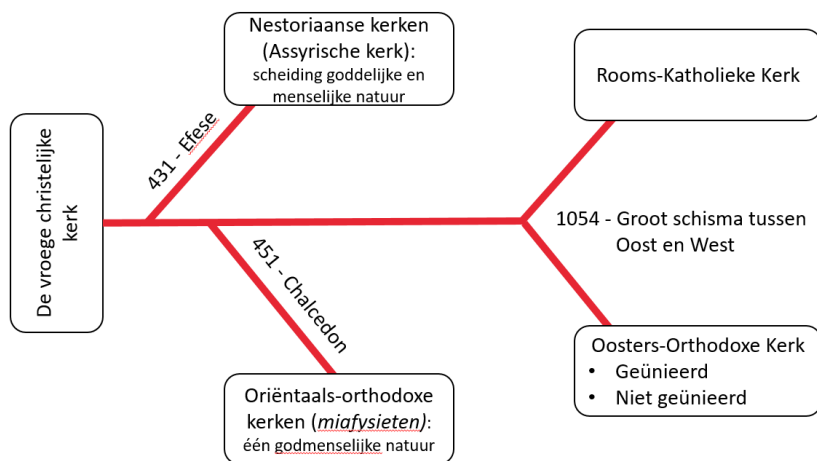
Opvallend is de belangrijke rol die Constantijn speelde in Nicea. Hij was aanwezig tijdens de debatten en waakte over de 'één God, één keizer, één kerk'-opvatting. Zo kwam hij tussen in de discussies, benadrukte het belang van eensgezindheid en eenheid in het rijk, en toonde dat hij een handige politicus was in religieuze affaires. Naast de ariaanse kwestie werden ook zaken van meer praktische aard besproken, zoals een regeling voor het vaststellen van de paasdatum. Er was dan wel een geloofsbelijdenis tot stand gekomen in Nicea, maar die bracht niet de eenheid in het rijk die de keizer verwacht had. Bovendien koos Constantijn zelf, onder invloed van zijn hofbisschop, voor het arianisme. Arius mocht in 336 zelfs uit ballingschap terugkeren naar Constantinopel. Constantijns zoon Constantius koos na diens dood in 337 meteen ook voor het arianisme. Wie de geloofsbelijdenis van Nicea nog durfde verdedigen, werd verbannen.

Keizer Theodosius de Grote (346-395, keizer van 379 tot 395) wist de eenheid te bewerkstelligen waarvan Constantijn gedroomd had. In 380 beval hij per decreet dat de Oost-Romeinse christenen zich aan het credo van Nicea moesten houden. In **381** riep hij het **tweede oecumenische concilie** samen in de hoofdstad **Constantinopel**. Tijdens dat concilie werd de formulering van Nicea bevestigd en kwam ook de bevestiging dat **de Heilige Geest van hetzelfde wezen is als de Vader en de Zoon**. Daarmee lag de kerkelijke leer over de drie-ene God (de triniteit), één wezen in drie personen, in de kern vast. De geloofsbelijdenis van Nicea en Constantinopel wordt in de grote christelijke kerken vandaag nog steeds als norm en samenvatting van het geloof beschouwd. Verder verbood Theodosius het arianisme.

Ik geloof in één God de almachtige Vader  
Schepper van hemel en aarde, van al wat zichtbaar en onzichtbaar is.  
En in één Heer, Jezus Christus,  
eniggeboren Zoon van God,  
vóór alle tijden geboren uit de Vader.  
God uit God, licht uit licht, ware God uit de ware God.  
Geboren, niet geschapen, één in wezen met de Vader,  
en door wie alles geschapen is.  
Hij is voor ons, mensen, en omwille van ons heil uit de hemel neergedaald.  
Hij heeft het vlees aangenomen door de heilige Geest uit de Maagd Maria

en is mens geworden.  
Hij werd voor ons gekruisigd,  
Hij heeft geleden onder Pontius Pilatus en is begraven  
Hij is verrezen op de derde dag, volgens de Schriften.  
Hij is opgevaren ten hemel: zit aan de rechterhand van de Vader.  
Hij zal wederkomen in heerlijkheid om te oordelen levenden en doden  
en aan zijn rijk komt geen einde.  
Ik geloof in de **Heilige Geest** die Heer is en het leven geeft  
**die voortkomt uit de Vader en de Zoon**  
**die met de Vader en de Zoon tezamen wordt aanbeden en verheerlijkt;**  
**die gesproken heeft door de profeten.**  
Ik geloof in de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk.  
Ik belijd één doopsel tot vergeving van de zonden.  
Ik verwacht de opstanding van de doden  
en het leven van het komend rijk.  
*Amen.*

De verdeeldheid onder christenen was echter nog niet ten einde met de veroordeling van het arianisme. Er bleven grote vragen onopgelost. De concilies van Nicea en Constantinopel hadden als leer vastgesteld dat **Jezus Christus werkelijk God** was. Maar in de reactie op het gnosticisme had de kerk ook al eerder uitgesproken dat Jezus niet slechts in schijn een menselijk lichaam had aangenomen, maar werkelijk mens was geworden. Wat was dan **de verhouding tussen de menselijke en de goddelijke natuur in Jezus?** Deze discussies werden verder gevoerd in de daaropvolgende oecumenische concilies met aanhangers van o.a. het monofysitisme, miafysitisme en monothelisme. Ze lagen aan de basis van nieuwe splitsingen en schisma's, vooral binnen de kerk van het Oosten. Denk bijvoorbeeld aan het ontstaan van de Nestoriaanse kerk, de koptische kerk en de jacobitische kerk zoals je kan zien in het schema hieronder en ook in de appendix aan het einde van hoofdstuk zes.



*Het Koptisch kruis*

Net zoals bij het Griekse kruis zijn bij het **Koptisch kruis** de verticale en horizontale armen even lang. Het Koptisch kruis is wel meer versierd. De Koptisch-Orthodoxe kerk is de belangrijkste kerk van Egypte. Haar geschiedenis gaat terug tot het Concilie van Chalcedon in 451. De term Kopt is een verbastering van het Griekse woord voor Egypte, *Aegyptos*.

Dit schema vat de essentie van de zeven oecumenische concilies kort samen.

| Jaar    | Plaats             | Behandelde kwesties                                                                                                                                                                                                         | Besluiten                                                                                                                                                                                                   |
|---------|--------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 325     | Nicea I            | Is Christus, zoals Arius het predikt, enkel een 'schepsel' van God de Vader? Is Hij dan niet zelf God?                                                                                                                      | Driehonderd bisschoppen, vooral uit het Oosten, verklaren dat de Zoon menselijk en goddelijk is, en dus 'van hetzelfde wezen' is als de Vader, en verklaren dat God gedacht wordt als Vader, Zoon en Geest. |
| 381     | Constantinopel I   | Is de Heilige Geest evenzeer God als de Vader en de Zoon?                                                                                                                                                                   | Honderdvijftig bisschoppen uit het Oosten vaardigen de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel uit en bevestigen dat de Heilige Geest, evenals de Zoon, uit de Vader voortkomt.                          |
| 431     | Efese              | Kan Maria 'Moeder Gods' ( <i>theotokos</i> ) genoemd worden? Is ze niet veeleer, zoals Nestorius het predikt, 'Moeder van Christus' ( <i>christotokos</i> )?                                                                | Het concilie stelt dat Jezus God zelfs is, geboren uit een vrouw. Het nestorianisme wordt afgewezen.                                                                                                        |
| 451     | Chalcedon          | Moet in de incarnatie het goddelijk element belangrijker geacht worden dan het menselijke, en wordt dat laatste door het eerste geabsorbeerd, zoals de monofysieten prediken?                                               | Vijfhonderd bisschoppen uit oost en west verklaren dat Jezus zowel volledig God als volledig mens is, dat hij een persoon is met daarbinnen twee naturen. Het monofysitisme wordt afgewezen.                |
| 553     | Constantinopel II  | Gericht op het herstel van de eenheid: hoe kunnen de monofysieten overtuigd worden om toch Chalcedon te aanvaarden? Moet de veroordeling van drie nestoriaanse bisschoppen door keizer Justinianus ongedaan gemaakt worden? | Honderdvijfenzestig bisschoppen uit het Oosten volgen de keizer.                                                                                                                                            |
| 680-681 | Constantinopel III | Kan men (om de monofysieten tegemoet te komen) stellen dat er in Christus weliswaar 2 naturen waren, maar slechts 1 wil was, namelijk de goddelijke?                                                                        | Het monotheletisme wordt afgewezen. In Christus is er een dubbele wil. De ene sluit de andere niet uit, maar de menselijke wil is onderworpen aan de goddelijke.                                            |
| 787     | Nicea II           | Kan men de beeldstormers volgen, die in het oosten de voorstellingen van Christus, van de Heilige Maagd en de heiligen vernietigen, omdat ze er een vorm van afgoderij in zien?                                             | Volgens het concilie mag men de beelden vereren in de mate dat men de persoon die voorgesteld wordt, vereert. Rechtstreekse aanbidding mag alleen God als subject hebben.                                   |

? Waarom werden er concilies en synodes georganiseerd in de vroege kerk?

? Wat is een oecumenisch concilie? Leg uit met een voorbeeld.

? Wat leert het concilie van Nicea ons over de verhouding tussen Kerk en Staat in de vroege 4<sup>de</sup> eeuw?

## 5. Kerkvaders in Oost en West

In het eerste hoofdstuk maakten we al kennis met de **Patres Ecclesiae of Kerkvaders**, de grote (mannelijke) theologen die met hun geschreven werken de christelijke leer mede vorm gaven. Zij verdedigden het evangelie tegen ketterijen en foute interpretaties, maar schreven ook uitvoerige commentaren op de Bijbel en op doctrinele en praktische kwesties. Veel van hun preken werden gepubliceerd. Verder geven hun werken ons informatie over gebeurtenissen uit de geschiedenis van de kerk. Op die manier legden zij de basis voor de theologie als wetenschappelijke doordinking en verantwoording van het geloof.

Er wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen **de westerse (Latijnse) en de oosterse (Griekse) kerkvaders**. De orthodoxe kerken uit het oosten geloven tot op vandaag dat de Vaders de grote leiders van de kerk zijn. Zij geven daarbij aan dat alles wat theologie te bieden heeft reeds door de Vaders gezegd is. Voor de westerse kerken is dit minder evident. In deze paragraaf wordt een beknopt overzicht gegeven van de belangrijke kerkvaders en hun betekenis voor de geschiedenis van het christendom. De term 'Vader' wordt in deze context in de breedste mogelijk zin van het woord gebruikt om zoveel mogelijk auteurs aan bod te laten komen.

### a. Griekse Vaders

- **De tweede eeuw: een overgangperiode**

#### 1. De apostolische vaders

Tot de derde eeuw was het **Grieks** de taal van de eerste kerken. De eerste generaties christelijke denkers in de post-apostolische tijd, de periode na de apostelen in de eerste en tweede eeuw, worden de **apostolische vaders** genoemd. Het gaat om figuren die nog rechtstreeks contact hadden gehad met de apostelen en/of door hen onderricht werden. Zij vormen de overgang tussen de openbaring en de vastgelegde traditie. Voorbeelden zijn **Clemens van Rome** (+ c. 99-101), **Ignatius van Antiochië** (c. 35-50-c. 110-117), **Hermas**, **Polycarpus** (69-155), **Papias van Hierapolis** (c. 65-c.130) en de auteurs van de **Brief aan Diognetus**, de **Brief van Barnabas**, de zogenaamde **Tweede Clemensbrief** en de **Didachè**. Het gaat om toegankelijke en praktisch georiënteerde werken met een pastorale bedoeling. Hoewel de werken op verschillende plaatsen in het rijk tot stand zijn gekomen, zit er toch een rode draad in. Zij hebben een **sterke eschatologische component** en wilden aantonen dat de **joodse Messiasverwachting** in Jezus Christus tot stand was gekomen. De auteurs maakten hiervoor gebruik van het gezag van het Oude Testament, maar ook van de woorden van de Heer en de apostelen die het werk van Christus hadden voortgezet.

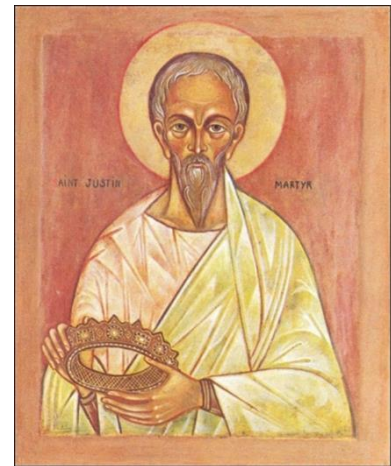


Clemens van Rome aanbidt de Drievuldigheid  
(Giovanni Battista Tiepolo, c. 1730-1735)  
Bron: <http://bit.ly/2bZDRMK>

## 2. De apologeten

In de loop van de tweede eeuw werd deze beginnende reflectie ontwikkeld in een **groeende confrontatie met de heidense filosofie** (zoals we al aanhaalden in derde hoofdstuk). Christelijke auteurs namen denkschema's, begrippen en modellen uit de heersende filosofie over in hun poging om de universele boodschap van het evangelie in de toenmalige cultuur over te brengen. Zij werden echter ook gedwongen om zich tegen de aanvallen op de christelijke religie te **verdedigen**. Naast verwijten van de heidense bevolking en vervolging door de staat waren er ook intellectuelen, zoals **Fronto** (c. 100-170), **Celsus** (2<sup>de</sup> eeuw) of **Lucianus van Samosate** (c. 125-180-185), die kritische geschriften tegen christelijke auteurs begonnen te produceren. Uit wat zij schreven, bleek dat deze heidense intellectuelen de Schrift bestudeerd hadden en zij probeerden, elk op hun eigen manier, het absurde van het christelijk geloof aan te tonen. Zo vond Lucianus van Samosate dat je dwaas moest zijn om als christen te leven. Daarom maakte hij de christenen tot voorwerp van zijn satirische gedichten.

Auteurs als **Aristides** (2<sup>de</sup> eeuw), **Justinus de martelaar** (100/114-c.165), **Tatianus de Syriër** (2<sup>de</sup> eeuw), **Athenagoras van Athene** (c. 133-190) en **Theophilus van Antiochië** (2<sup>de</sup> eeuw) verdedigden daarom het christelijke geloof in apologieën of verdedigingsgeschriften en worden daarom de **apologeten** genoemd. Hun reacties waren geschreven in de vorm van een dialoog waarin zij wilden duidelijk maken dat zij vertegenwoordigers waren van een godsdienst die de waarheid bezat. Basis van deze waarheid was de **menswording van Christus**. Door Hem had men deel aan de *Logos*, een garantie dat men participeerde in de waarheid. Het christelijke geloof was redelijk, logisch en coherent. Aangezien de heidenen stelden dat het christelijk geloof iets was voor mensen zonder diepgaande opleiding, stelden de apologeten alles in het werk om zich met de heidense *intelligentsia* te meten. Hiervoor maakten zij gebruik van het *vocabulary* dat ter beschikking werd gesteld door de heidense filosofie. Zij waren er van overtuigd dat door de integratie van de heidense filosofische terminologie in hun christelijke leer de mogelijkheid geboden werd om de eigen leer uit te leggen aan de heidense omgeving, zonder dat hierdoor de christelijke leer vervormd diende te worden.



Justinus de Martelaar  
Bron: <http://bit.ly/2bRfqgz>

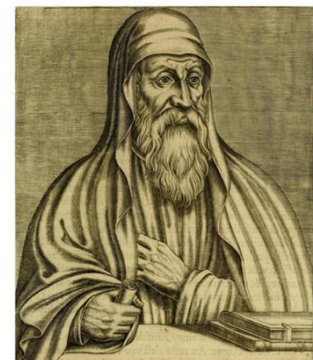
## 3. Gnostiek

Een andere dwaling waarmee het jonge christendom zich geconfronteerd zag, was die van het gnosticisme of de gnostiek. Op deze beweging werd al dieper ingegaan in het derde hoofdstuk.

### • *De derde eeuw: overstijgen van de verdedigende houding*

#### 1. De theologische school van Alexandrië

Door de groeiende toetreding van intellectuelen tot de kerk groeide in de loop van de tweede eeuw de noodzaak om in een **grondig geloofsonderricht** te voorzien. Dit wijst erop de verdedigende houding uit de voorgaande periode overstegen werd. Er ontstonden **particuliere theologische scholen** waarin catechumenen in de christelijke leer werden ingewijd. De belangrijkste school ontwikkelde zich in de Egyptische hoofdstad **Alexandrië**, een cultureel en wetenschappelijk centrum van het Hellenisme waarin een vermenging van oosterse en Griekse elementen aanwezig was. Alexandrië was het oudste centrum voor theologie in de christelijke oudheid. De **Alexandrijnse school** kenmerkte zich door de intensieve verwerking van de Griekse filosofie en een **allegorische**



Origenes  
Bron: <http://bit.ly/2ctlAca>

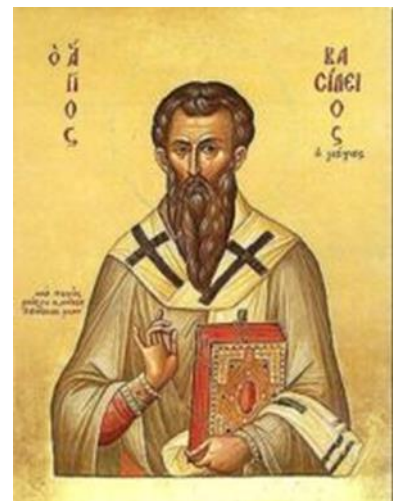
**verklaring van de Schrift** aan de hand van uitgewerkte beeldspraak en de speculatieve uiteenzetting van de christelijke openbaring. Deze school hechtte op die manier meer waarde aan de overdrachtelijke, geestelijke zin van de Schrift. De heilige tekst werd beschouwd als een soort van code met mysteries die niet onmiddellijk duidelijk waren voor de lezer. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze school waren **Clemens van Alexandrië** (c. 150-c. 215) en **Origenes** (c. 185-c. 254).

## 2. De theologische scholen van Caesarea en Antiochië

De theologische school van Alexandrië was de belangrijkste in de christelijke oudheid, maar zeker niet de enige. In Klein-Azië bestonden twee belangrijke theologische scholen, namelijk in Caesarea (Palestina) en in Antiochië (Syrië). De **school in Caesarea** was gesticht door Origenes nadat hij Alexandrië had moeten verlaten door een conflict met de bisschop. Zijn methodes waren hier overgenomen en zijn bibliotheek vormde de hoeksteen van het boekenbezit van dit theologisch centrum. **Gregorius Thaumaturgos** (213-270) had zijn vorming in dit centrum ontvangen. Ook in Antiochië (Syrië) was er een theologische school die in 260 was gesticht door Lucianus van Antiochië als een reactie tegen de ‘fantasieën’ van Origenes’ allegorische methode. In **Antiocheense school** werd de nadruk gelegd op de Bijbeltekst als zodanig, met een sterk geloof in een **letterlijke en historische lezing van de Bijbel**. Veel belang werd gehecht aan de tekst zelf, minder aan de persoonlijke interpretatie. Een beroemde student aan deze school was **Johannes Chrysostomus** (c. 345-407). Tussen de scholen in Caesarea en Antiochië bestond er een ernstige controverse omwille van de verschillende methodes: allegorische aanpak *versus* letterlijke interpretatie, ‘fantasie’ *versus* ‘wetenschap’, mytisch-spirituele Platoonse benadering vs Aristotelische empirische aanpak.

### • De vierde en vijfde eeuw: Staatskerk en ‘Gouden eeuw’

Na de bekering van Constantijn veranderde de situatie van de kerk wezenlijk in de vierde en vijfde eeuw. De staat legde interne druk op om te komen tot **uniformiteit** op het vlak van geloof en structuur. Een verenigde kerk diende hand in hand te gaan met een verenigd rijk. Tegelijk was er een tendens tot **controversen**. Het werd een tijd van conciliaire geloofsbelijdenissen en geloofsbepalingen. In deze periode werden verder de literaire vormen van de klassieke literatuur gretig overgenomen en verchristelijkt. Preken werden redevoeringen en lofredes op heiligen en martelaren. Verder werd zeer veel correspondentie gepubliceerd en zagen heel wat encyclopedieën en geschiedenissen het licht. Kwesties met betrekking tot de **triniteit** en de **christologie** hielden theologen eeuwenlang bezig. Denk maar aan de verhouding tussen Vader, Zoon en Geest binnen de éne God, of de relatie tussen de goddelijkheid en de menselijkheid van Christus. Verschillende strekkingen binnen de kerk kwamen met elkaar in **conflict**. Vaak speelden niet alleen theologische tegenstellingen een rol, maar ook kerkelijke en politieke machtsfactoren. De controversen werden beslecht in een aantal **concilies**, zoals in de vorige paragraaf reeds duidelijk werd, maar lagen toch aan de basis van een aantal **schisma’s** binnen de orthodoxe kerk.



Basilius de Grote  
Bron: <http://bit.ly/2bZlvvg>

Het zwaartepunt van de theologische activiteit verschoof naar Klein-Azië. Belangrijke figuren in deze context zijn **Athanasius** (296-373), **Cyrillus van Jeruzalem** (313-386) en de drie Cappadocische vaders **Basilius van Caesarea** (of Basilius de Grote) (c. 330-379), diens broer **Gregorius van Nyssa** (c. 330-c. 395), en **Gregorius van Nazianze** (329-389). Deze laatste drie waren de meest fervente verdedigers van de Niceense formule op het concilie van Constantinopel (381) en ontwikkelden een triniteitsleer in Niceense terminologie gevat. Zij waren echter ook belangrijk voor de ontwikkeling van een gechristianiseerde cultuur en filosofie in deze periode. Heel wat theologisch materiaal uit deze periode

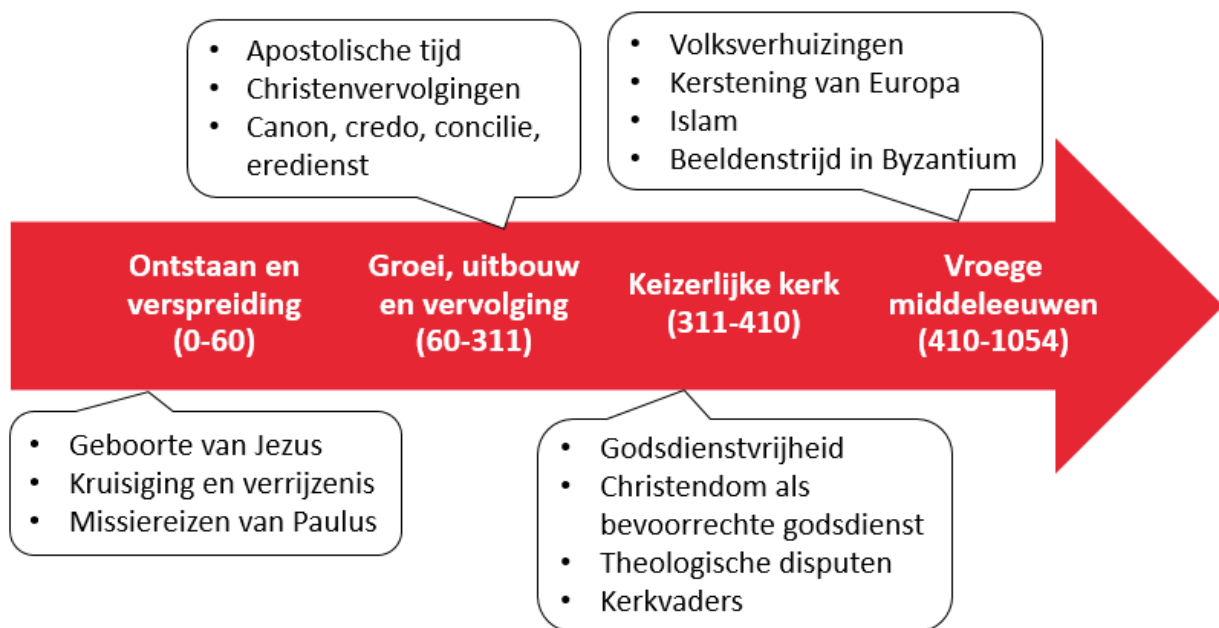
werd slechts bewaard in fragmenten of oude vertalingen omdat het resultaat was van controversen en vaak door tegenstanders verwoest werd: **Diodorus van Tarsus** (+390), **Theodorus van Mopsuestia** (350-428) en **Nestorius** (386-451) waren briljante denkers met redelijke ideeën, maar nogal wat van hun werk werd verwoest omwille van de 'orthodoxie'.

- **Samenvatting**

| Tweede eeuw<br>Overgangperiode                                                                                                                                                         | Derde eeuw<br>Overstijgen van de<br>verdedigende houding               | Vierde en vijfde eeuw<br>Staatskerk en 'Gouden eeuw'                                                                                                                                           |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1. De Apostolische Vaders<br>2. De Apologeten <ul style="list-style-type: none"> <li>• Heidense critici</li> <li>• De apologetische reactie</li> <li>• Gnostiek en reacties</li> </ul> | 1. De school van Alexandrië<br>2. De scholen van Caesarea en Antiochië | 1. De drie Cappadocische kerkvaders <ul style="list-style-type: none"> <li>• Basilius van Caesarea</li> <li>• Gregorius van Nyssa</li> <li>• Gregorius van Nazianze</li> </ul> 2. Controversen |

? Kan je de parallellen trekken tussen het verloop van de kerkgeschiedenis en de geschriften van de Griekse Vaders?

*Deze vraag is geen examenvraag, maar wil je helpen om de rode draad van de cursus goed te begrijpen. Onderstaand schema kan als uitgangspunt dienen.*



## b. Latijnse Vaders

### • Het begin in de derde eeuw

Het is niet duidelijk wanneer we het begin van de christelijke Latijnse literatuur moeten situeren. Rond 200 bestaan er minstens volgende Latijnse christelijke teksten: de *Akten van de Martelaren van Scylli*, de vertaling van sommige evangelies en brieven van Paulus, de eerste delen van de *Vetus Latina*, Ireneus' werk *Tegen de ketters* en de *Clemensbrief*. Het **Latijnse christendom** begon zich maar voluit te ontwikkelen vanaf het begin van de derde eeuw, toen **Tertullianus van Carthago (Noord-Afrika)** (160-230) een eigen christelijke Latijnse taal ontwierp. De Latijnse kerk was in deze periode ook grotendeels afhankelijk van het oosten. De Latijnse theologen uit deze periode waren vooral **praktisch georiënteerd** en waren in hun theologie vooral gericht op de verderzetting van de traditie. Niet alleen Tertullianus stond in hoge achting in de kerk van Noord-Afrika, een kerk die zeker in de derde eeuw het intellectuele leiderschap van de Latijnse christenheid in handen bleef houden. Ook **Cyprianus** (+258) was een belangrijk voorbeeld van deze praktisch-pastoraal gerichte theologie. Hij was eerder een man van de actie, dan een denker. Ook **Lactantius** (ca. 250-ca. 320) en **Minucius Felix** (+250) waren belangrijke figuren binnen het Latijnse christendom in Afrika. Opvallend voor deze periode is echter dat er weinig literatuur uit Rome is overgeleverd. De enige belangrijke auteur is in feite **Novatianus** (+258), een schismatieke tegenpaus binnen de kerk die zich verzette tegen de toenmalige paus. Hij was, net zoals Tertullianus, de pleitbezorger van een strikte discipline en van een heilige kerk.



Tertullianus  
Bron <http://bit.ly/2c6HJPm>

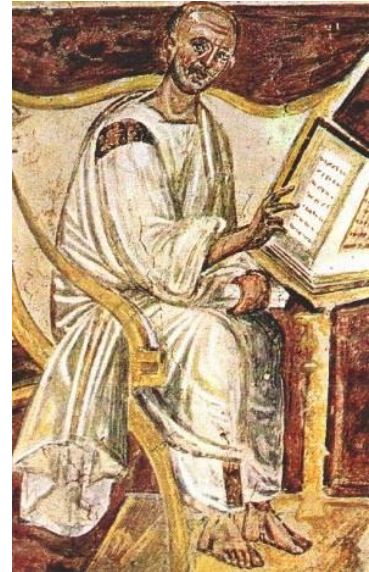
### • De vierde eeuw, een gouden eeuw

Vanaf de vierde eeuw kende de Latijnse theologie een **grote bloei** met als bekendste namen **Ambrosius**, **Hiëronymus** en **Augustinus** die samen met **Gregorius de Grote** de vier *doctores* van de Latijnse kerk zouden worden. Deze bloeiperiode werd ingezet met het werk van **Hilarius van Poitiers** (c. 315-367) die tijdens een ballingschap in Klein-Azië in contact kwam met het Griekse christelijke denken. Hierdoor kon hij de Griekse theologie in het Westen introduceren. Ook Bijbelgeleerde **Hiëronymus** (c. 342-420) legde een brug tussen het Oosten en het Westen. Na vele omzwervingen vestigde hij zich in Bethlehem waar hij met de steun van de rijke Paula drie kloosters voor vrouwen en één voor mannen stichtte en zijn verdere leven aan de studie wijdde. Zijn levenswerk was een nieuwe Latijnse vertaling van een groot deel van het Oude en Nieuwe Testament, die bekend staat als de **Vulgaat**. Een volgende grote figuur uit de Latijnse theologie van de vierde eeuw was **Ambrosius van Milaan** (c. 339-397). Hij was een fervent vertegenwoordiger van de zelfstandigheid van de kerk tegenover de staat en een bestrijder van het arianisme. Zijn interpretatiemethode van de Bijbel lag in de lijn van Origenes' lezing van de Schrift, maar hij gaf ook een meer elementaire, eenvoudig moraliserende uitleg van de Bijbeltekst. Verder speelde hij een grote rol in de bekering van Augustinus, de grootste christelijke theoloog van de oudheid.

**Augustinus van Hippo** (354-430) heeft een blijvende invloed uitgeoefend op het christendom en de westerse beschaving. Dankzij zijn autobiografisch werk *Confessiones* of Belijdenissen is er ook veel geweten over zijn innerlijke levensgeschiedenis en zijn geestelijke ontwikkeling. Dit werk is een beschrijving van Augustinus' leven vóór zijn bekering als een leven in zondigheid. Hij werd geboren in Thagaste, in de provincie Numidië (Noord-Afrika) op 13 november 354. Zijn vader Patricius was een heiden en liet zich kort voor zijn dood in 371 dopen. Zijn moeder Monnica was een diepgelovige en vrome vrouw en gaf haar zoon een christelijke opvoeding. Augustinus werd nog niet gedoopt omdat men in die tijd vond dat de catechumeen eerst zijn/haar wilde haren moest kwijtraken. Hij werd in 372 vader van

een intelligente maar vroegtijdig gestorven zoon, Adeodatus (+389). Hij had die zoon bij zijn concubine, die zijn vrouw niet kon worden omdat zij van een lagere rang was. Deze vrouw werd ook weggestuurd door Augustinus' moeder Monnica met het vooruitzicht op een 'eerbaar' huwelijk, maar bleef hem niettemin trouw, wat niet van Augustinus kan gezegd worden.

In zijn zoektocht naar waarheid werd Augustinus vanaf 374 lid van de **Manicheïsche sekte**. Deze godsdienst was in de derde eeuw ontstaan in Perzië en was gesticht op grond van visioenen van een zekere Mani. Er werden elementen uit het christendom en de oosterse godsdiensten met elkaar gecombineerd tot een nieuw religieus systeem waarin de tegenstelling tussen het eeuwig goede en het eeuwig kwade centraal stond. Augustinus was aangetrokken tot het Manicheïsme omwille van drie redenen: (1) Hun **dualistische opvatting** over goed *versus* kwaad (de lichtgod *versus* de god van de duisternis); (2) Hun zoeken naar **een op de rede gefundeerde waarheid** (Augustinus zou de sekte *finaliter* verlaten omdat zij niet die waarheid gaf die zij beloofde); (3) Hun kritiek op het **Oude Testament**, en vooral het boek Genesis. Ze vonden trouwens dat het OT niet voerde tot redelijke waarheid. Augustinus bleef 10 jaar toehoorder, geboeid door de antwoorden die het manicheïsme op een aantal van zijn intellectuele vragen leek te bieden. Maar uiteindelijk konden die antwoorden hem niet tevredenstellen.



Augustinus van Hippo  
Fresco te Rome, c. 600  
Bron: <http://bit.ly/2c95yaH>

Na de beëindiging van zijn studies in de retorica in Carthago vertrok Augustinus naar **Thagaste** waar hij **grammaticaleraar** werd. Zijn leraarsloopbaan was niet echt een succes. Daarom ging hij na een verblijf in Carthago naar Rome. Daar ontving hij de uitnodiging om **retorica** te gaan onderrichten in **Milaan**. Gedurende zijn verblijf in Milaan kwam hij onder de indruk van Ambrosius' preken en van de ideeën van het neoplatoonse milieu. Dat hielp hem om zijn intellectuele vooroordelen tegen het christendom te overwinnen. Toen kwam voor Augustinus de erkenning dat **kennis geloof vooronderstelt, én dat geloven betekent dat je je nek kan buigen voor het mysterie**. Zijn bekering volgde in 386. De doorbraak kwam toen hij eens in een zwaarmoedige bui de tuin van een vriend inliep. Daar hoorde hij een kind zingen 'Neem en lees' (*Tolle, lege* in het Latijn). Augustinus deed dat en nam een Bijbelboek. Hij sloeg willekeurig de Romeinenbrief van Paulus open en las Rom 13,13-14:

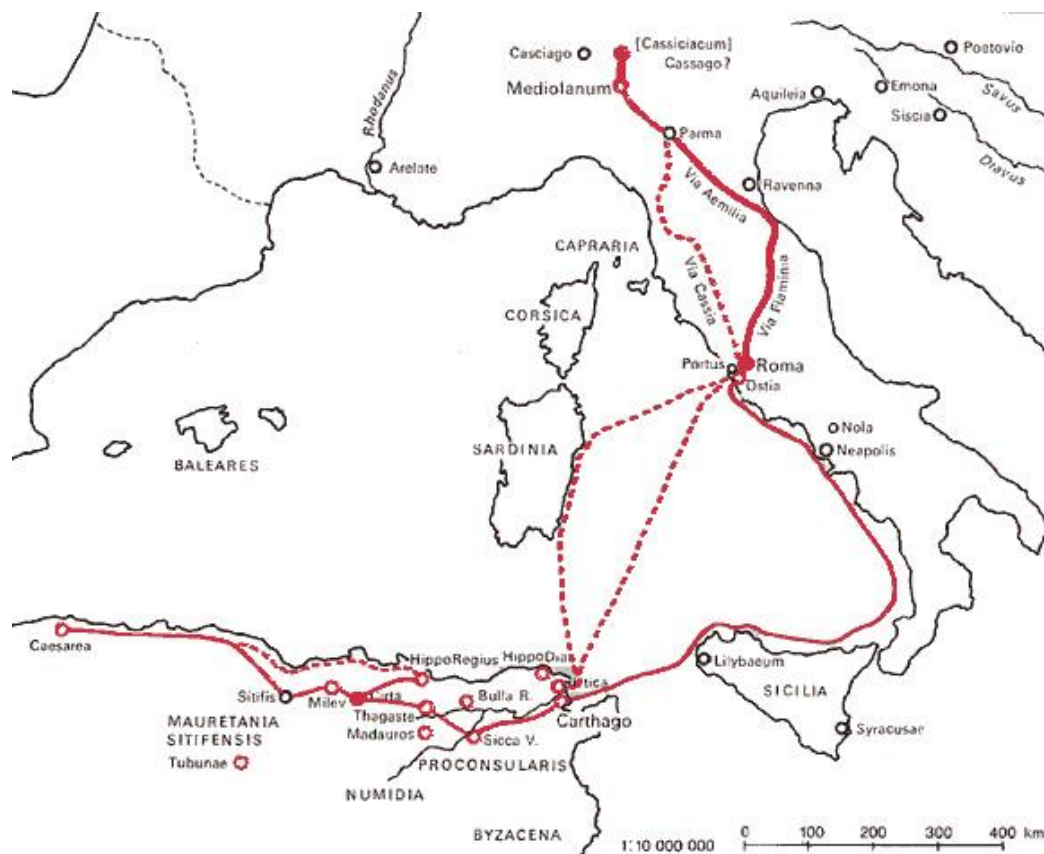


Bron: <http://bit.ly/2c6x8nq>

Laten wij ons behoorlijk gedragen, als op klaarlichte dag, en ons onthouden van zwelgpertijen en drinkgelagen, van ontucht en losbandigheid, van twist en rijd. Bekleed u met de Heer Jezus Christus, en vertroetel uw lichaam niet; er mogen geen begeerten worden opgewekt.

Hij besloot daarop om de duisternis van de twijfel achter zich te laten en niet langer eigen eer en genot, rijkdom en lust te zoeken. Hij wilde voortaan de waarheid zoeken en dienen, en die waarheid was voor hem Christus. In de paasnacht van 387 doopte Ambrosius hem samen met zijn zoon.

Na zijn doopsel besloot Augustinus te kiezen voor een **monastiek leven** en terug te keren naar Afrika (388) waar hij een eerste monastieke gemeenschap zou uitbouwen. Bij een bezoek in Hippo (391) werd hij, tegen zijn zin, maar op uitdrukkelijk verzoek van het volk, **priester** gewijd, met het oog op de opvolging van de bisschop van Hippo Valerius. Valerius, een Griekssprekende oude man, was op zoek naar een opvolger. In 395 werd Augustinus aangeduid als bisschop-opvolger van Valerius. Een jaar later, in 396, werd hij effectief **bisschop van Hippo** en bleef dat tot aan zijn dood in 430. Dat gebeurde in moeilijke omstandigheden. Het Romeinse Rijk verkeerde in staat van ontbinding. In de grensprovincies woekerde het politieke streven naar afscheiding en zelfstandigheid.



De reizen van Augustinus van Hippo

In Noord-Afrika had dat separatisme zich vermengd met theologische en kerkelijke conflicten zoals het **donatisme**. De aanhangers van tegenbisschop Donatus (+355) streefden naar een zuivere kerk. Priesters die bijvoorbeeld tijdens de vervolgingen het geloof verloochend hadden of die op een andere wijze gezondigd hadden, waren in hun ogen onwaardig om de sacramenten toe te dienen. Deden zij dat toch, dan waren die sacramenten ongeldig. Het donatisme maakte dus de geldigheid van de sacramenten afhankelijk van de morele staat van de bedienaar ervan. Het groeide uit tot een complete tegenkerk met een eigen hiërarchie en verdeelde op die manier het christendom in Noord-Afrika.

Augustinus wist door geduldige overreding en theologische helderheid het einde van het donatisme als brede volksbeweging te bewerkstelligen. Hij beklemtoonde dat het niet aan ons is om te oordelen over heiligheid en zonde. Dat zal de Heer zelf wel doen op de Laatste Dag. Tot dan bestaat de kerk uit zondaars en heiligen tegelijk. De kerk is de 'ark van het behoud' en zoals in de ark van Noah komen ook in deze ark zowel reine als onreine dieren voor. En omdat wij niet kunnen oordelen over waardigheid of onwaardigheid van een priester, kan de geldigheid van de sacramenten ook niet van dat oordeel afhankelijk zijn. Niet de individuele bedienaar, maar de kerk en in laatste instantie Christus als

Heer van de kerk, staan garant voor de geldigheid van de sacramenten. De sacramenten werken als het ware objectief, dat wil zeggen, los van de subjectieve gesteldheid van degene die ze toedient.

Een andere discussie waarin Augustinus verzeild raakte, was die van de **genadeleer** rond de mogelijkheid van de mens om van nature en uit kracht van zijn vrije wil de zaligheid te bereiken. Dat de mens van nature niet bedorven is en dat hij, ondanks de zondeval, toch uit eigen wil naar het goede kan streven, was onder de christenen, vooral in het oosten, gemeengoed. Ten tijde van Augustinus werd deze opvatting op extreme wijze verwoord door de Britse monnik **Pelagius** (+ c. 418) die rond 400 in Rome werkzaam was. Pelagius stelde dat de mens geen hulp buiten zichzelf nodig had om met God in het reine zou komen. Hij geloofde in de mogelijkheden van de vrije en de goed geschapen mens en benadrukte dat deze mens, door God goed geschapen, als vrij en redelijk wezen in staat was om zijn persoonlijke verantwoordelijkheid te nemen. Pelagius was ontzettend populair bij zijn verkondiging van de idee: *'ik ben verantwoordelijk voor mijn heil en mijn daden'*.

Volgens Pelagius kan men spreken van **drie mogelijkheden bij de mens**, met name het *posse* (kunnen), het *velle* (willen) en het *facere* (doen). **Een mens kan, wil en doet**. Het *kunnen* is gave: men kan goed handelen omdat God dit wil. Het *willen* behoort ons toe, zoals ook het doen. Maar fundamenteel blijft het *posse*: God oriënteert de mensen naar het goede dat zij kunnen en moeten doen en zij beamen dit vrijelijk (of niet). Augustinus kon dat standpunt niet aanvaarden. Hij had in zijn eigen leven de menselijke zwakheid en de gebrekkigheid van zijn eigen streven al te duidelijk ervaren. Met grote felheid begon hij in 412 het **pelagianisme** te bestrijden. Hij stelde er zijn eigen genadeleer tegenover. Die gaat ervan uit dat de mens na de zondeval niet meer uit eigen vrije wil tot het goede geneigd kan zijn. Het is Gods genade alleen die ons uit ons verval kan optrekken en ons weer op het goede kan richten. Het is ook Gods genade alleen die onze zaligheid kan voltooien. Wij zijn volgens Augustinus in alles van Gods genade afhankelijk.

De genadeleer van Augustinus heeft grote invloed uitgeoefend op latere discussies over genade en vrije wil, zoals bijvoorbeeld tussen Luther en Erasmus, tussen Calvin en zijn tegenstanders of tussen 'jansenisten' en jezuiten. Wie zich op Augustinus beriep, vergat vaak dat diens standpunten in een felle pennenstrijd een verwoording kregen die soms aan zijn doel voorbijschoot. Zo kon Augustinus later als autoriteit aangehaald worden voor opvattingen over de volstreckte noodzakelijkheid en allesomvattende werkzaamheid van Gods genade en ook voor denkbeelden over de eeuwige voorbeschikking of predestinatie van alle mensen door God: opvattingen en denkbeelden die alleen begrepen kunnen worden als extreme reacties op het pelagianisme. In controverses volgde Augustinus namelijk de theorie van de **antithese** of tegenstelling (wat soms zorgt voor paradoxale standpunten). Een 'absolute' lezing zorgt dan soms voor een over beklemtonen (zoals bij Luther en Jansenius) of een verwaarlozen (zoals in het Concilie van Trente en bij Lessius) van de nuances in zijn denken.

Augustinus was op de eerste plaats **pastor**: een priester en bisschop. Als pastor had hij oog voor de sociale toestanden in zijn tijd, niet in de zin van een uitwerking van sociaal rechtvaardige structuren, wel in de zin dat hij bisschop wilde zijn voor alle mensen en dat hij bijzondere aandacht betoonde voor de armen. Hij was het prototype van de **bisschop-monnik** met een flexibele denkkraft (met een integratie van verschillende filosofische denkrichtingen in zijn eigen theologische denken). Augustinus vertegenwoordigde een gedachtewereld die tot op vandaag de geesten blijft boeien. Hij wordt afgebeeld als de leraar met het brandende hart, geraakt door Gods genade, steeds weer Gods liefde verkondigend. Er blijft trouwens iets ambigu in zijn houding. Enerzijds was hij verteerd door de liefde van en voor God en anderzijds was hij tegelijk een rigoreus, zelfs ietwat krampachtige bestrijder van dwalingen. Naast zijn *Confessiones* schreef hij nog een aantal belangrijke werken: *De Trinitate* over de goddelijke drie-eenheid en het apologetische *De Civitate Dei* (Over de Stad Gods) als repliek op de beschuldiging van de heidenen dat de christenen mede verantwoordelijk waren voor de inname van Rome door Alaric in 410.

Ontdek 'Augustinus in 7 quotes' via Kerknet.

Surf naar <https://www.kerknet.be/kerknet-redactie/video/7-mooiste-quotes-van-de-heilige-augustinus>



## Waarom is Augustinus tot op vandaag een belangrijke figuur voor ons en de kerkgeschiedenis?

- *Vijfde en zesde eeuw: brugfiguren na de val van Rome*

Vanaf de vijfde eeuw raakte de gehele westerse wereld in een diepe politieke en maatschappelijke crisis als gevolg van de volksverhuizingen en de ineenstorting van het Romeinse Rijk. Het West-Romeinse rijk is aanvankelijk nog slechts een naam en verdwijnt daarna in zijn antieke vormgeving (cf. val van het rijk in 476). Deze fundamentele omwentelingen hadden een ontredde van de cultuur en een algemene daling van het intellectueel peil tot gevolg. **Paus Leo I de Grote** (+461) was de laatste klassieke Latijnse schrijver van de christelijke oudheid. Hij versterkte de invloed en het gezag van het pausdom en speelde een doorslaggevende rol in de besluitvorming op het concilie van Chalcedon.

**Paus Gregorius I de Grote** (c. 540-604) is de laatste belangrijke figuur van de patristische periode. Hij schreef verscheidene werken voor geestelijken en religieuzen, maar ook voor het gewone volk. Door zijn pastorale inzet werd hij als een 'modelpaus' beschouwd. Zijn preken en geschriften werden zeer veel gelezen, nagevolgd en overgeschreven. Verder was hij een grote promotor van het **monastieke leven**, zoals duidelijk zal worden in het laatste hoofdstuk.

Op het gebied van de theologie was in de periode na Augustinus de filosoof en staatsman **Boethius** (c. 480-525) een belangrijke overgangsfiguur. Zijn bekendste geschrift, *De Consolatione philosophiae* (Over de troost van de filosofie) beschrijft hoe de ziel door de filosofie tot de schouwing van God komt. Boethius vervulde verder een belangrijke **brugfunctie** op twee vlakken. Door zijn vertaling van theologische vaktermen van het Grieks naar het Latijn zorgde hij voor een verdere uitwisseling van de theologie tussen oost en west. Daarnaast leverde hij een bijdrage aan het doorgeven van de antieke erfenis naar de middeleeuwen door onder andere in de christologie omstreden begrippen duidelijk te definiëren. Hij bevorderde verder de verspreiding van het denken van Aristoteles door de vertaling van een aantal van diens werken.

Vanaf de zesde eeuw legden de theologen in het westen zich hoofdzakelijk toe op het verzamelen van **testimonia**, bewijzen uit de Schrift en de Vaders, waarbij vooral het werk van Augustinus en later (in mindere mate) van Gregorius de Grote werd gebruikt. De periode van de zesde tot tiende eeuw was dan ook de periode van het **florilegium** of de **bloemlezing** in de westerse theologie. Op die manier bleven

heel wat teksten uit de oudheid bewaard en werd de lezing van de kerkvaders verzekerd. Maar deze werkwijze had ook nadelen: (1) er was een gebrek aan creatieve theologische reflectie; (2) door teksten uit de Schrift en de Vaders louter naast elkaar te plaatsen, verloor men het zicht op hun oorspronkelijke samenhang en context. Fragmenten van theologische teksten werden alleen nog als geïsoleerde bewijsstukken voor een doctrine gewaardeerd.

- **Samenvatting**

| Derde eeuw                                                                                           | Vierde eeuw                                                                                                                                                  | Vanaf de val van Rome tot het einde van het patristische tijdperk (450-600) |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------|
| <b>Ontwikkeling van een Latijns christendom</b>                                                      | <b>De 'Gouden eeuw' en de vier doctores</b>                                                                                                                  |                                                                             |
| De eerste Latijnse Vaders                                                                            | De vier doctores van de Latijnse kerk                                                                                                                        | Overgangperiode<br>De basis voor het middeleeuwse denken                    |
| <ul style="list-style-type: none"> <li>• Tertullianus</li> <li>• Cyprianus</li> <li>• ...</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Ambrosius van Milaan</li> <li>• Hiëronymus</li> <li>• Augustinus van Hippo</li> <li>• Gregorius de Grote</li> </ul> |                                                                             |

? Kan je de parallellen trekken tussen het verloop van de kerkgeschiedenis en de geschriften van de Latijnse Vaders?

*Deze vraag is geen examenvraag, maar wil je helpen om de rode draad van de cursus goed te begrijpen. Onderstaand schema kan als uitgangspunt dienen.*



## Hoofdstuk 5. Kerk in beeld

De waardering voor de christelijke cultuur staat tegenwoordig overwegend los van het kerkgebonden belijdende geloof. ‘Christenen’ hebben de volkeren van Europa echter leren lezen en schrijven, leren bouwen en akkers bewerken. Ze hebben zeer verschillende maatschappijvormen en cultuuruitingen onder de vlag van eenzelfde geloof verenigd, en op die manier de **identiteit van Europa** grotendeels mee helpen bepalen. Christelijke cultuur betekent ook de kathedralen en abdijen, de iconen, de Vlaamse primitieven, het gregoriaans, de *Mattheuspassion*, een hele culturele christelijke identiteit waarvan we doordrenkt zijn. **Het christelijk geloof is echter niet primair een zaak van kunst en cultuur.** Formeel houdt het evangelie zich eigenlijk nooit met kunst bezig. Jezus noch de apostelen maakten er ooit een thema van, net zomin als het Oude Testament. Wie de waarde van christelijke geloven aan de maatstaf van kunst en cultuur zou meten, dreigt dan ook aan het eigenlijke voorwerp ervan voorbij te gaan. Christelijk geloven gaat over **goed nieuws**: omwille van Jezus Christus mogen wij geloven in een God van liefde en gerechtigheid, de God waarvan de Bijbelse traditie getuigt dat hij een verbond met de mens is aangegaan. De term ‘evangelie’ is niet voor niets afgeleid van het Griekse *euangelion*, wat ‘goede boodschap’ betekent. Christelijk geloven heeft dan ook te maken met het steeds opnieuw vinden van die God in de tekenen waarmee de gemeenschap van gelovigen, de Kerk, de aanwezigheid van de levende Heer viert: het beluisteren van zijn woord, het gedenken en delen van zijn liefdesdood en zijn Pasen. Christelijk geloven heeft te maken met een fundamentele omkering van waarden, en daarom met het bouwen aan **een andere manier van leven**. Dat geloof, die hoop, die liefde, daar was het de christenen van bij het begin om te doen.

De esthetische vormgeving was bij de eerste christenen geen expliciet thema van reflectie en nooit een (primair) doel op zich. Schoonheid was een middel om gelovigen te helpen. Voor kunstliefhebbers en estheten van vandaag is het daarom moeilijk om in te treden in de functie van de vroegere kunstwerken. Kunst diende dus in de eerste plaats als ondersteuning van het geloof en had een **liturgische en cultische functionaliteit**. De meeste objecten waren **liturgische ornamenten** die als giften voor de troon van de Almachtige werden geplaatst en de bedoeling was dat Hij ze steeds voor ogen had. Wat wij als schoonheid zien, komt voornamelijk voort uit het feit dat zij aangeboden werden aan Hem die in de hoogste hemel troont. Daarnaast was de aantrekkingskracht van de objecten ook bedoeld voor de mensen. De werken fungeerden als **middelaars en voorsprekers tussen de christen en God in twee richtingen**. De werken waren niet alleen als spiegels die men naar de Almachtige gericht hield opdat Hij zichzelf zou kunnen beschouwen in de pracht van zijn schepping. Die spiegels zouden ook een afstraling van het goddelijke naar de gelovige weerkaatsen.

Dit hoofdstuk bekijkt hoe de Kerk ‘in beeld’ evolueerde vanaf het prille begin tot het jaar 1054. In de eerste plaats wordt dieper ingegaan op twee factoren die de ontwikkeling van de christelijke kunst hebben beïnvloed, namelijk het proces van **hellenisering** en dat van de **kerstening** van de keizerlijke kunst (1). In de tweede plaats wordt aandacht besteed aan **sporen van de christelijke aanwezigheid** in de oudheid. Niet alleen christelijk symbolen in de catacomben of kerken en basilieken getuigen van deze aanwezigheid, maar ook spotprenten van tegenstanders (2). De derde paragraaf bespreekt **de steeds terugkerende strijd rond beelden** in de geschiedenis van het christendom (3). Tot slot komt de **icoonschilderkunst** die de christelijke kunst in de oosterse christenheid overheerst aan bod (4).

## 1. Christenen en kunst in het Romeinse Rijk

Twee factoren hebben de ontwikkeling van de vroegchristelijke kunst beïnvloed: het proces van **hellenisering** en de **kerstening van de keizerlijke kunst**. De hellenistische en Romeinse cultuur krioelde van beelden. De grote steden van het Romeinse Rijk waren bezaaid met **heiligdommen** van de meest diverse pluimage. Christenen werden er permanent geconfronteerd met een beeldenarsenaal van tientallen goden en godinnen. De aversie of afkeer voor deze beelden verklaart veel van de latere massale vernielingen van antiek erfgoed en is begrijpelijk voor de christenen van joodse afkomst en de proselieten, bekeerlingen uit de groep 'onbesnedenen'. Van heidenen (niet-christenen) die sinds hun kinderjaren vertrouwd waren met de vaak schitterende sculpturen en fresco's kan men gemakkelijker begrijpen dat ze niet dezelfde spontane afkeer tegen beelden koesterden.

Toen het christendom tot officiële godsdienst verheven was, hebben de christenen heidense heiligdommen en beelden vaak vervangen door **christelijke figuren**. Zo zijn er verschillende kerken opgericht boven succesrijke heidense heiligdommen. Er zijn verschillende voorbeelden van dit **syncretisme** na de kerstening. Denk maar aan de situatie in Efese waar de cultus van Artemis werd vervangen door de verering van Maria, en waarbij een aantal hoedanigheden van de moederlijke godin Artemis op Maria werden overgedragen.

Het proces van **aanvaarding van afbeeldingen in het christendom** liep echter niet van een leien dakje. De joodse cultuur waaruit de christelijke verkondiging is ontstaan, leefde **beeldloos**. Het niet-afbeelden van God was en is een van de sterkste uitdrukkingen van eerbied voor zijn transcendente, verheven majesteit. God is met niets te vergelijken. Uit de derde en vierde eeuw zijn heel wat teksten overgebleven die kunstenaars en hun voorstellingen afkeuren.

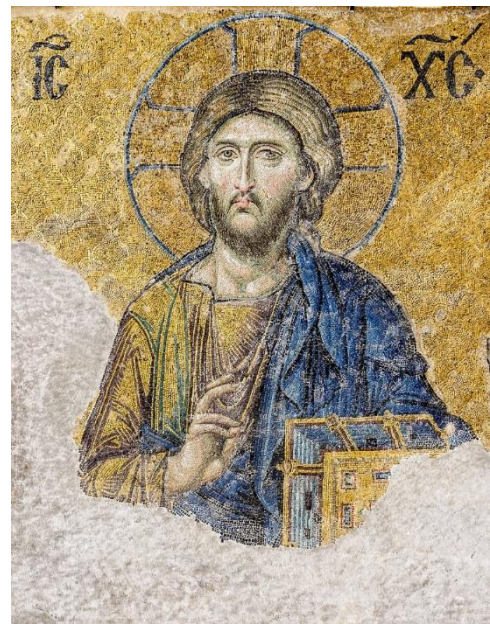
- **Tertullianus** vindt bijvoorbeeld dat alle kunstenaars kinderen van de duivel zijn. "Elke gevormde afbeelding, groot of klein, verdient de naam van idool... Nooit zou men kunstenaars moeten toelaten in Gods huis". Stukadoors wil hij wel toelaten, op voorwaarde dat zij geen enkele levende vorm uitbeelden.
- Ook **Clemens van Alexandrië** vindt er maar niets aan. Kunstenaars bezitten volgens hem een perverse vaardigheid die ongezonde passies losmaakt en de mens afleidt van de ware God. Kunst is in zijn ogen een "verderver, die de mens naar de afgrond sleurt".
- **Origenes** stelt, in lijn met Plato's allegorie van de grot, dat mensen het zonder Gods heerlijkheid moeten stellen en daarom hun blik vestigen op de slechte werken van boetseerders en kunstenaars, in plaats van hun geest naar God op te heffen. Niet beelden, maar wel de menselijke deugden, de navolging van Christus, kunnen ons een beeld van God geven.
- Het **concilie van Elvira** in Spanje, dat plaatsvond in de periode 300-314, keurde elke geschilderde voorstelling op kerkwanden af. Nochtans was de christelijke kunst zich toen in Rome al volop aan het ontwikkelen. Dit concilie toont goed de onmiddellijke bekommernissen die bij de afkeuring een rol speelden: onder de christenen in Spanje bestond nog **afgodenverering** en sommige namen nog deel aan **heidense rituelen**. Zelfs bisschoppen geloofden nog in hekserij.

Er was nog een andere belangrijke factor die de afkeer van joden en christenen voor beelden voedde. De cultusbeelden in het Romeinse Rijk stonden meestal in verband met de verering van de keizer. In het oosten leek de **keizercultus** gemakkelijker aanvaard te worden dan in het westen. Men had daar al een veel langere traditie van vergoddelijking van heersers. Deze keizercultus drukte uit dat het Romeinse Imperium een sacrale dimensie had die als zodanig het religieuze cement van alle onderdanen vormde. De keizercultus was dan ook **een daad van burgerlijke plicht en solidariteit**. De weigering om voor een beeld van de keizer wierook te branden of andere cultusacten te stellen werd als verraad beschouwd. Wie zich zo opstelde, relativeerde immers de cohesie van het Rijk en het absolute gezag van Rome. Voor joden en christenen kon daarvan echter geen sprake zijn. Hun radicale

afwijzing van de keizercultus was het rechtstreekse gevolg van hun **transcendente godsopvatting**. Voor de christenen kwam daarbij dat Jezus, en Jezus alleen, de titels voerde van 'kurios/Heer' en 'soter/redder'. Pas nadat de keizerlijke kunst zelf verchristelijkt werd, ontstond er een **publieke beeldcultuur rond Christus**. Daarin zal de idee van de **Pantocrator**, wat de albeheersende of de almachtige betekent, een belangrijke functie vervullen. Aanvankelijk gebeurde dit in oppositie met het heidense imperium, maar eenmaal de keizers christelijk waren geworden, zeker vanaf Theodosius I (keizer van 379 tot 395), verschoof die oppositie. Christus bleef de Pantocrator, maar nu aan de zijde van de keizer die in zijn naam waakt over de macht en de orde van het rijk. De Griekse kerkvaders gebruikten de term ook voor Christus in de debatten over de goddelijkheid van de Bijbelse Jezus, vooral in de discussies met Arius en arianisme.

De voorstelling van Christus als **Pantocrator** is erg populair en komt vaak voor in de koepel van oosters-orthodoxe kerken. Hij wordt weergegeven met een open of gesloten evangelieboek in de linkerhand. Indien het evangelieboek geopend is, staat er vaak de tekst uit Joh 14,6: 'Ik ben de Weg, de Waarheid en het Leven' of Joh 12,46: 'Als een licht ben Ik in de wereld gekomen, zodat niemand die in Mij gelooft, in de duisternis blijft'. In heel wat afbeeldingen van Christus als Pantocrator verschillen de twee gezichtshelften van Jezus bewust ietwat van elkaar. Die assymetrie symboliseert zijn twee naturen (de goddelijke en de menselijke) in één persoon. Deze symboliek komt ook terug in de kleuren. De gouden achtergrond symboliseert het goddelijke: het is de voorstelling van het hemelse licht. Jezus draagt een goudkleurig onderkleed en een blauwe mantel. Goud is de kleur van de hemel, van de hemelse liefde, terwijl blauw de kleur is van de aarde. Christus is dus in de eerste plaats goddelijk, maar God heeft hem door zijn menswording met het aardse bekleed.

Christus maakt met zijn rechterhand een zegenend of vermanend gebaar. Ook dit handgebaar symboliseert de dubbele natuur van Christus. Hij houdt pink, ringvinger en duim samen en zij verwijzen naar de Drie-eenheid van Vader, Zoon, Geest waarvan Jezus met zijn twee naturen deel van uitmaakt. Die twee naturen worden gesymboliseerd door wijsvinger en middelvinger. In de aureool boven Christus' hoofd staan de letters van het Christusmonogram IC XC dat afkorting is van het Griekse *Ιησους Χριστος* (Iesous Christos).



Christus Pantocrator, mozaïek uit de Aya Sofia  
Bron: <http://bit.ly/2c8AnsQ>



Christus Pantocrator, kathedraal van Cefalù  
(Sicilië)  
Bron: <http://bit.ly/2cwpwID>



Welke twee factoren hebben de ontwikkeling van de christelijke kunst beïnvloed? Leg uit.

## 2. Sporen van de christelijke aanwezigheid

### a. Catacomben met christelijke symbolen

Al in de tijd van de vervolgingen beschikten christenen over eigen begraafplaatsen, die hun wettelijk beschermd en onschendbaar eigendom waren. Zij noemden hun begraafplaatsen **koimeteria** of slaappleatsen. Zij zagen immers, in aansluiting op het evangelieverhaal van de opwekking van Lazarus (Joh 11), de dood als een tijdelijke slaap, waaruit de Heer bij zijn wederkomst de zijnen zou opwekken. Vanaf de tweede eeuw werden de ondergrondse begraafplaatsen, die ook wel **catacomben** worden genoemd, in Rome gebruikelijk. In die periode verkozen christenen de bijzetting boven de tot dan toe gangbare lijkverbranding omwille van hun geloof in de verrijzenis. Niet alleen christenen, maar ook heidenen en joden begroeven hun doden in catacomben. De christelijke catacomben zijn wel veruit in de meerderheid.

Tijdens de middeleeuwen waren de catacomben nauwelijks bekend. De interesse werd groter in de zestiende eeuw, maar pas in de negentiende eeuw werden ze het voorwerp van systematisch archeologisch onderzoek. Aanvankelijk was men geneigd alles wat men er vond in verband te brengen met de christenvervolgingen. De catacomben werden als toevluchtsoorden beschouwd waar de gelovigen zich schuilhielden en in het geheim samen kwamen voor de eucharistie. In de legende van de heilige Suzanna wordt zelfs verteld dat paus Caius (283-296) er jarenlang verborgen bleef en er in het geheim een concilie hield. In werkelijkheid had er onder zijn pontificaat niet eens een vervolging plaats. Catacomben waren echter niet de permanente geheime verblijfplaatsen van christenen in tijden van vervolging. Dit beeld is dat groeide in de 19<sup>de</sup>-eeuwse romantiek.

Catacomben zijn terug te vinden in een aantal steden. De bekendste en belangrijkste zijn die van **Rome**. Ze liggen even buiten de stad, langs één van de grote wegen die Rome destijds in alle richtingen verlieten. De vulkanische tufgrond leende zich uitstekend tot het graafwerk. Men begon met één gang uit te graven. In de wanden werden *loculi* of nissen aangebracht waarin de lichamen van de overledenen neergelegd werden; hier en daar is een *cubiculum* terug te vinden, een



Catacomben van St. Callixtus  
Bron: <http://bit.ly/2c7HVwd>

kleine ruimte waar plaats was voor verscheidene graven. Wanneer uitbreiding nodig was, werden zijgangen gegraven. Later vonden er ook uitbreidingen in de diepte plaats. Wat je als toerist te zien krijgt, is slechts een miniem gedeelte van de bestaande gangen. Volgens ramingen moet de totale lengte van de catacombengangen tussen de 100 en 150 kilometer bedragen.

De **opschriften** op de sluitstenen van de graven en op de wanden van de catacomben getuigen met een vaak ontroerende eenvoud van het geloof in de opwekking en het eeuwige leven bij God. Voorbeelden zijn: 'Vera in vrede', 'Gerontius, leef in God', of 'Marcella van de aarde naar de martelaren'. Soms werden de wanden van de catacomben ook met stuc bedekt waarop **muurschilderingen** werden aangebracht die eveneens getuigen van het geloof in de opstanding van de doden. Doorgaans werden daarvoor Bijbelse beelden en taferelen voor gebruikt, zoals Noah in de ark, Jona uitgespuwd door het zeemonster, het offer van Isaak, of Daniël in de leeuwenkuil.

Een aantal andere afbeeldingen waren **christocentrisch**, dat wil zeggen dat ze op de een of andere manier Christus centraal stelden. Het zijn **symbolen** die vrijwel altijd naar het verlossingswerk van Christus verwijzen. Denk bijvoorbeeld aan de afbeelding van een biddende figuur in **orantehouding** (met de armen symmetrisch uitgestrekt en opgeheven geopende handen), maar ook de **duif**, het **anker**, de **vis**, het **Christusmonogram** en de **korf met brood**.



Anker en vis (Catacombe van St. Sebastian)  
Bron: <http://bit.ly/2ckR2wz>

De **duif** is het symbool van de vrede en het **anker** van de hoop en de triniteit. De **vis** is een soort cryptogram voor de belijdenis van het geloof in Jezus Christus. Het Griekse woord *ichtus* (ΙΧΘΥΣ), wat vis betekent, bestaat namelijk uit vijf letters die tevens de beginletters zijn van de vijf woorden 'Jezus Christus, Gods Zoon, Verlosser' (*Iêsous Xristos Theou (h)Uios Sôtêr*). Het **Christusmonogram** bestaat uit de Griekse beginletters van de naam van Christus (X = ch en P = r). De **korf met brood** verwijst naar de broodvermenigvuldiging in het evangelie. Niet-ingewijden van toen konden door dit symbool op het verkeerde been gezet worden. De figuur in orantehouding was oorspronkelijk een heidens motief dat uitgroeide tot een sterke en zelfs traditiebepalende weergave van christelijke gebedshouding. Andere veelgebruikte symbolen zijn de **palmtak**, de **palmboom**, de **krans**, **planten** aan het water en **vogels**. Ook symbolen die naar het **kruis** verwezen, werden al vroeg gebruikt. Vanaf de vijfde eeuw kwam het thema van de kruisiging naar voren.



Ichtusfiguren  
Bron: <http://bit.ly/2c9kcdA> en <http://bit.ly/2cE5wnU>



Duif met olijftak of palmtak, figuur in orantehouding en Christusmonogram  
Bron: <http://bit.ly/2ckR2wz>



Het ankerkruis

Het anker is een van de oudste symbolen van de christelijke cultuur. In Heb 6:19 staat geschreven: "Dankzij Jezus is ons vertrouwen heel groot. Het lijkt op een anker, waarmee een schip veilig vastligt." Christenen gebruikten het anker werd in de vroege kerk als een veilig teken om elkaar te kunnen herkennen. Het was dus een indirecte verwijzing naar het kruis.

Het **ankerkruis** staat symbool voor de christelijke hoop en houvast. Het kruis herinnert aan paus Clemens I, die volgens de overlevering door keizer Trajanus naar de Krim zou verbannen zijn. Daar zette hij zijn bekeringswerk verder, maar Romeinse soldaten maakten daar rond het jaar 100 een einde aan. Ze bonden Clemens aan een scheepsanker en verdronken hem in de Zwarte Zee.

De menselijke figuur van Christus deed relatief laat haar intrede. De oudste vermeldingen van Christusafbeeldingen zijn terug te vinden in literaire bronnen en worden verbonden met heidense of heterodoxe strekkingen. Zo zou Keizer Alexander Severus (222-235) in zijn *lararium* of huiskapel de beeltenissen van zijn grote voorbeelden vereerd hebben, waaronder de beste keizers, maar ook Jezus Christus. De oudst bekende en bewaarde afbeelding die naar Christus verwijst, is die van **de goede herder met het verloren schaap** op zijn schouders en dateert uit de derde eeuw. Zij drukt het vertrouwen uit in Christus die de gelovigen redt uit de dood. Deze figuur verwees in het heidendom al naar de hoop op een hiernamaals van peis en vrede. De herder beeldde Jezus niet naar waarheid af, maar functioneerde als symbool van Jezus' herderschap. Christus staat als de goede herder afgebeeld met het verloren schaap en een emmer met melk, het voedsel van de lammeren. Staat de melk symbool voor het Woord van Christus om aan de lammeren (Christenen) te geven? Pas vanaf de late vierde en vijfde eeuw werden geïndividualiseerde voorstellingen (geen portretten) van Jezus Christus aantreffen. Op de 'lijdende Christus aan het kruis' was het evenwel wachten tot de laat-romaanse periode (dertiende en veertiende eeuw).



De Goede Herder (Catacombe St. Callixtus)  
Bron: <http://bit.ly/2cftYh7>



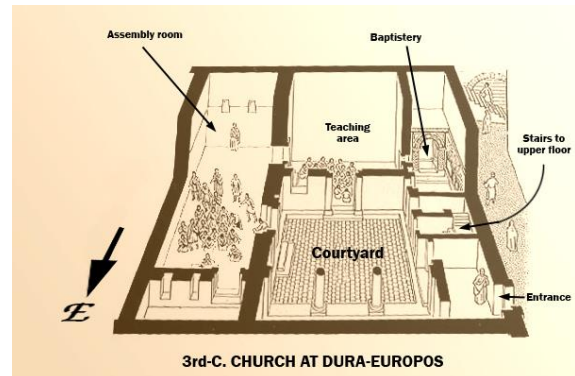
Welke sporen getuigen van christelijke aanwezigheid in de eerste eeuwen?

*(Je krijgt bij deze vraag beeldmateriaal uit dit hoofdstuk dat je kan bespreken)*

## b. Kerken en basilieken

Het woord '**kerk**' wordt gebruikt om de gehele christenheid mee aan te duiden, maar ook voor individuele geloofsgemeenschappen of denominaties. De term wordt verder gebruikt om de plaats aan te duiden waar God zich op aarde ophoudt en waar christenen komen voor persoonlijk gebed of een openbare eredienst. Deze functies zijn in vele talen terug te vinden in de naam van deze ruimte – *kerk*, *church*, *Kirche*, *église*, *iglesia*. Deze woorden zijn ofwel afgeleid van het Griekse *kuriakos* (*domos*), 'huis van de heren', ofwel van het Griekse *ekklesia*, 'verzameling'.

De grote verscheidenheid aan christelijke denominaties of groepen wordt weerspiegeld in de enorme variëteit in architectuur en inrichting. Maar tijdens de eerste jaren van het christendom, de periode van de Romeinse vervolgingen, was er nog geen sprake van aparte kerkgebouwen: christenen kwamen voor hun diensten bijeen in de huizen van particulieren ('**huiskerken**') en ze verzamelden zich heimelijk in ondergrondse catacomben om hun doden te begraven. Het oudste tot dusverre bekende **kerkgebouw** is gevonden bij een opgraving van de Romeinse legerplaats *Dura-Europos* aan de rivier de Eufraat in het tegenwoordige Syrië. Deze huiskerk werd gedateerd in 231 na Christus.

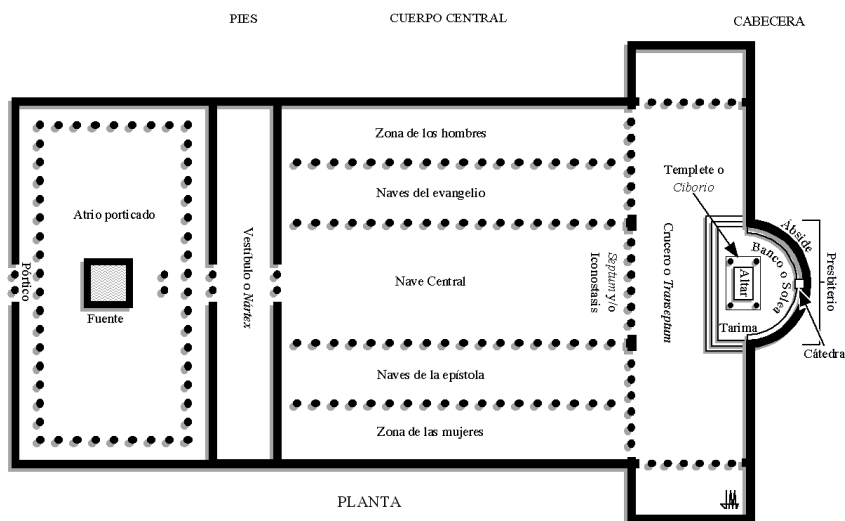


Toen er in de vierde eeuw na Christus een einde kwam aan de vervolgingen werd het voor christenen mogelijk om openlijk bijeen te komen. Door de keizerlijke steun kon de christelijke cultus immers publiek worden. Onder Constantijn de Grote werden zelfs heidense tempels afgebroken of voor christelijk gebruik geschikt gemaakt en er werden magnifieke nieuwe kerken gebouwd, vaak net zozeer ter ere van de wereldse als van de hemelse vorst. Vele herbergden het gebeente van een heilige of andere **relikwieën of relieken**, zoals hun kledingstukken of voorwerpen die met hen in aanraking waren geweest, waardoor het vroegchristelijke landschap tot een netwerk van **bedevaartsplaatsen** werd gesmeed. Vanaf de vierde eeuw ontstond een ware handel in die overblijfselen van martelaren. Hun relieken werden met eerbied bewaard; er werden reliekhouders voor vervaardigd en zelfs speciale kerken voor gebouwd. Helena, de moeder van Constantijn, maakte een reis naar Palestina en zou daar het **kruis** hebben teruggevonden waaraan Jezus gestorven was. Ter herinnering daaraan liet de keizer in Jeruzalem een kerk bouwen. In die kerk werd elk jaar de terugvinding van het kruis gevierd. Daarbij werd het kruis eerst in de vier windrichtingen omhoog geheven en vervolgens door het volk vereerd. De daarmee verbonden feestdag, die in de vierde eeuw ook in Rome werd overgenomen, dankt aan het ritueel de naam '**kruisverheffing**' (14 september). Helena bracht stukjes van het kruishout als reliek mee naar het Westen. Ook kwamen er al spoedig **spijkers** uit het kruishout en **doornen** uit de doornenkroon van Jezus als relieken naar het Westen, net zoals de **zweetdoek** waarmee Veronica het gelaat van de lijdende Jezus zou hebben afgewist. Het **kleed van Jezus**, waar de soldaten bij het kruis om hadden gedobbeld (Lc 23,34 en Joh 19,23-24), zou toen eveneens teruggevonden zijn. Vanzelfsprekend dient men deze vondsten met een kritische blik te bekijken.



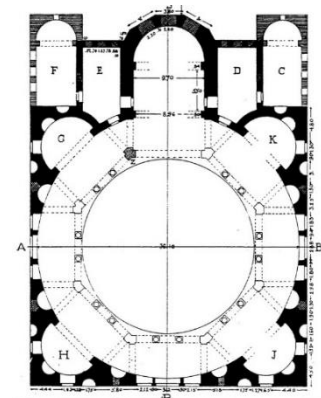
De heilige Veronica en de zweetdoek van Christus (Hans Memling, 1470-1475)  
Bron: <http://bit.ly/2clj1a4>

De eerste kerken in het westen die als christelijke kerk gebouwd werden, waren in de stijl van de **basilica** (Latijn, van het Griekse *basilike*, 'koninklijk'). De **basilica** was het belangrijkste rechthoekige openbare gebouw in iedere Romeinse stad dat dienst deed als vergaderruimte, handelsbeurs en gerechtsgebouw. De lengteas, van de hoofdingang tot aan het koor, domineert het gebouw. Aan weerszijden daarvan waren er twee lagere ruimten, de zijschepen, die door zuilengalerijen van het middenschip afgesneden waren. Een plat houten dak sloot de ruimte af. Het licht viel binnen door smalle vensters. In de achtermuur bevond zich een uitbouw in de vorm van een halve cirkel: de **apsis**. In deze uitbouw, die in de kerken doorgaans met mozaïeken werd versierd, stond de zetel van de bisschop en de priesters. Op het koor, tussen de apsis en het middenschip, werd het **altaar** geplaatst voor de viering van de eucharistie. De bisschop ging in de eerste eeuwen in die viering voor met het gelaat naar het volk. In de muur tegenover de apsis was de ingang van de kerk, met daarvoor soms nog een zuilenhal of atrium.



Grondplan van de Oude Sint-Pietersbasiliek

Bron: <http://bit.ly/2cbc7VI>



Octogonaal kerkplan van de kathedraal van Bosra, Syrië  
Bron: <http://bit.ly/2cF5sHo>

Al vanaf de vierde eeuw namen christenen de gewoonte aan hun kerken zo te bouwen dat de apsis naar het oosten gekeerd was. Dat had namelijk tot gevolg dat de vierende gemeenschap in de kerk ook naar het oosten keek. Zoals de zon in het oosten opkomt, zo verwachtte men ook vanuit het oosten de wederkomst van Christus, de zon der gerechtigheid. Tegen de vijfde eeuw had elke grotere stad in de christelijke wereld tenminste één kerk in basilica-stijl. Zo'n kerk bood de groeiende gemeenten voldoende ruimte. Uit de basilicale vorm zouden zich later de grondplannen van de romaanse en gotische kerken ontwikkelen.

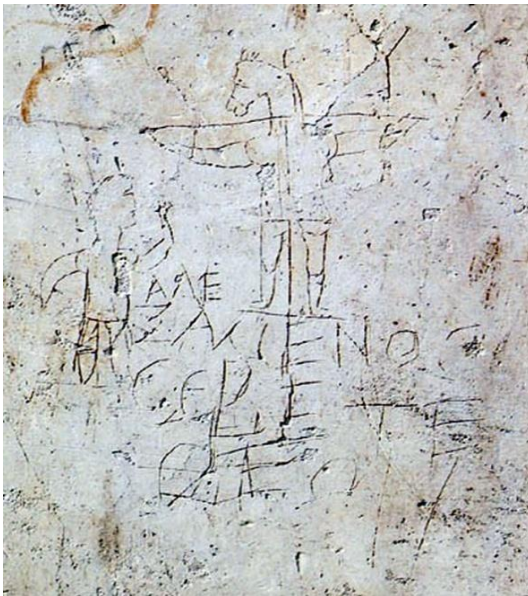
In de vroege middeleeuwen ontstond een ander type kerk, de **kruiskerk**, zo genoemd omdat de basis de vorm van een kruis heeft, met aan weerszijden twee uitbouwen, de transepten of dwarsbeuken, die loodrecht op het schip, de lange hoofdas van de kerk staan. Oosters-orthodoxe kerken echter, zowel oude als nieuwe, zijn doorgaans gebouwd op een vierkante basis en hebben meestal een aantal koepels. De **koepelvorm** werd gebruikt om de gemeenschapsidee van de christelijke cultus te realiseren. De koepel deed immers denken aan het hemelgewelf en leende zich dus uitstekend voor de idee van een 'verbinding van hemel en aarde' in de liturgie. Het bekendste voorbeeld van een christelijke koepelkerk werd onder keizer Justinianus in Constantinopel gebouwd: de kerk van de heilige wijsheid of *Hagia Sophia* (nu *Aya Sofia*).



De term 'kerk' heeft meerdere betekenissen. Leg uit.

c. *Blasfemie of godslastering in de vroege kerk*

Het gebruik van **religieuze symbolen in humor (en spot)** is van alle tijden. Ook de spot met het christendom is zo oud als het christendom zelf. In 1857 werd in het Paedagogium, een school die ooit op de Palatijn stond en waar pages voor het keizerlijke hof werden opgeleid, een ingekraste tekening gevonden. Deze *graffito* uit de derde eeuw beeldde een gekruisigde persoon met een ezelskop af. Ernaast stond een figuur gekrast die de 'ezel' vereert, met een begeleidende tekst in het Grieks: 'Alexamenos aanbidt zijn God'. Vermoedelijk is deze spotprent de oudste historische afbeelding van de gekruisigde Christus. De onzekerheid hierover houdt verband met het feit dat de joden in de oudheid werd aangewreven hun God in ezelgedaante te aanbidden. Dit kwam voor in de *Annalen* van de Romeinse geschiedschrijver Tacitus, of nog eerder ook bij de Egyptische-hellenistische grammaticus Apion. Aangezien de christenen tot en met de derde eeuw voor velen nog altijd golden als een joodse sekte, werd ook hen verweten een ezelskop te aanbidden. In werken als het *Apologeticum* of *Ad nationes* tekende de christelijke apologet Tertullianus (zie H4) de verwijten en de hoon die hem en zijn geloofsgenoten te beurt vielen, omdat zij een man navolgden die de dood van een opstandige misdadiger was gestorven. De christenen zélf portretteerden hun redder in de eerste eeuwen bij voorkeur niet als gekruisigde, maar liever als een waardige vorst<sup>10</sup>.



Alexamenos aanbidt zijn God  
Bron: <http://bit.ly/1Rd35YU>

<sup>10</sup> Overgenomen uit: K. SCHELKENS, P. VAN GEEST & J. VAN GENNIP, *Het katholicisme in Europa: Een geschiedenis*, Amsterdam, Boom, 2018, p. 35.

### 3. De beeldenstrijd

De joodse cultuur waaruit de christelijke verkondiging is ontstaan, leefde **beeldloos**. Het niet-afbeelden van God was en is een van de sterkste uitdrukkingen van eerbied voor zijn transcendente majesteit. God is met niets te vergelijken. Het **beeldverbod** in de Bijbel drukt uit dat niets in de gehele schepping een goddelijke dimensie bezit. Beelden voeden immers altijd het risico dat men goddelijke eer zou toekennen aan iets dat geschapen is. Dat betekent niets minder dan afgoderij. Als men iets wil begrijpen van de steeds terugkerende strijd rond beelden in de geschiedenis van het christendom is het belangrijk om dit alles te beseffen.

In het oostelijke christendom heeft gedurende de achtste en negende eeuw een felle strijd gewoed tussen de **'iconofielen'** of **'iconodoulen'** (beeldenvereerders) en de **'iconoclasten'** (beeldenvernietigers). In de achtste eeuw, tijdens conflicten met de moslims die beelden afwezen, steeg het aantal christenen dat beeldverering afwees, vooral op basis van het beeldverbod uit Ex 20,4:

U zult geen beelden maken, geen afbeelding van enig wezen boven in de hemel, beneden op de aarde of in de wateren onder de aarde.

De voorstanders van de iconenverering meenden echt dat het beeldverbod na de menswording van de Heer niet meer van kracht kon zijn. God had immers een zichtbare gestalte aangenomen in Jezus Christus en daarmee was Jezus het beeld van God, de icoon bij uitstek. De discussies escaleerden en de Byzantijnse keizer Leo III (keizer van 717 tot 741) ging in 726 over tot de afkondiging van het verbod op de vervaardiging en het gebruik van iconen in de kerk. Dat was meteen de start van een meer dan honderd jaar durende **beeldenstrijd** (726-843). Patriarchen en concilies probeerden herhaaldelijk de strijd te beslechten, maar waren lang niet altijd opgewassen tegen de opgezweepte emoties. Zij waren ook niet eenstemmig in hun oordelen. Tijdens de heerschappij van Constantijn V (keizer van 741 tot 775), de zoon van Leo III, werd de iconoclastische positie in 754 ondersteund door een concilie in Hieria (het huidige Fenerbahçe in Turkije). Elke verering van beelden werd als afgoderij veroordeeld. Het gevolg daarvan was een systematische vernieling van figuratieve fresco's, muurschilderingen en iconen in Byzantium, en de excommunicatie van voorstanders van beelden, zoals Johannes van Damascus (676-749). Deze laatste redeneerde dat God niet mag worden afgebeeld (wel in symbolen), maar aangezien de Zoon van God mens is geworden, zijn iconen van hem wel toelaatbaar, evenals van de Moeder van God en de heiligen, in wie de heilige Geest werkzaam was en is.

In gebieden die buiten het machtsbereik van de beeldvijandige Byzantijnse keizers lagen, bleven voorbeelden uit de vroege tijd van de iconenschildering behouden. In het oosten werd tussen 780 en 813 werd de strijdbijl tijdelijk begraven. Het tijt keerde immers na de dood van Constantijns zoon Leo IV (keizer van 775 tot 780). Diens weduwe Irene werd regentes en zij stond positief ten opzichte van de iconen. Onder haar bewind werd een nieuw concilie bijeengeroepen in Nicea in 787. Tijdens dit concilie werd de verering van iconen en de theologie van Johannes van Damascus aanvaard. Dit **tweede concilie van Nicea** verklaarde verder het iconoclasme tot ketterij, en werkte een theologie van de godsvoorstellingen uit, waarbij een middenweg bewandeld werd tussen overdreven afgoderij en een radicaal beeldverbod. De verering van heilige afbeeldingen werd toegestaan, mits de gelovigen het onderscheid tussen verering en aanbidding goed voor ogen zouden houden: aanbidding komt alleen God toe, maar verering kan ook aan schepsels bewezen worden. De strijd over iconen laaide echter opnieuw op in de negende eeuw, toen keizer Leo V de Armeniër (keizer van 813 tot 820) het iconoclasme van zijn voorgangers in ere herstelde. Ook zijn opvolgers volgden deze lijn. Opnieuw was het een vrouw, Theodora, de weduwe van keizer Theophilus (keizer van 829 tot 842), die als regentes de iconoclastische wetten afschafte en in 843 een concilie bijeenriep dat de bepalingen van Nicea bevestigde. De overwinning van de iconofielen werd gevierd als de **'triomf van de orthodoxie'** en

wordt op de eerste zondag van de vastentijd herdacht tijdens het feest van de Orthodoxie. Theodora zelf werd voor haar aandeel hierin heilig verklaard.

De 'triomf van de orthodoxie' is ook op een aantal iconen weergegeven. De icoon hieronder dateert uit de late veertiende of het begin van de vijftiende eeuw en toont de processie met iconen die destijds werd gehouden door de straten van Constantinopel. De icoon toont linksboven keizerin Theodora, die in 843 regentes werd voor haar minderjarige zoon Michael III. Rechts naast de Maria-icoon is de patriarch Methodius te zien in bisschoppelijk gewaad. In de onderste rij worden meerdere iconenminnende martelaars weergegeven, die twee iconen van Christus Immanuel in hun handen houden. De grote icoon van de Moeders Gods is boven in het midden te zien. Zij staat op een sokkel, die bedekt is met een rode doek en door twee mannen met hoge hoeden en moeilijk te duiden vleugels wordt vastgehouden. Dit is de beroemde icoon van de Moeder Gods Hodegetria, die volgens de legende door de evangelist Lucas was geschilderd en tot palladium of beschermbeeld van de Byzantijnse hoofdstad was geworden.



De triomf van de orthodoxie

Bron: <http://bit.ly/2bWEgnJ>

Ook de Beeldenstormen tijdens de Reformatie in het westen reikten met hun wortels tot in het Bijbelse beeldenverbod. Tot de zestiende eeuw heeft de voorstelling van Christus voor scherpe controversen gezorgd. Eigenlijk zijn de westerse en oosterse tradities pas echt gefixeerd geraakt vanaf het concilie van Trente (1545-1563). In het oosten heeft de iconencultuur – die zichzelf totaal anders beschouwd dan 'religieuze schilderkunst' – de traditie verdergezet van christologische modellen volgens zeer strikte canons en technieken.



In de achtste en negende eeuw woedde een hevige strijd tussen de 'iconofielen' of 'iconodoulen' (beeldenvereerders) en de 'iconoclasten' (beeldenvernietigers). Leg uit en licht toe.

#### 4. Iconen uit het Oosten

De term **icoon** is afgeleid van het Griekse **eikoon**, wat 'beeld' of 'voorstelling' betekent. Oorspronkelijk sloeg het woord op gelijk welke religieuze beeltenis, draagbaar of vast, uit welk materiaal dan ook. Ook de monumentale kerkmozaïeken werden als iconen bestempeld. Nu is de courante betekenis van de term echter verschoven. Van Dale definieert een icoon bijvoorbeeld als een gestileerde vlakke voorstelling van Christus, Maria of heiligen in de orthodoxe (Byzantijnse) kerkelijke kunst. Anders gezegd, het is een **draagbare beeltenis**, op een houten paneel geschilderd, of in halfreliëf uit eender welk hard materiaal gesneden of gegoten (ivoor, steen, metaal), met een aan de traditie gebonden voorstelling van Christus, van episodes uit zijn leven, van Maria of van heiligen. Dat hout de voornaamste drager geworden is van iconen, heeft oorspronkelijk een louter economische reden: hout was het goedkoopste materiaal voor de gewone mensen.

De vroegst bewaard gebleven voorbeelden van christelijke iconen dateren uit de zesde eeuw. Toch waren er ook al vroeger iconen. Zo kan uit teksten opgemaakt worden dat iconen in de vierde en de vijfde eeuw vooral bedoeld waren om de herinnering aan een heilige persoon levendig te houden. Zij waren **een venster naar de eeuwigheid**. Vanaf de zesde eeuw werden iconen populair in de **volkse devotie**. Ze werden bovennatuurlijk krachten toegedicht – zoals relieken – en soms werden ze ook gebruik als magische voorwerpen. Er werden ook vele legenden rond geweven. Vele gelovigen zagen in de icoon de bijna fysieke aanwezigheid van de afgebeelde persoon, wat leidde tot magische uitwassen in de volksdevotie. In bepaalde gevallen was de terugkeer van echte idolatrie of afgoderij via de icoon niet denkbeeldig. Deze vaststelling helpt ook om de hierboven vernoemde beeldenstrijd uit de achtste en negende eeuw beter te begrijpen.

Iconen overheersten de christelijke kunst in de **oosterse christenheid**. Het schilderen van een icoon wordt nog steeds beschouwd als een daad van **godsverering**, zelfs als **gebed**, en niet als een artistieke activiteit. De hand van de icoonschilder is altijd geïnspireerd en het is alsof de Geest hem influistert. Bij het schilderen dient rekening gehouden te worden met bepaalde regels. Deze regels zijn vervat in de schildersboeken en hebben de bedoeling voor zuiverheid en uniformiteit te zorgen en niet af te wijken van de leerstellingen van de Kerk. De icoon is immers **een toegangspoort, een middel tot de aanbidding** die enkel de onzichtbare God toekomt. Zij verleent door haar rituele schoonheid toegang tot haar 'prototype', de niet af te beelden glorie van God. De uitgelezen weg daartoe is het afbeelden van Christus want hij heeft gezegd: 'Wie mij ziet, ziet de Vader'. Iconen bewegen zich

derhalve bijna exclusief op het terrein van datgene wat met Christus samenhangt: hijzelf, scènes uit zijn leven, dood en verrijzenis, zijn moeder, zijn heiligen...

De betekenis en functie van de icoon ligt erg dicht bij die van een **sacrament**. Een sacrament brengt immers ook in zichtbare tekenen en hoorbare woorden het mysterie van de onzichtbare en onhoorbare God aanwezig. Mensen kunnen nu eenmaal het mysterie van God niet anders uitdrukken dan in materie, waartoe ook gebaren, liederen en woorden behoren. Je zou de eucharistie bijvoorbeeld een 'icoon' van Christus kunnen noemen. Het vertrekpunt van de iconenkunst is eigenlijk de idee dat de hele Kerk de ene grote icoon van Gods aanwezigheid is. Zoals wij zouden zeggen: de hele Kerk is eigenlijk het sacrament van onze godsontmoeting. De icoon drukt uit dat de mens – naar het woord van de Bijbel – werkelijk 'beeld (eikoon) van God' is. De perfecte realisatie daarvan is Christus zelf. Zelfs als een icoon Christus niet afbeeldt, verwijst die toch nog steeds naar Hem. Zo functioneren Maria, de Moeder Gods, en Johannes als **wegwijzers naar Christus**.

**Maria** neemt hierbij de belangrijkste plaats in. De orthodoxe kerk maakt uit eerbied echter meer gebruik van de titel 'Moeder Gods' dan de naam Maria. Op die manier wordt duidelijk dat Maria door haar ja-woord de menswording van God mogelijk heeft gemaakt. Er is niet enkel de menselijke relatie tussen Maria als moeder en Jezus als haar zoon, maar ook de band tussen Maria als moeder en haar gezalfde zoon, de verkondigde Christus en één van de drie goddelijke personen. Maria is met andere woorden ook de **Moeder Gods of Theotokos** (zij die God gebaard heeft), een naam die aanvaard werd op het concilie van Efese in 431. Daar werd ook bekrachtigd dat Christus zowel God als mens was. Iconen die Maria representeren, verwijzen daarom ook telkens naar Christus. Doorheen de tijd ontstonden verschillende **representatietypes van Maria** in de oosterse iconenkunst. Hieronder komen twee van deze types aan bod: de Moeder Gods Hodegetria en de Moeder Gods Eleousa. Uitgangspunt is telkens het beeld van Maria als *Theotokos*. Van beide types wordt gezegd dat de evangelist Lucas het prototype zou geschilderd hebben. Hij is ook de evangelist die de rol van Maria in het leven van Jezus het meest uitgebreid beschrijft.

*a. De Moeder Gods Hodegetria ('Zij die de weg wijst')*

Dit type is vernoemd naar de kerk *Ton Hodegon* ('de wegwijzer') in Constantinopel waar een beeltenis van Maria vereerd werd. Maria draagt Christus op haar linkerarm. Zij kijken allebei recht voor zich uit. Christus ziet er uit als een kleine volwassene. Hij zegenet met zijn rechterhand (zoals de Pantocrator) en draagt in zijn linkerhand een boekenrol (de Heilige Schrift). Maria wijst naar haar zoon en toont op die manier de mensen de weg naar Hem. De blauwe kleur van haar kleding verwijst naar haar mens zijn, terwijl het rood/goud een referentie naar het goddelijke zijn. God heeft haar immers bekleed met de hemelse liefde.

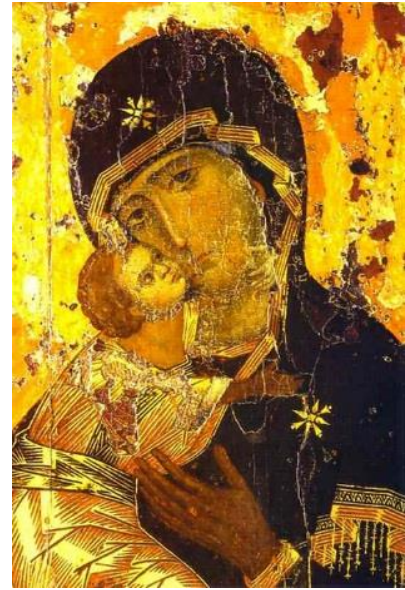


Hodegetria, c. 1230

Bron: <http://bit.ly/2cyGF4F>

*b. De Moeder Gods Eleousa ('Zij die medelijden heeft')*

Dit type is de standaardvoorstelling in oosterse kerken. Christus zit op de arm van zijn moeder en omhelst zijn moeder. Hij leunt met zijn wang tegen haar wang. Maria houdt haar zoon vast, maar ondersteunt Hem ook. De icoon toont vreugde en liefde, maar tegelijk ook verdriet om wat komen gaat. Maria wordt menselijk afgebeeld met een droevige, gelaten blik. Zij weet dat het lijden onvermijdelijk zal komen. Maria draagt ook nu weer een blauw kleed, wat verwijst naar haar mens-zijn, terwijl de gouden accenten naar het goddelijke refereren.



Eleousa , c. 12<sup>de</sup> eeuw  
Bron: <http://bit.ly/2cIBAtD>



De functie en betekenis van iconen en sacramenten ligt dicht bij elkaar. Leg uit.

## Hoofdstuk 6. Kerk en staat

Het laatste hoofdstuk van deze cursus belicht de overgang van het christendom als minderheidsreligie naar **staatsreligie** in vier delen. Tegelijk wordt aandacht besteed aan de nauwe verhouding tussen kerk en staat in het Europa van de vierde tot de negende eeuw. Dit proces van verbondenheid startte in de loop van de vierde eeuw toen kerk en staat in het Romeinse Rijk ten nauwste met elkaar verweven raakten. Christelijke keizers maakten van het christendom een belangrijke **steunpilaar** van hun rijk en het christendom werd **rijkskerk**. De ontwikkeling van het **monnikendom** heeft een belangrijke rol gespeeld in het behoud en de verspreiding van het christendom. De bisschopszetel van **Rome** verwierf in die periode de hoogste bestuursmacht en het hoogste leergezag in de kerk (1). Toen het Romeinse rijk instortte en Germaanse invallers de Rijn en de Donau overstaken, betekende dit niet het einde van de christelijke religie. Zeker, de vermindering van 'geromaniseerden' leidde tot stilstand of zelfs achteruitgang, maar oorlog en ellende konden niet beletten dat het christendom de kracht in zich bleef dragen om te overleven. Hierbij speelden twee belangrijke feiten een ondersteunende rol. De **Frankische koning Clovis** werd christen in 506 en kon op deze manier zijn positie als koning religieus onderbouwen. Zijn 'politieke' bekering gaf nieuwe impulsen aan de verspreiding van het christendom. Verder waren er **missionerende monniken** uit Ierland die het christendom verder verspreidden. Zij werden op hun beurt al snel overheerst door de initiatieven van de krachtige paus **Gregorius de Grote** om het Romeinse kerktype en het Romeinse monnikendom te verspreiden over Europa (2). Met de komst van **Karel de Grote** was er opnieuw sprake van een **christelijk wereldrijk**. Deze laatste zag zichzelf expliciet als de beschermheer van de kerk en mengde zich in de ordening van het kerkelijk leven ten koste van de paus. Hij besteedde echter ook veel zorg aan de bevordering van de christelijke beschaving tijdens de zogenoemde **Karolingische Renaissance**. Nadien raakte zijn rijk echter verbrokkeld. In de tiende en elfde eeuw werden pogingen ondernomen om de kerk vrij te maken van de overheersing door de wereldlijke macht (3). Het christendom van de **oosterse kerken** neemt in het verhaal over de verhouding tussen kerk en staat een speciale plek in. Een groeiende reeks van misverstanden leidde in 1054 echter tot de grote **kerkscheuring** (schisma) tussen de kerk van Rome en die van Constantinopel (4). De appendix aan dit hoofdstuk bevat een overzicht van de huidige Oosters-Orthodoxe kerken.

### 1. De bloei van de rijkskerk

#### a. Christelijke keizers

In de loop van de vierde eeuw raakten kerk en staat in het Romeinse Rijk ten nauwste met elkaar verweven. Door toedoen van **keizer Constantijn** was het christendom vanaf 313 niet langer een vervolgte godsdienst. Hij kondigde algemene tolerantie en onbeperkte vrijheid voor het christendom af. Het christendom werd daardoor al gauw de bevoorrechte godsdienst in het keizerrijk en een belangrijke **steunpilaar**. De christelijke geloofsgemeenschap werd **rijkskerk**. De keizer toonde een groeiende affiniteit met het christelijke geloof, maar liet zich pas op zijn sterfbed in 337 dopen. Het lijkt daarentegen geen twijfel dat Constantijn het christendom in zijn maatschappelijke uitingen sterk bevooroordeelde en ook als mecenas royaal steunde. De belangrijkste christelijke basilieken (Lateranen, Vaticaan, Jeruzalem, Bethlehem) werden op zijn initiatief gebouwd en door zijn toedoen gefinancierd.

Niet iedereen zag deze ontwikkeling met vreugde gebeuren. Romeinse burgers uit verschillende maatschappelijke lagen bleven gehecht aan de **oude Romeins-hellenistische godsdienst**. Filosofen en politici vreesden dat het verlaten van de oude Romeinse zeden tot maatschappelijk en intellectueel

verval zou leiden. Het gewone volk bleef gehecht aan het veelgodendom met zijn vertrouwde offercultus.

Korte tijd werd dan ook van hogerhand geprobeerd om de opmars van het christendom te stuiten en de antieke Romeinse godsdienst te herstellen. Dat gebeurde tijdens de korte regering van keizer **Julianus de Afvallige** (keizer van 361 tot 363). Hij was zelf eerst christen geweest, maar vond het christendom irrationeel en koesterde in het geheim een grote belangstelling voor onder meer de Mithrasverering uit Perzië. Zodra hij aan de macht was, trachtte Julianus, deels uit persoonlijke teleurstelling over wat het christendom hem en het rijk gebracht had, het heidendom weer te bevorderen. Hij deed dat niet met geweld, maar met juridische plagerijen en politieke benadeling. Bovendien liet hij allerlei elkaar christelijke groepen, die eerder verbannen waren wegens dwalingen, weer toe in het rijk in de hoop dat de christenen door hun onderlinge verdeeldheid hun geloofwaardigheid zouden verliezen.



Keizer Julianus de Afvallige  
Bron: <http://bit.ly/2cbjDBw>

De zegetocht van het christendom bereikte een hoogtepunt tijdens de regering van **keizer Theodosius de Grote** (keizer van 379 tot 395). Zoals eerder vermeld (zie hoofdstuk 4) verhief hij kort na zijn aantreden in **380** de geloofsbelijdenis van Nicea tot rijkswet. Alle onderdanen waren verplicht die geloofsbelijdenis te aanvaarden. Daarmee was het christendom, althans in de variant die deze belijdenis volgde, officieel **staatsgodsdienst** geworden. Voor de christenen die hun geloof niet herkenden in die formulering, zoals de arianen, betekende dit dat zij nu van overheidswege vervolgd konden worden omdat zij de rijkswet afwezen. Als gevolg hiervan werd het heidendom al snel uit het openbare leven verdrongen. In 381 werd een bekering naar het oude heidense geloof zelfs officieel verboden en in 389 zwoer de Romeinse senaat het oude geloof af. Tempels werden gesloopt of als christelijke kerken in gebruik genomen. Het duurde evenwel langer om het heidendom uit de persoonlijke beleving en voorstellingswereld van de mensen te verdrijven.

De Romeinse keizers gingen voortaan met de christelijke kerk om zoals zij dat voordien met de antieke Romeinse godsdienst gedaan hadden. Het christendom moest vooral het welzijn van het rijk en zijn burgers dienen en **de kerk werd een instrument in het streven naar eenheid** in het uitgestrekte imperium. Deze ontwikkeling vond haar hoogtepunt in het Oost-Romeinse Rijk onder **keizer Justinianus** (keizer van 527 tot 565). Het kerkelijk leven werd door hem geregeld in staatswetten en de priesters werden staatsambtenaren. Heidenen werden onder dwang tot het christendom gebracht. De **versmelting van kerk en staat** was zo ver doorgevoerd, dat de keizer feitelijk als hoofd van beide kon optreden.

Het zal geen verbazing wekken dat deze ontwikkeling niet door iedereen even positief werd beoordeeld. De staat bemoeide zich voortdurend met kerkelijke zaken en de kerk moest aan de leiband van wereldse machten lopen. Anderzijds werd ook de kerk steeds machtiger en rijker. Zij liet zich de bescherming en de bevoordeling van wereldse zijde welgevallen. Pracht en praal vierden hoogtij, ook in de eredienst, waar het verlangen naar gepaste schoonheid makkelijk kon ontaarden in uiterlijke pronkzucht. Verder bracht de gedwongen overgang naar het christendom **velen tot de kerk die innerlijk allerminst overtuigd waren van het nieuwe geloof**. Zij namen hun heidense denkbeelden en gewoonten dan ook mee de kerk in. Deze bevoorrechte positie van de kerk had echter ook voordelen. De kerk kon de grote massa bereiken en de samenleving doordrenken van christelijke waarden. Zij kon

haar activiteiten ontplooiën, zonder vrees voor gewelddadige vervolging. Zo organiseerde zij de zorg voor zieken, zwakkeren en noodlijdenden en stichtte huizen waar gastvrijheid werd geboden aan zieken, armen, weduwen en wezen, pelgrims en reizigers. Het woord 'hospitaal' (van het Latijn *hospitium* of *hospitale*, 'gasthuis') herinnert nog aan de kerkelijke oorsprong van de ziekenzorg, evenals het woord 'gasthuis', dat nog steeds in de naam van menig ziekenhuis te vinden is. Verder kon de kerk ook nadenken over het haar toevertrouwde geloofsgoed. De **theologie** kwam daardoor tot ontplooiing, er verschenen talrijk geschriften en er ontstonden theologische scholen. Tegelijk was er echter ook een groeiende **verdeeldheid** over de grote vraagstukken van het christendom zoals al aangetoond werd in het vierde hoofdstuk van deze cursus.



**Waarom is het jaar 380 een belangrijk jaartal in de geschiedenis van het christendom?**

#### *b. Mediterende monniken*

In de loop van de vierde eeuw kwam in het christendom een levenswijze tot ontwikkeling die daarna niet meer uit het leven van de kerk zou verdwijnen, die van de **kloosterlingen**. Zij hebben ook een belangrijke rol gespeeld in het behoud en de verspreiding van het christendom, zoals reeds vermeld werd.

Bij de christenen stond zeker al in de tweede eeuw de **ongehuwde levensstaat** in hoog aanzien: mannen en vrouwen kozen toen uit religieuze motieven al voor een levenslange seksuele onthouding en ascese. Uit het Griekse denken hadden zij de neiging overgenomen om alles wat met lichamelijke en stoffelijkheid te maken had minder te achten. Bovendien waren zij ervan overtuigd dat het leven vanuit het evangelie een bijzondere inspanning van mensen mocht vragen. Nu de christelijke gemeenschap rijkskerk was geworden, zou het leven als christen wel eens te gemakkelijk kunnen worden. Men liep niet meer het risico als martelaar voor zijn geloof te moeten getuigen met zijn leven. Sommigen vreesden dat, nu de kerk bescherming en bevoorrechting van hogerhand genoot, er een verslapping in het leven van de christenen zou binnensluipen.

Sommige christenen trokken daarom de **woestijn** in om daar een ascetisch leven te leiden. Zij werden **anachoreten** (van het Griekse *anachorein*, zich terugtrekken) of **eremieten** (van het Griekse *erèmos*, woestijn, verlatenheid) genoemd. Zij verkochten hun bezittingen, gaven de opbrengst aan de armen en zochten de eenzaamheid op om daar geheel vrij te zijn voor God. Hun bezigheden bestonden uit bidden, vasten, waken, boetedoeningen en eenvoudig handwerk. De eerste eremieten hebben waarschijnlijk tegen het eind van de derde eeuw in de Egyptische woestijn geleefd. In de vierde eeuw leefden er ook asceten in Palestina en Syrië. Een voorbeeld is de woestijnvader **Antonius** (251-356) die als kluizenaar in de Egyptische woestijn leefde en beschouwd wordt als grondlegger van het kloosterleven.



Het Tau-kruis of Antoniuskruis

Het **Tau-kruis**, genoemd naar de Griekse letter tau, is een symbool dat gebruikt werd door de woestijnvader Sint-Antonius. Het staat daarom ook wel bekend als het **Antoniuskruis**. In de derde eeuw leefde Antonius als kluizenaar in de Egyptische woestijn en hij wordt beschouwd als grondlegger van het kloosterleven. Sint-Franciscus van Assisi voerde dit teken aan als symbool van de kerkhervorming in de 13<sup>de</sup> eeuw. Voor hem symboliseerde het Tau-kruis bekering, boetvaardigheid en verlossing. Mogelijk had hij het Tau-kruis ook al aangetroffen bij de Antonieten in Rome. Deze hospitaalbroeders maakten grote indruk op hem omdat zij in hun gasthuis melaatsen opvingen en verzorgden. De Antonieten droegen een staf in de vorm van een Tau en droegen het teken evenals Sint-Antonius Abt op hun habijt.

Anderen zochten de nabijheid van een wijze en ervaren **leermeester** op als leerling. Zo ontstonden kleine gemeenschappen van **kluizenaars**, die op gezette tijden samenkwamen, met name op de zondagen om dan samen de eucharistie te vieren. Zij koppelden het woestijnkluizenaarschap aan gemeenschappen. De Egyptische monnik **Pachomius** (292-348), een voormalig Romeins soldaat, zorgde voor de eerste leefregel voor deze in gemeenschap levende asceten die men **coenobieten** noemt (afgeleid van het Grieks *koinos bios* of 'gemeenschappelijk leven'). Pachomius was van heidense afkomst, maar werd als soldaat getroffen door de liefde waarmee christenen elkaar bejegenden. Hij bekeerde zich tot het christelijk geloof en ging in de leer bij een kluizenaar. Rond 320 stichtte hij aan de oevers van de Nijl een groot klooster waarvan hij de eerste abt was (*abas* betekent vader). Voor de regeling van het samenleven, de gemeenschappelijke gebedstijden, de handenarbeid en de maaltijd stelde hij een regel op. Het was meteen de eerste 'levensregel' voor monniken die zich in gemeenschap afzonderden.



Pachomius

Bron: <http://bit.ly/2cgznlr>

Behalve in Egypte raakte het kluizenaars- en kloosterleven ook bekend in Palestina en Syrië. De kerkvader **Basilus de Grote**, bisschop van Caesarea in Cappadocië, leerde het tijdens zijn reizen kennen en voerde het ook in Klein-Azië in. Voor hem was de religieuze gemeenschap de enige plaats waar het ideaal van de christelijke volmaaktheid ten volle kon worden verwezenlijkt. Ook hij stelde regels op, die wel milder en evenwichtiger waren dan die van Pachomius. De gemeenschappen waren bij hem kleiner en minder afgezonderd van het gewone kerkelijke leven. De kloosterlingen legden zich behalve op gebed en ascese, ook toe op studie, onderwijs en de verzorging van zieken. Op die manier konden de kloosters een zichtbare dienst in de kerk gaan vervullen.

Het kloosterleven raakt ook in het **westen** bekend. Zo koos de Romeinse soldaat **Martinus van Tours** (316-397) na zijn ontmoeting met een bedelaar voor een ascetisch leven. Hij stichtte een klooster nabij Poitiers en nadat hij in 370 tot bisschop van Tours was gekozen, stichtte hij ook in die tijd een monnikengemeenschap. De geleerde kerkvader **Hiëronymus** verzamelde in Rome een kring van ascetische vrouwen om zich heen. Toen rond zijn persoon een lastercampagne ontstond, vestigde hij zich in Bethlehem. Ook daar stichtte hij enkele kloosters en werkte er aan zijn levenswerk, de vertaling van de Bijbel in het Latijn. Deze werd later de algemeen verbreide vertaling in het westen en staat bekend als de **Vulgaat** (*vulgata* in het Latijn betekent 'onder het volk verspreid'). Ook de bisschoppen Ambrosius van Milaan en Augustinus van Hippo stichtten kloostergemeenschappen.

De grote organisator van het kloosterleven in het westen is **Benedictus van Nursia** (480-547). Hij stichtte rond 529 een klooster op de heuvel **Monte Cassino** in Italië en schreef voor deze gemeenschap een regel die in de volgende eeuwen in heel West-Europa ingang vond. Deze **leefregel** munt uit door evenwichtigheid. Zo beklemtoont Benedictus sterk het evenwicht tussen gebed en handenarbeid, dus tussen beschouwing en praktische werkzaamheid. De monniken die zijn regel volgen en die daarom benedictijnen genoemd worden, hebben 'ora et labora' (bid en werk) als lijfspreuk. Benedictus zag de kloostergemeenschap als een familie die in harmonie samenleeft rond een abt. Eenvoud, armoede, soberheid en gastvrijheid kenmerkten de levensstijl van de volgelingen van Benedictus. Zij hebben in de volgende eeuwen veel bijgedragen aan de **kerstening** van Europa en aan de opbouw van de **christelijke beschaving**. Door het brede scala van activiteiten dat ontwikkeld werd, ging het westerse kloosterleven zich duidelijk onderscheiden van het oosterse, dat veel beschouwelijker bleef ingesteld.



Benedictus van Nursia geeft zijn regel aan monniken van zijn orde (Nîmes, 1129)  
Bron: <http://bit.ly/2cgB6XL>

Een belangrijk kenmerk van de regel van Benedictus is de nadruk op **gastvrijheid**. Hoofdstuk 53 van zijn regel zegt hierover het volgende:

Alle gasten die zich onverwachts aandienen, moeten ontvangen worden als waren zij Christus, want zelf zal Hij zeggen: 'Ik was een vreemdeling en jullie namen Me op.' En aan allen wordt de gepaste eer bewezen, vooral aan onze geloofsgenoten en aan vreemdelingen. Zodra dus een gast wordt aangekondigd, zullen de overste en de broeders hem tegemoet lopen met alle liefdevolle gedienschtigheid. Eerst bidden zij samen en omhelzen elkaar dan in vrede. Deze vredeskus wordt pas gegeven nadat men heeft gebeden omwille van de misleidingen van de duivel. Bij de begroeting zelf moet alle nederigheid worden betoond tegenover alle gasten die aankomen of vertrekken. Men buigt het hoofd of men werpt zich volledig op de grond en zo aanbidt men in hen Christus, die men inderdaad ook ontvangt. Na de ontvangst leidt men de gasten mee voor het gebed en daarna gaat de overste of iemand die hij de opdracht gaf, bij hen zitten. Om hem te stichten zal men in het bijzijn van de gast uit de goddelijke wet voorlezen en daarna worden hem alle blikken van gastvrijheid betuigd. Omwille van de gast verbreekt de overste zijn vasten, behalve wanneer het toevallig een speciale vastendag is die men niet mag schenden. De broeders van hun kant gaan gewoon door met vasten. Over de handen van de gasten giet de abt water, de voeten van alle gasten worden gewassen zowel door de abt als door de hele communiteit. En na het wassen zegt men het volgende vers: 'God, wij hebben uw barmhartigheid ontvangen in het midden van uw tempel.' Men zal vooral aandacht en zorg besteden aan de opvang van armen en vreemdelingen, omdat men in hen Christus nog meer ontvangt, terwijl het ontzag voor de rijken ons vanzelf ertoe dwingt hen te eren.



Op welke manier onderscheidt het oosterse monnikendom zich van het westerse monnikendom?

### c. Belangrijke bisschoppen

Te midden van de bisschopszetels kreeg die van **Rome** al spoedig een hoog aanzien. De gemeente van Rome was de enige in het westen die haar stichting op een apostel, en in heel de kerk zelfs de enige die haar stichting op twee apostelen, Petrus en Paulus, kon terugvoeren. Door haar ongekeerde groei in de derde eeuw overvleugelde de gemeente in omvang al spoedig de patriarchaatszetels in het oosten, die overigens met elkaar wedijverden om de voorrang.

De gemeente van Rome werd **de grootste gemeente van heel de wereldkerk**. Het belang van die gemeente weerspiegelde zich in het belang dat aan haar **bisschop** werd toegekend. De bisschop van Rome was bisschop van de rijkshoofdstad. En ook al kwam er met Constantinopel een tweede rijkshoofdstad, het concilie van Constantinopel bleef in 381 aan Rome toch de eerste plaats op de ranglijst van patriarchaatszetels toekennen.

In dogmatische meningsverschillen wendden andere bisschoppen zich vanaf de tweede eeuw steeds vaker tot de bisschop van Rome, met de bedoeling van hem een gezagvolle beslissing te verkrijgen. De Romeinse bisschop **Calixtus** (paus van 217 tot 222) achtte zichzelf rond 220 dan ook met macht over de bisschoppen bekleed. Hij beriep zich daarvoor op de woorden uit Mt 16, 18-19:

Ik zeg jou: jij bent Petrus; op die steenrots zal Ik mijn kerk bouwen, en de poorten van het dodenrijk zullen haar er niet onder krijgen. Ik zal je de sleutels geven van het koninkrijk der hemelen, en wat je op aarde bindt zal ook in de hemel gebonden zijn, en wat je op aarde ontbindt zal ook in de hemel ontbonden zijn.

Deze woorden vormen de grondslag voor wat men de '**sleutelmacht**' van de bisschop van Rome ging noemen. Het 'verbindend verklaren' werd niet alleen geacht betrekking te hebben op kwesties van bestuur en kerkelijke discipline, maar ook op kwesties die met de geloofsleer te maken hebben. Zo verwierf de 'paus' van Rome, die, zoals trouwens ook andere bisschoppen, **papa** (vader, het woord 'paus' is ervan afgeleid) genoemd werd, de hoogste bestuursmacht en het hoogste leergezag in de kerk: **het primaatschap**.

De macht van de bisschop van Rome werd in de vierde en vijfde eeuw groter naarmate de macht van de West-Romeinse keizer afnam. Voor de bisschop van Constantinopel lagen de verhoudingen juist omgekeerd. Daar werd de patriarch van de hoofdstad steeds meer ondergeschikt aan de sterke Byzantijnse keizers. De zwakheid van de West-Romeinse keizers leidde als vanzelf tot het zelfstandiger en machtiger worden van de pausen. Duidelijk komt dit tot uiting in de figuur van paus **Leo de Grote** (paus van 440 tot 461). Leo profileerde zich als een groot verdediger van het **primaatschap** van Rome. Hij wierp zich op tot de grote opponent van elke vorm van dwaling en moeide zich actief in het politieke en militaire leven. Toen de plunderende Hunnen onder leiding van Attila in 451 naar Rome optrokken, was het niet de hulpeloze keizer Valentinianus III (keizer van 425 tot 455) die dit onheil wist te keren, maar bisschop Leo. Volgens de legende zou hij in 452 in priester gewaad de Hunnenkoning op de

stadsmuur tegemoet zijn getreden en hem overgehaald hebben Rome te sparen. Dat verleende hem groot aanzien bij het Romeinse volk. Toen in 455 de Hunnen opnieuw voor de poorten van Rome stonden, kon Leo een plundering van de stad niet voorkomen, maar wist hij wel te bereiken dat de inwoners in leven bleven en dat de stad niet in brand gestoken werd. Verder kon hij de Vandaal Geiseric overtuigen om niet al te gewelddadig op te treden bij diens verovering van Rome. Met deze acties kan Leo beschouwd worden als een voorloper van de **bisschop-paus-politieke leider**, zo kenmerkend voor de middeleeuwse pausen. Leo was zich verder bewust van de waardigheid van de bisschoppelijke zetel van Rome en maakte duidelijk dat Rome, de stoel van Petrus, gezag bezat over alle andere bisschopszetels in Italië, Gallië, Noord Afrika en Spanje. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Leo de Grote beschouwd wordt als de 'founding father' van wat in de middeleeuwen zal leiden tot pauselijke claims van absolute autoriteit op werelds en geestelijk vlak.



De ontmoeting tussen Leo de Grote en Attila (Rafaël, 1514)

Bron: <http://bit.ly/2cmopu6>



Waarom bezet Rome een belangrijke plaats in het lijstje van patriarchaten?



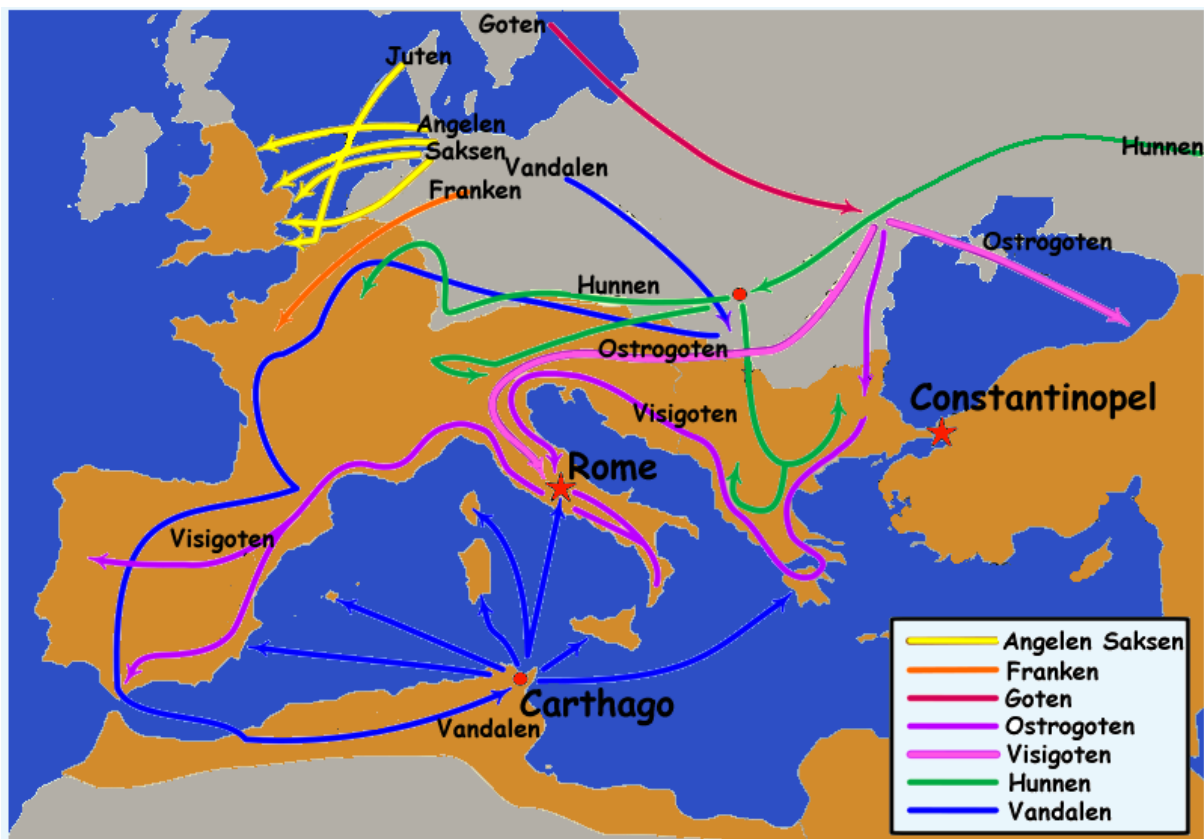
Synthesevraag: Het christendom wordt rijkskerk of staatsreligie. Welke factoren speelden hierin een belangrijke rol? Licht toe.

## 2. Germaanse invallen in het westen en de val van het West-Romeinse Rijk

### a. Clovis en het christendom

In de eerste vier eeuwen was de verspreiding van het christendom nog bijna uitsluitend beperkt gebleven tot het Romeinse Rijk. Toch waren christelijke zendelingen ook al enkele malen buiten de grenzen van het rijk werkzaam geweest. In de tweede eeuw kreeg het christendom al aanhang in het Perzische Rijk en spoedig daarna in Armenië. In de vierde eeuw maakte ook een Germaans volk, de rond de Donau levende **West-Goten (Visigoten)**, kennis met het christelijk geloof. Zij leerden het kennen in zijn ariaanse vorm, vooral door de werkzaamheid van bisschop **Wulfila** (?311-382/3), die ook voor een Bijbelvertaling in het Gotisch zorgde. Toen aan het einde van de vierde eeuw de geloofsbelijdenis van Nicea in het Romeinse Rijk als wet werd voorgeschreven, hielden de West-Goten vast aan het arianisme. De band van dit Germaanse christendom met de rijkskerk werd sindsdien steeds losser.

Via de West-Goten leerden ook andere Germaanse volkeren, zoals de **Vandalen**, de **Bourgondiërs**, de **Longobarden**, en de **Oost-Goten (Ostrogoten)** het christendom kennen. Vanaf het begin van de vijfde eeuw rukten deze volkeren, voortgedreven voor de Hunnen, langzaam op naar het Westen. Er vond een volksverhuizing plaats, of liever, **een reeks van volksverhuizingen**. De Germaanse volkeren vestigden zich in het gebied van het eens zo machtige Romeinse Rijk en namen geleidelijk de macht over. In 476 verdween de laatste West-Romeinse keizer en een Oost-Gotische legeraanvoerder liet zich tot koning van Italië uitroepen.

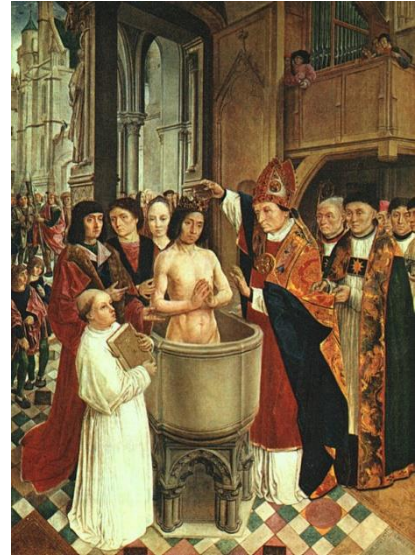


De Germaanse volksverhuizingen

Bron: <http://bit.ly/2cEDV5Q>

De ariaanse Germanen vestigden zich in de streken waar in de steden het katholieke christendom al geworteld was. En juist deze steden bleven de centra van christelijke beschaving. Daar leefden groepen christenen die met hun bisschoppen de Romeinse cultuur hooghielden en de band met de Katholieke Kerk bewaarden. Een van die bisschoppen was **Remigius** van Reims (437-533), die rond 500 de nog heidense koning van de Franken, **Clovis** of **Chlodovich** (c. 466-511) voor het christelijk geloof wist te winnen. Na een overwinning op de Alemannen liet Clovis zich door Remigius dopen in Reims. De vrije edellieden van het Frankische Rijk volgden hem.

Clovis koos niet voor het arianisme van zijn zwager Theodorik de Grote, de koning van de Oost-Goten, maar voor het katholicisme. Zijn vrouw Clothilde, die al eerder voor het katholieke geloof gekozen had, heeft mogelijk zijn beslissing beïnvloed. Maar van nog groter belang zal geweest zijn dat Clovis inzag dat het katholicisme hem **een steviger fundament** kon geven voor een stabiele heerschappij dan het arianisme. De keuze voor de katholieke variant van het christendom leverde Clovis namelijk de sympathie op van de lokale bevolking en de bisschoppen in de steden, die voordien op vijandige voet hadden geleefd met de heidense en ariaanse Germanen. Zo kwam er eenheid in het Frankische Rijk. En bovendien leverde Clovis' keuze hem de steun op van de Oost-Romeinse keizer. Die benoemde hem tot Romeins ereconsul. Langzaam groeide zo het idee dat het West-Romeinse Rijk werd voortgezet in het rijk van de Franken, een idee dat in het jaar 800 zou uitmonden in de kroning van **Karel de Grote** tot keizer.



De doop van Clovis (onbekende schilder)  
Bron: <http://bit.ly/2chUy7Q>

Het Frankische Rijk ging enkele eeuwen van **bloei** tegemoet. Bisschoppen, geestelijken en monniken gaven de erfenis van de Romeinse cultuur – wetenschap, kunst, rechtspraak – door aan dit volk van Germanen. De Franken begonnen zich verheven te voelen boven hun Germaanse buurvolk. Ook in militair opzicht waren zij hun buurvolk de baas. Binnen enkele decennia lijfden zij het gebied van de Alemannen in, veroverden zij de rijken van Thüringers en Bourgondiërs en verdreven zij de Oost-Goten uit Zuid-Frankrijk. Toen koning Clovis overleed, liet hij een machtig rijk na. Zijn zoon regeerde omstreeks 560 over een rijk dat zich uitstreckte van de Pyreneeën tot aan de oevers van de Donau.

De Franken zagen **in het katholieke geloof de bron van hun macht**. Een rond 510 gemaakte optekening van hun wetgeving begon met de woorden:

Leve Christus, die de Franken liefheeft! Moge Hij hun rijk behoeden, hun bestuurders vervullen met het licht van zijn genade, hun leger beschermen en de steun van het geloof geven, vrede, vreugde en geluk schenken, Hij, de Heer der heersers, Jezus Christus.

In zekere zin had de God van het christelijk geloof bij de Franken de rol overgenomen die voordien de **Germaanse stamgoden** vervuld hadden. Hij moest zorgen voor het welzijn en de welvaart van het eigen volk. En zoals voorheen overwonnen Germaanse volkeren hun stamgoden inwisselden voor die van de overwinnaars, die zich immers sterker en machtiger getoond hadden, zo ruilden nu de door de Franken verslagen volkeren hun stamgodsdienst in voor het christelijk geloof.

Van een diepgaande bekering door het evangelie kan bij deze kerstening van de Germaanse volkeren nauwelijks gesproken worden. De overgang naar het christendom was **een collectieve aangelegenheid, een politieke keuze van de leiders van het volk**. Hun onderdanen hadden geen

andere mogelijkheid dan de leiders te volgen. De doop werd massaal en onder dwang toegediend aan groepen mensen die vóór en na de doop nauwelijks enig onderricht in het christelijk geloof ontvingen. De beleving van het christendom kon op deze wijze niet anders dan **oppervlakkig** blijven.

Bespreek de link tussen Clovis en het katholicisme in het Frankische rijk.



*b. Missionerende monniken*

Nog een ander volk buiten het Romeinse Rijk maakte in de vijfde eeuw, nog vóór de Franken, kennis met het christendom: de **Ieren**. In tegenstelling tot Brittannië was Ierland nooit een Romeinse provincie geweest. Sporen van Romeins christendom waren er dan ook niet. Daardoor kon zich in Ierland **een christendom met een heel eigen karakter ontwikkelen**. De legendarische grondlegger van dit christendom was overigens wel van Brits-Keltische komaf, de **heilige Patrick** (+461). Als jongeman door zeerovers in slavernij naar Ierland gebracht, vluchtte hij en maakte een lange bootreis. Vervolgens keerde hij echter uit vrije wil naar het eiland terug om er het evangelie te verkondigen. Vanaf 432 trok Patrick onvermoeibaar rond om de clans waaruit de Ierse samenleving was opgebouwd voor het christendom te winnen. Die onderneming verliep succesvol. In vrij korte tijd bloeide in Ierland een christelijke cultuur op, die het eiland de eretitel 'het eiland der heiligen' bezorgde.

De Ierse christenen ontwikkelden een eigen vroomheid, een eigen kerkelijke organisatie, eigen vormen van eredienst en een eigen traditie van monnikenleven. De monniken namen een vooraanstaande plaats in de kerkelijke organisatie in. De Ierse kerk was feitelijk niet rond bisschopszetels, maar rond **kloosters** opgebouwd, en de abten van de kloosters werden de geestelijke leiders van de clans. Als hoogste ideaal van vroomheid gold bij de Ierse monniken een **pelgrimerend bestaan**. Geïnspireerd door de woorden die God tot Abram richtte en andere Bijbelteksten verlieten monniken hun clan en klooster om in vreemde landen rond te zwerven:

De HEER zei tegen Abram: 'Trek weg uit uw land, uw stam en ouderlijk huis, naar het land dat Ik u zal aanwijzen (Gen 12,1).

Toen zei Jezus tegen zijn leerlingen: 'Als iemand achter Mij aan wil komen, laat hij dan met zichzelf breken, zijn kruis opnemen en Mij volgen (Mt 16,24).

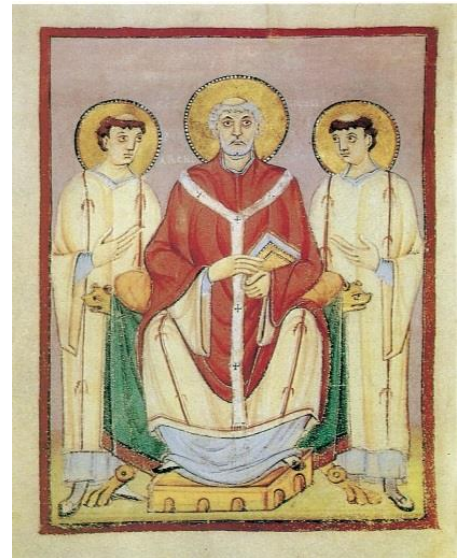
Ieder die zijn huizen, broers, zusters, vader, moeder, kinderen of landerijen heeft achtergelaten omwille van mijn naam, zal het honderdvoud daarvan krijgen en deel hebben aan het eeuwig leven (Mt 19, 29).



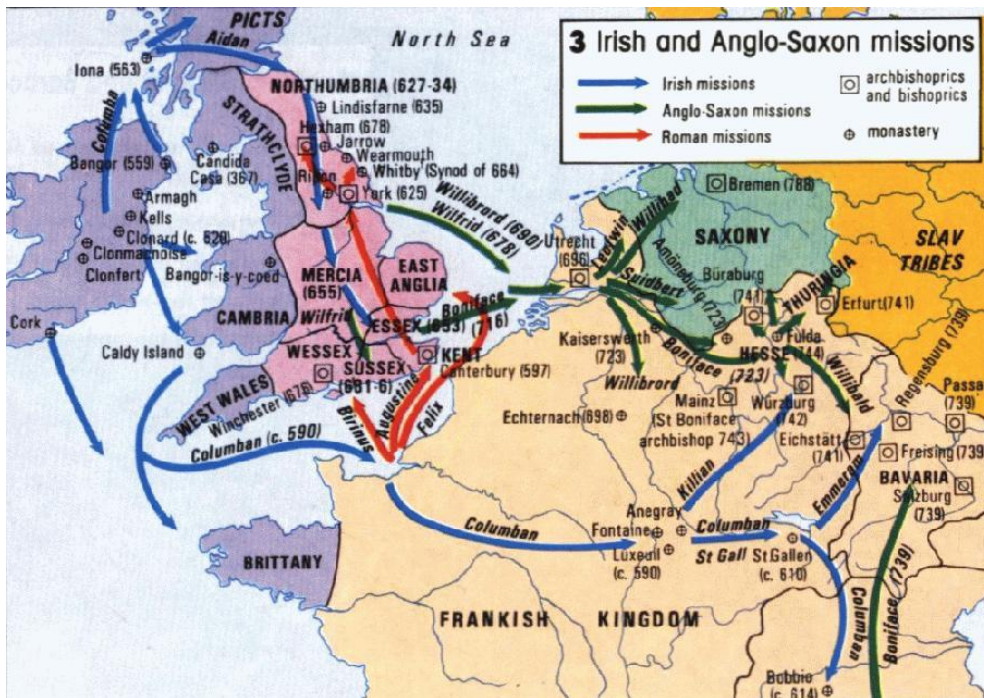
Het Keltisch kruis

Het **Keltisch kruis** is een Latijns kruis met een cirkel rond het snijpunt. Je vindt dit kruis vooral in Ierland, Schotland en Wales. Het is ontstaan tijdens de kerstening van Ierland en Groot-Brittannië in de 5<sup>de</sup> en 6<sup>de</sup> eeuw. In plaats van de oude Keltische symbolen te bannen, namen deze missionarissen vele gebruiken en tekens uit het heidense geloof over. Zo werd Christus min of meer gelijkgesteld met de Keltische zonnegod Lugh en werd aan het Latijnse kruis een cirkel (zonnescijf) toegevoegd.

Gedreven door dit ideaal werden de Ierse monniken **missionarissen**. In 563 trok **Columba** (521-597) naar Schotland, om daar en later ook in Engeland te missioneren. Bekend is ook **Columbanus** (540-615) die vanaf 590 met twaalf gezellen – een verwijzing naar het twaalfstal van de apostelen – in Frankrijk, Zwitserland en Italië werkte en er enkele belangrijke kloosters stichtte. Eén eeuw na hem stak **Willibrord** (658-739), een Engelsman die als monnik naar Ierland was getrokken, de Noordzee over. Met steun van de Frankische hofmeier **Pepijn** (635-714) werkte hij vanaf 690 onder de Friezen en de andere bewoners van de Lage Landen. In 695 werd hij door de paus tot aartsbisschop van de Friezen benoemd; Pepijn wees hem Utrecht als zetel aan. Daar en in Susteren en Echternach stichtte Willibrord kloosters, bedoeld als rustplaatsen voor zijn rondtrekkende monniken. De ‘**apostel van Nederland**’ overleed in Echternach in 739.



De Heilige Willibrord  
Bron: <http://bit.ly/2c7T6pR>



Ierse en Anglo-Saksische missies

Bron: <http://bit.ly/2ci2ANU>

De Ierse monniken, het Ierse kerktype en het Ierse monnikendom zouden spoedig overvleugeld worden door tegenhangers van Romeinse snit. Dat was voor een groot deel het gevolg van initiatieven van de krachtige paus **Gregorius de Grote** (paus van 590 tot 605). Gregorius vormt als het ware in persoon een **brug tussen oudheid en middeleeuwen**. Hij stamde uit een oud Romeins adellijk geslacht en was stadsprefect van Rome geweest. Hij legde echter alle macht en aanzien af en werd monnik. Hij bleef ook arm en eenvoudig toen hij bisschop werd van de stad die hij eens als prefect bestuurd had. Gregorius was de eerste monnik uit de kerkgeschiedenis die tot paus verkozen werd. Als paus kwamen zijn kwaliteiten en ervaringen als voormalig prefect zeer goed tot hun recht. Hij speelde een belangrijke rol in de onderhandelingen met de Lombarden in 592 en 593 en kon hen overtuigen om zich uit Rome terug te trekken. Hij was trouwens van oordeel dat zijn functie als bisschop van Rome hem het recht gaf tussen te komen in discussies en conflicten, niet om in alles zijn wil op te leggen. In de toch wel turbulente tijd waarin hij leefde, komt hij naar voren als een edele persoonlijkheid, met aandacht voor de armen.

Gregorius speelde een belangrijke rol in **het uit elkaar groeien van Rome en Byzantium**. Hij zag snel de mogelijkheden van de Germaanse stammen voor de toekomst van de Kerk. Hij zorgde voor contacten met de Franken en stuurde missionarissen naar Engeland (zoals Anselmus en zijn gezellen). Hij beklemtoonde dat die missionarissen respect dienden te betonen voor de inwoners aldaar. Tevens legde hij de grondslag voor de bekering van de Lombarden. Hij is in die zin de grondlegger van een **nieuwe kerkelijke eenheid in Italië**. Hij had een grote invloed op het leven van de kerk. Hij hervormde de clerus en schreef het eerste handboek voor pastoraaltheologie, nl. *Moralia in Job*. Dat werk werd in de middeleeuwen hét handboek. Het werk bevat lezingen, gehouden voor priesters in Rome met als vertrekpunt het boek Job. Van belang is ook het werk *Dialogi* (bestaande uit 4 volumes), waarin Benedictus centraal staat en gepresenteerd wordt als de westerse vader van het monnikendom. Voorts speelde Gregorius een belangrijke rol in de **liturgiegeschiedenis** en hervormde onder meer de **liturgische muziek**. Door de stichting van een zangschool bevorderde hij de ontwikkeling van de eenstemmige Latijnse kerkzang, die naar hem **gregoriaans** wordt genoemd. Ook bracht hij orde in de vele kerkelijke feestdagen door het opstellen van de gregoriaanse kalender. Hij spoorde de monniken aan zich op studie en wetenschap toe te leggen. Zo werd hij de man die **de geestelijke erfenis van de Grieks-Romeinse en christelijke beschavingen aan de middeleeuwen heeft doorgegeven**.



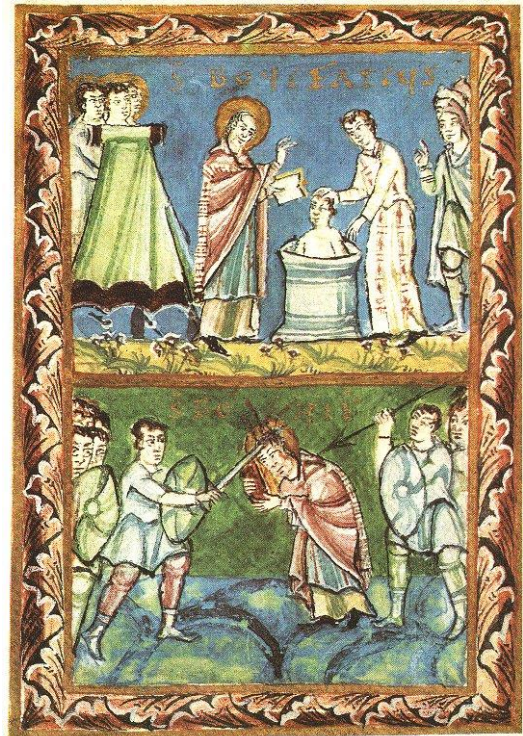
Gregorius de Grote wordt bespied door zijn leerlingen Petrus de Diaken terwijl de Heilige Geest in de gedaante van een duif hem goddelijke geheimen influistert (Stadsbibliotheek Trier).

Bron: <http://bit.ly/2cgTKyG>

Van grote invloed op het verdere verloop van de kerstening was Gregorius' besluit om in 596 de monnik Augustinus (+604/5) (niet te verwarren met Augustinus van Hippo) met veertig medebroeders naar Engeland te sturen, met de opdracht **'van de Angelen engelen te maken'**. Augustinus werd de eerste bisschop van Canterbury. Vanuit het zuiden van Engeland wisten de Romeinse missionarissen steeds meer Germaanse koninkrijken in Brittannië voor het Romeinse type van christendom te winnen.

Het Ierse christendom met zijn diepe vroomheid maar zwakke organisatie werd teruggedrongen door de machtige eenheidskerk van Rome en zou zelfs langzaam uit de geschiedenis verdwijnen.

Door de werkzaamheid van **Engelse monniken** die, naar Iers voorbeeld, naar het Europese vasteland reisden om er als zendeling te werken, werd **het Romeinse kerktype en het Romeinse monnikendom** (dat wil zeggen het benedictijnse) ook daar overheersend. Onder deze monniken waren krachtige organisatoren. Een van hen was de monnik **Winfried**, beter bekend als **Bonifatius** (672-754). Korte tijd stond hij Willibrord bij zijn werk onder de Friezen terzijde. Maar al spoedig sloeg hij zijn vleugels wijder uit. In 722 tot bisschop gewijd en in 732 tot aartsbisschop verheven, ging hij werken in Thüringen, Hessen, Saksen en Beieren. Hij organiseerde daar de kerk, richtte bisdommen op en stichtte kloosters. Niet zonder reden wordt hij de '**apostel van Duitsland**' genoemd. Door een reeks van door hem geleide bisdommelijke kerkvergaderingen of synoden, hervormde hij vervolgens de Frankische kerk naar Romeins model. In 747 wist hij de Frankische bisschoppen te bewegen tot een schriftelijke verklaring van trouw aan de paus. Tegen het eind van zijn leven keerde Bonifatius terug naar de Lage Landen om onder de Friezen te evangeliseren. In 754 werd hij bij Dokkum door opstandige Friezen vermoord. Zijn stoffelijk overschot rust in het beroemde, door hem gestichte, klooster van Fulda.



Bonifatius dient het heilig doopsel toe (boven) en sterft de marteldood (onder)  
Uit het Sacramentarium van Fulda (ca. 975)  
Bron: <http://bit.ly/2ci7MBu>



Wat is het verschil tussen het Ierse monnikendom en het Romeinse monnikendom?

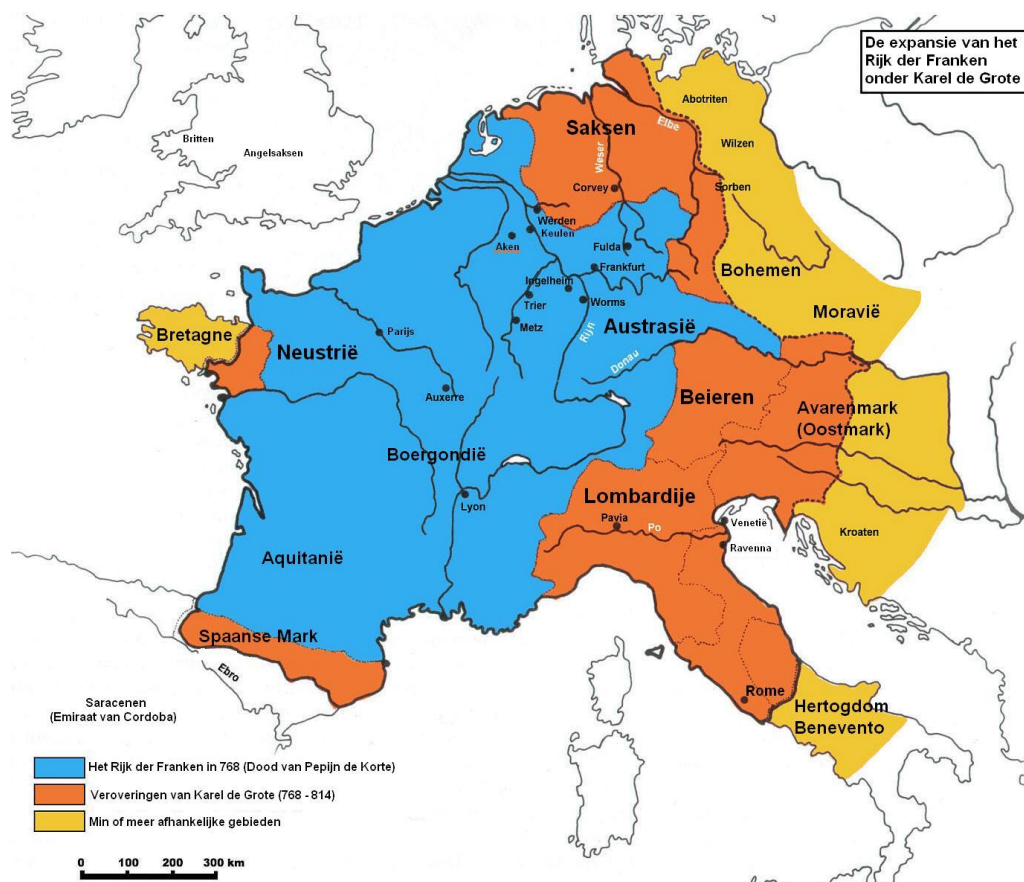
### 3. Karel de Grote en een christelijk keizerrijk

Nog tot in de achtste eeuw werd het Frankische Rijk geregeerd door koningen uit het Merovingische huis. In de feitelijke macht waren zij echter al vanaf het eind van de zevende eeuw voorbijgestreefd door hun **hofmeiers** (secretaris of opzichter over de hofhouding) uit het Karolingische huis. Zeker nadat de hofmeier **Karel Martel** in 732 de opmars van de islam had weten te stuiten in Poitiers, was hij de onbetwistbare leider van het Frankische Rijk. De laatste Merovingische koning, die in 743 op de troon kwam, was niet meer dan een schijnkoning. Het land werd daarna geregeerd door de zonen van Karel Martel, eerst door **Karloman** (713-755) en **Pepijn** (714-768), maar toen Karloman in 747 afstand deed van zijn macht en monnik werd in het klooster van Monte Cassino, kreeg Pepijn de alleenheerschappij.

Hij waagde ook de stap naar het koningschap en liet zich met instemming van de paus in 751 tot koning kiezen. Ook met instemming van de paus werd hij door een bisschop gezalfd. Die handeling, ontleend aan de koningszalving uit het Oude Testament maar nieuw in de geschiedenis van de christenheid, vormde een uitdrukking van Pepijns **religieuze opvatting van het koningschap**.

Op zijn beurt werd de paus al spoedig in hoge mate afhankelijk van de bescherming van de nieuwe Frankische koning. De Longobarden bedreigden Midden-Italië en de keizer van Byzantium bleek niet bij machte die dreiging te keren. Daarop deed paus Stephanus II een beroep op Pepijn. Deze achtte het zijn plicht om de kerk van Rome te verdedigen en ontving in ruil daarvoor van de paus, als uitdrukking van zijn **beschermheerschap over de kerk**, de eretitel **patricius Romanorum**. In twee veldtochten wist Pepijn de Longobarden te verslaan. Het gebied dat zij in Midden-Italië al veroverd hadden en dat theoretisch aan Byzantium toebehoorde, schonk Pepijn in 756 aan de paus. Hij deed dit door de sleutels van 22 steden, samen met een oorkonde, op het graf van Petrus te leggen en ze zo voor eeuwig te schenken aan de heilige Petrus en de kerk van Rome. In deze schenking van 'het erfdeel van Petrus' ligt de oorsprong van de **kerkelijke staat**: het gebied waarover de paus als wereldlijk heer regeert.

Vanaf 768 regeerde Pepijns zoon **Karel de Grote** (747/748-814) over het Frankische Rijk, en vanaf de dood van zijn broer Karloman in 771, als alleenheerser. Ruim 45 jaar zat hij op de troon. Hij werd **de machtigste christelijke vorst van de middeleeuwen**. De heerschappij over de Franken alleen was hem niet genoeg. Hij versloeg andere volkeren, zoals de Friezen, Saksen, Longobarden en Avaren, en regeerde uiteindelijk over een rijk dat bijna geheel Europa omvatte.



De expansie van het Frankische Rijk onder Karel de Grote

Bron: <http://bit.ly/2cSwknz>

Karel de Grote regeerde met harde hand, maar was tegelijk in het persoonlijk leven een vroom man. Hij woonde dagelijks de mis bij, bad veel, was vrijgevig voor armen, weduwen en wezen en ontving graag pelgrims. Hij deelde de godsdienstige opvatting van het koningschap die zijn vader Pepijn huldigde. Verder zag hij zichzelf als beschermheer van de kerk, als **defensor ecclesiae Romanane**. Nadat hij naar het voorbeeld van zijn vader andermaal de Longobarden uit Midden-Italië had verdreven, hernieuwde hij diens eed van trouw aan de paus en ook diens schenking van wat later de kerkelijke staat ging heten. De veldtochten tegen naburige volkeren zag Karel tegelijk als een godsdienstige opgave: met hun onderwerping kregen deze volkeren immers ook het christendom opgelegd. Doop en eed van trouw aan de vorst waren in één handeling samengesmolten. Karel droomde ervan **alle christelijke volkeren samen te voegen tot één familie**, waarvan de paus het geestelijk hoofd zou zijn en hij het wereldlijk hoofd. Dit streven had onder meer tot gevolg dat het christendom ook in meer afgelegen gebieden van Europa sterker gebonden werd aan het gezag van de bisschop van Rome.

Intussen bemoeide de koning zich echter meer met de ordening van het kerkelijk leven dan de paus. Naar alle delen van het rijk stuurde Karel gezanten die moesten **toezien op de naleving van de kerkelijke wetten en voorschriften**. De zondagsrust werd in het hele rijk verplicht gesteld, evenals het onderhouden van de vasten en de oorbiecht. De priesters werden door Karel verplicht in de volkstaal te preken. Karel bemoeide zich zelfs met theologische kwesties, zoals de verering van heiligenbeelden.

De relatie tussen de paus en de Byzantijnse keizer was inmiddels nog verder verslechterd. De Byzantijnse keizer slaagde er immers niet in wat Karel wel lukte: de kerk beschermen. Toen op de keizerlijke troon van Byzantium een vrouw was gaan zitten, schrapte de paus de naam van de keizer uit de liturgische gebeden en zette er de naam van Karel in de plaats. In de kerstnacht van het jaar **800** kreeg deze ontwikkeling een hoogtepunt: tijdens de mis drukte paus Leo III bij Karel, die op bezoek was om zijn zoon tot koning te laten zalven, plotseling een kroon op het hoofd en riep hem uit tot keizer van de Romeinen. Volgens de hofgeleerde **Einhard** (775-840), die een biografie van Karel schreef, verraste deze gebeurtenis de nieuwe keizer. Maar andere bronnen wekken de indruk dat het toch om afgesproken werk ging. De keizerkroning van Karel de Grote werd verdedigd door de gedachte van de **translatio imperii** of de verplaatsing van het keizerrijk: **het oude Romeinse Rijk werd nu voortgezet in het keizerrijk van Karel de Grote**.

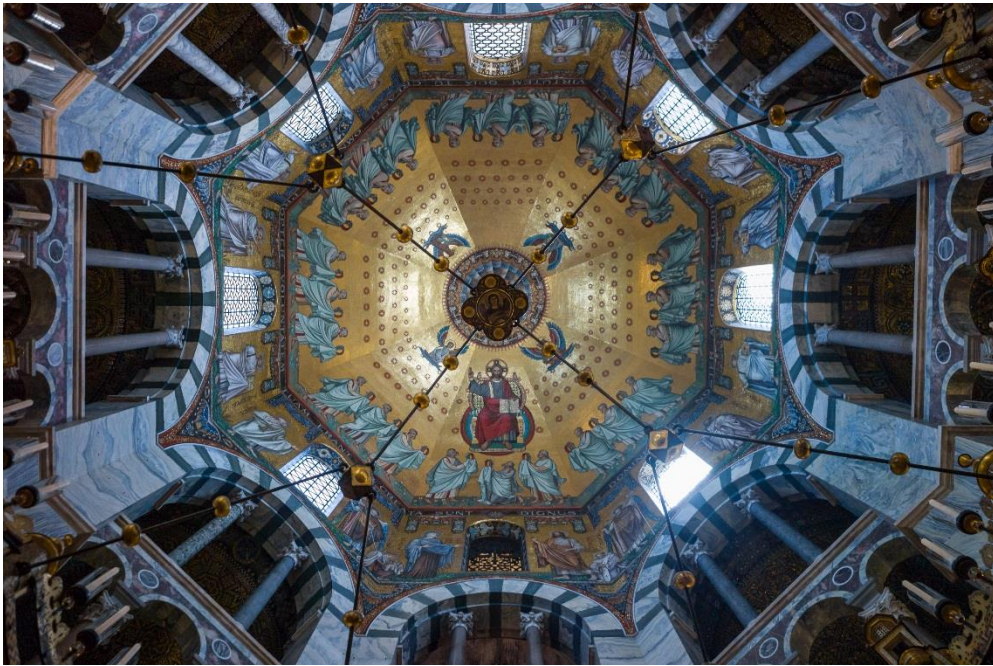


Paus Leo III kroont Karel de Grote tot keizer op 25 december 800.  
Bron: <http://bit.ly/2cojWCp>

Karel de Grote besteedde grote zorg aan de bevordering van de christelijke beschaving. Hij had zijn hof verplaatst van Frankrijk naar Aken. Uit alle delen van het rijk liet hij daar de grootste geleerden, theologen en dichters bij elkaar brengen. Zij zorgden voor een culturele bloei die als de **Karolingische Renaissance** wordt aangeduid. De spil daarin was Karels raadsman **Alcuinus** (+ 804), een theoloog uit Engeland. Van her en der liet Karel door zijn hofgeleerden geschriften uit de klassieke oudheid en werken van kerkvaders verzamelen en afschrijven in fraai verluchte handschriften. Karel streefde verder naar **eenheid** in de **liturgische boeken**; overal dienden zij herzien te worden naar het model van de Romeinse liturgie, die zo, ten koste van plaatselijke liturgische tradities, haar zegetocht door Europa kon maken. Om een verbetering van de Bijbeltekst tot stand te brengen, trok Karel kenners

van het Grieks en het Syrisch aan. In het **kloosterleven** probeerde hij eenheid te brengen door overal de Regel van Benedictus voor te schrijven. Ook bevorderde Karel de bouw van **kerken en kloosters**. Deze kloosters waren centra van onderwijs en wetenschap, maar ook van ziekenzorg en landbouw. Bij het hof in Aken liet Karel een nieuwe kapel bouwen, de **Dom van Aken**, die in de koepelbouw een nabootsing was van de stijl van het keizerlijke Byzantium.

In die kapel werd Karel na zijn dood in 814 bijgezet. In de twaalfde eeuw werd hij op aandrang van de Duitse keizer door een tegenpaus heiligverklaard. Rome heeft deze heiligverklaring nooit overgenomen. Dat heeft echter niet voorkomen dat Karel de Grote eeuwenlang door het gelovige volk als een heilige vereerd is.



Gewelf van de octogonale Paltskapel in de Dom van Aken

Bron: <http://bit.ly/2ce4Cmt>

De bloei van het rijk van Karel de Grote kreeg een korte voorzetting onder zijn zoon Lodewijk de Vrome (keizer van 814 tot 840). Deze deelde de grootse visie van zijn vader op de eenheid van rijk, christendom en cultuur. Nadien raakte het Karolingische Rijk verbrokkeld: Lodewijk verdeelde het in 843 onder zijn drie zonen. Lotharius kreeg het middenrijk (Lotharingen en Italië), Pepijn kreeg het westen (Frankrijk) en Lodewijk, bijgenaamd 'de Duitser', kreeg het oosten (Duitsland). Toen later een vierde zoon geboren werd, Karel de Kale, veranderde Lodewijk de verdeling van het rijk. Dat gaf aanleiding tot een reeks van **broedertwisten** tussen zijn zonen die meteen ook het einde inluiden van de eenheid. Korte tijd vormde het pausschap nog een samenbindende morele autoriteit in de christenheid. Vanaf het einde van de negende eeuw werden kerken en samenleving beheerst door **geweld en moreel verval**. Het herstel van het keizerschap in de tiende eeuw luidde langzaam ook een hervorming van de kerk in. Het streefdoel was om de kerk vrij te maken van de overheersing door de wereldlijke macht. De bakermat voor dat verlangen was een klooster in Bourgondië: Cluny. Paus **Gregorius VII** (paus van 1073 tot 1085) bracht dit streven over naar heel de kerk. De naar hem genoemde **Gregoriaanse hervorming** leidde tot dramatische krachtproeven tussen keizer en paus, vooral rond het recht om bisschoppen te benoemen.



## Wat heeft Karel de Grote betekend voor het christendom?

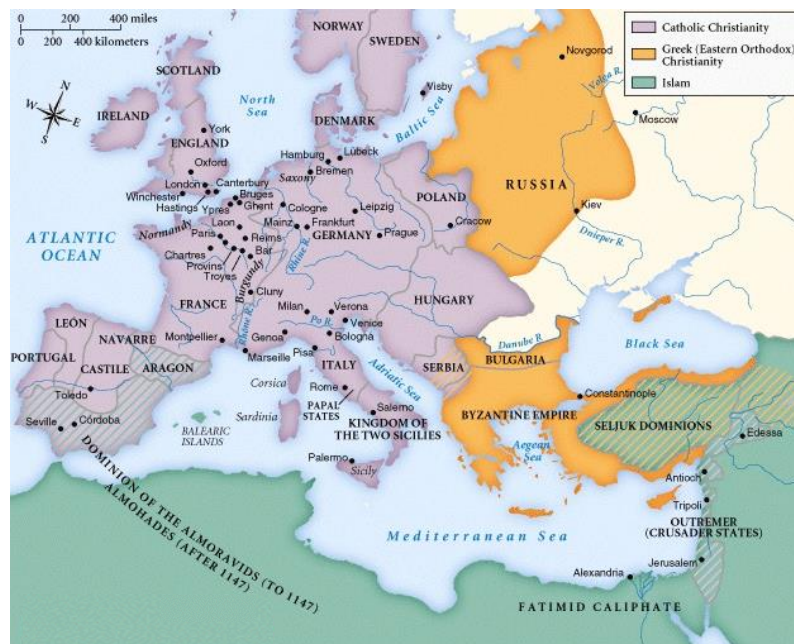
### 4. Het Schisma tussen Oost en West

Door de islamisering van Noord-Afrika en het Midden-Oosten werd de Middellandse Zee een barrière in plaats van een verbinding tussen de westerse en oosterse wereld. Dat had tot gevolg dat beide christelijke tradities, die van oost en west, die toch al ieder een eigen karakter hadden, nog verder uit elkaar groeiden en langzaam van elkaar vervreemden. Al sinds de eerste eeuwen van hun bestaan hadden beide groepen hun eigen tradities in de liturgie, in de spiritualiteit, het kerkelijk recht en de theologie, en legden zijn andere accenten in de verhouding tussen kerk en staat. Deze verschillen werden versterkt door een lange geschiedenis van **complexe meningsverschillen**, waaronder een verschil van opvatting over de definitie van de twee naturen van Christus (goddelijk en menselijk) en over de aanbidding van iconen (Grieks *eikon*, beeld). Het feit dat Karel de Grote zich tot keizer liet kronen en daarmee zijn rijk tot opvolger van het oude Romeinse Rijk maakte, zette kwaad bloed in Byzantium waar men zich er op beriep de ononderbroken voorzetting te zijn van het Oost-Romeinse Rijk.

Tegelijk was er onbegrip in het oosten voor de verplichte invoering van het celibaat voor priesters en in het westen voor het gebruik van ongedesemd brood bij de viering van de eucharistie. Verontwaardiging was er ten slotte in het oosten ook over het feit dat men **in het westen eigenhandig en zonder overleg met de andere christelijke kerken een wijziging aanbracht in de oude kerkelijke geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel**: na de woorden *ex patre* (uit de vader) werd in 589 door het Derde Concilie van Toledo van de Spaanse kerk het woord ***filioque*** (en de zoon) aan de belijdenis toegevoegd. Onder impuls van keizer Karel de Grote werd dit door de Duitse kerken in 794 als de enig juiste tekst bestempeld en het is sindsdien blijven staan in de Rooms-Katholieke geloofsbelijdenis die tijdens de eucharistie gebruikt wordt. Dit gebeurde ondanks een bericht van paus Leo III in 808 aan Keizer Karel de Grote dat hij het fout vond om aan de tekst van de geloofsbelijdenis te sleutelen. De Griekse, later Oosters-Orthodoxe kerken verwierpen en verwerpen de toevoeging van het ***filioque***, omdat daarmee gezegd wordt dat de Heilige Geest voortkomt uit de Vader én de Zoon en dus niet gelijkwaardig God is. Het wordt gezien als een ketterse aantasting van de Triniteitsleer.

In de **westerse wereld** werd het christendom uitgedaagd om mee te werken aan de opbouw van **een nieuwe cultuur en een nieuwe samenleving**. Het christendom zou zich daar dan ook vooral onderscheiden door **praktische inzet**. In het **oosten**, zowel in de islamitische als in de Byzantijnse wereld, onderscheidde het christendom zich meer door zijn beschouwende diepgang. In het Byzantijnse Rijk leverde de kerk ook wel belangrijke bijdragen aan het maatschappelijk leven bijvoorbeeld in onderwijs en ziekenzorg. Maar het oosterse christendom leek toch eerder zijn kracht te zoeken in **beschouwing en bespiegeling**, in **liturgie en mystiek**. In de landen die door de islam veroverd waren, werden de mogelijkheden van christenen op maatschappelijk gebied bovendien ernstig beperkt en kon de kerk als het ware weinig anders doen dan haar heil te zoeken in de liturgie.

De liturgie werd in het oosten op uitbundige en luisterrijke wijze gevierd en bracht als het ware de hemel op aarde. De gelovige was zich ervan bewust in de eredienst God te loven met de heiligen en de engelen in de hemel. Deze waren in het kerkgebouw aanwezig in de vorm van schilderijen op de wanden (fresco's) en van iconen.



Christendom en Islam in Europa (c. 1054)

Bron: <http://bit.ly/2cizgWj>

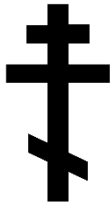
Uiteindelijk leidde de kwestie van trouw aan het bisschoppelijk gezag van Rome tot de **kerkscheuring** in 1054, ook wel het **Oosters Schisma** of het **Grote Schisma** genoemd. Het conflict kwam dat jaar tot een climax doordat de Byzantijnse gemeenschap in Zuid-Italië weigerde om paus **Leo IX** (paus van 1049 tot 1054) eer te bewijzen. Leo IX had een gezantschap naar Byzantium gestuurd om te onderhandelen over een bondgenootschap tegen de Noormannen die in Zuid-Italië waren neergestreken. De patriarch van Constantinopel zag in dat bondgenootschap echter een bedreiging van zijn rechten in Zuid-Italië en weigerde het gezantschap te ontvangen. Daarop vaardigde een kardinaal uit het gezantschap, kardinaal Humbertus a Silva Candida (+1061), een **banvloek** uit waarmee de patriarch uit de kerkelijke gemeenschap gestoten werd (cf. excommunicatie). Op 16 juli 1054 legde hij het document voor de ogen van het volk en priesters neer op het altaar van de Hagia Sofia-kerk in Constantinopel. De vraag of de kardinaal wel gemachtigd was tot een dergelijke ingrijpende maatregel is nooit beantwoord. De patriarch antwoordde op zijn beurt ook met een excommunicatie. Vanaf dat moment was de patriarch, het hoofd van de bisschoppen, in de oosterse kerk de leider en werd de paus niet meer als leider erkend. In het westen verkreeg de paus – de bisschop van Rome, die zijn gezag via de apostel Paulus op Christus zelf terugvoerde – de hoogste kerkelijke autoriteit. In het oosten berustte het gezag bij een episcopaat waarvan alle bisschoppen deel uitmaakten. De door een reeks van misverstanden omringde **wederzijdse excommunicatie** heeft een diepe wonde geslagen in het leven de christenheid. Hoewel er pogingen zijn gedaan om de breuk te herstellen, zijn de twee kerken nooit meer herenigd. Er werden de afgelopen decennia wel verschillende toenaderingspogingen ondernomen. De laatste dateert van 12 februari 2016 toen paus Franciscus en de Russische patriarch Kirill een ‘verklaring van eenheid’ tekenden tijdens hun ontmoeting in Cuba.



*Het Latijns (Romeins) kruis*



*Het Grieks kruis*



*Het orthodox kruis*

Het **Oosters of Grieks schisma (1054)** is de splitsing binnen de christelijke kerk tussen de Latijnse kerk en de Griekse kerk. De Latijnse Kerk verwijst naar het geheel van kerkgemeenschappen in het gebied van Europa en Noord-Afrika dat ooit samenviel met het West-Romeinse Rijk (395-476) en waarvan Rome het centrum was. De Griekse of Byzantijnse Kerk is het geheel van kerken gelegen in het Oost-Romeinse Rijk (476-1453) met Constantinopel, het oude Byzantium, als centrum. Tegenwoordig spreekt men niet meer van de Latijnse Kerk en de Griekse Kerk, maar van respectievelijk de Katholieke Kerk en de Orthodoxe Kerken.

Na de splitsing van het Romeinse Rijk in 395 in een westelijk en een oostelijk deel werden de verschillen tussen de Latijnse Kerk en de Griekse Kerk steeds groter. Die verschillen waren niet alleen **liturgisch en theologisch** van aard, maar hadden ook een **politiek** karakter. Kerk en staat waren zowel in Oost als West nauw met elkaar verbonden, al was er daarbij wel een groot verschil: in het Latijnse Westen werd de positie van de paus steeds belangrijker, terwijl in het Oost-Romeinse Rijk de keizer zich het hoogste gezag in de kerk aanmatigde.

Bij het **Latijns kruis** is de verticale arm langer dan de horizontale. Het is het symbool bij uitstek van het christendom. Via de toetsencombinatie 'alt 0134' kan het kruis op je computer vormen.

Het **Grieks kruis** heeft armen van gelijke lengte en is in gebruik sinds de vierde eeuw. Het verwijst vooral naar de kerk.

Het **orthodox kruis**, ook wel het Russisch of Byzantijns kruis genoemd, heeft drie horizontale armen waarvan de onderste als voetensteun schuin afloopt.

**Waarom is het jaar 1054 een symbolisch jaar? Leg uit en licht toe.**



### *Historische ontmoeting tussen paus en orthodoxe patriarch*

*Paus Franciscus heeft vrijdag de Russische patriarch Kirill ontmoet in de Cubaanse hoofdstad Havana. Het gaat om een historische ontmoeting, aangezien het bijna duizend jaar geleden is dat de leiders van de twee christelijke stromingen met elkaar spraken.*



De paus is geland in Mexico, waar hij een bezoek van vijf dagen zal brengen. Vrijdag houdt hij halt in de Cubaanse hoofdstad Havana voor een ontmoeting van enkele uren met het hoofd van de Russische orthodoxe kerk. De ontmoeting, die het Vaticaan al decennialang tevergeefs probeert te organiseren, werd tot op het laatste moment geheim gehouden omdat de weerstand binnen het patriarchaat groot was.

#### **Scheiding**

Na de ontmoeting zullen de twee kerkleiders een gemeenschappelijke verklaring ondertekenen. Die zal gaan over de vervolging van -zowel orthodoxe als katholieke - christenen in het Midden-Oosten en Afrika en moet ook de christelijke waarden in de wereld verdedigen.

De scheiding tussen de katholieken en de orthodoxen gaat terug tot 1054, toen Rome en Constantinopel zich van elkaar afscheurden. Die splitsing werd ingegeven door theologische verschillen maar ook door het feit dat het Karolingische westen de hele christelijke wereld wilde controleren, terwijl de oosterse kerken hun autonomie wilden bewaren.

Bron: Belga, *Historisch ontmoeting tussen paus en orthodoxe patriarch*, in *De Standaard*, 12 februari 2016.

## 5. Appendix. Oosterse christendommen

De tradities van de Oosterse kerken ontstonden in Oost-Europa, de Kaukasus, het Midden-Oosten, de Hoorn van Afrika (het uiterste oostpunt van het vasteland van Afrika, waar de Rode Zee uitmondt in de Indische Oceaan) en India. De huidige oosterse geloofsgemeenschappen bouwen voort op die tradities. Zij delen veel met de katholieke en protestantse kerken van het westen, met name het geloof in Christus. Onderling kennen ze echter een grote verscheidenheid. Het christendom is er niet uniform, maar juist zeer divers. Hét oosters christendom bestaat daarom niet, maar je kan wel spreken van **verschillende oosterse christendommen, elk met hun eigen traditie en eigenheid**.

De eerste oosterse christenen schreven en dachten in het Oud-Syrisch, een taal die nauw verwant is aan het Aramees dat Jezus en zijn apostelen spraken. Deze kerken raakten verwickeld in heftige discussies die op hun beurt resulteerden in verschillende kersplitsingen en schisma's op diverse momenten in de geschiedenis. De oudste verdeeldheid over het geloof dateert uit de vijfde eeuw, toen men het op de Concilies van Efese (431) en Chalcedon (451) onderling maar niet eens kon worden over de verhouding tussen Christus' mens-zijn en God-zijn. Latere onenigheden zorgden voor nieuwe schisma's. Een ander belangrijk breekpunt met de kerk van het Westen ligt in het schisma tussen Rome en Constantinopel in 1054. Ondanks confessionele, etnische of andere scheidslijnen en bestaande lastige rivaliteiten, zelfs tussen de verschillende katholieke 'ritussen', is er doorgaans ook een grote onderlinge solidariteit onder de oosterse christenen. Er is bijvoorbeeld een Raad van Kerken in het Midden-Oosten.

De vele oosterse kerken kunnen op 2 manieren ingedeeld worden. In de eerste plaats kunnen ze gegroepeerd worden volgens twee criteria: (1) hun **ritus of traditie** en (2) het feit of zij al dan niet **geünieerd of verbonden** zijn met de Kerk van Rome. Het is belangrijk op te merken dat de ritus en het al dan niet geünieerde karakter van de kerk niet samenvallen. Zo kan een kerk van de West-Syrische ritus zowel (oosters-)orthodox als oosters-katholiek zijn. De schema's op de volgende bladzijden maken dit duidelijk.

1. **Ritus of traditie** verwijst naar de manier waarop christenen liturgie vieren en hoe zij hun kerkelijke gebruiken vormgeven: welke gebeden, ceremoniën en handelingen worden gebruikt tijdens de eredienst? In de oosterse kerken onderscheidt men 5 ritussen of tradities.

Oost-Syrische  
ritus

West-Syrische  
ritus

Armeense  
ritus

Alexandrijnse  
ritus

Byzantijnse ritus

2. Oosterse kerken die **geünieerd of verbonden** zijn met de Kerk van Rome erkennen het gezag van de paus en hebben een unie met Rome, maar vieren een oosterse ritus.

Niet-geünieerd met Rome  
= Orthodoxe en oosters-orthodoxe kerken

Geünieerd met Rome  
= Oosters-katholieke kerken

Een andere manier om de kerken van het oosters christendom in te delen is de onderverdeling in drie grote groepen.

### 1. De orthodoxe kerken van de oosterse tradities (linkerkolom, vak 1 tot en met 4)

- Deze oosters-orthodoxe kerken zijn **onafhankelijk** en dus **niet geünieerd** met Rome.
- Onderling verschillen ze in theologie, liturgie en culturele traditie.

### 2. De orthodoxe kerken van de Byzantijnse tradities (linkerkolom, vak 5)

- De Byzantijnse traditie kwam tot stand in Constantinopel, het huidige Istanbul en het antieke Byzantium. De kerken van deze traditie bevinden zich vooral in Griekenland, het Midden-Oosten, Oost-Europa en Rusland.
- Zij zijn georganiseerd volgens **patriarchaten** en zijn **niet geünieerd** met Rome. Sommige nationale kerken zijn niet erkend als patriarchaat, maar hebben wel een eigen zelfstandigheid en worden geleid door een **metropoliet of aartsbisschop**. Deze kerken worden **autocefaal** genoemd; dat betekent dat ze over een eigen hoofd (*autos kefale*) beschikken.

### 3. De oosters-katholieke kerken of geünieerde kerken (rechterkolom)

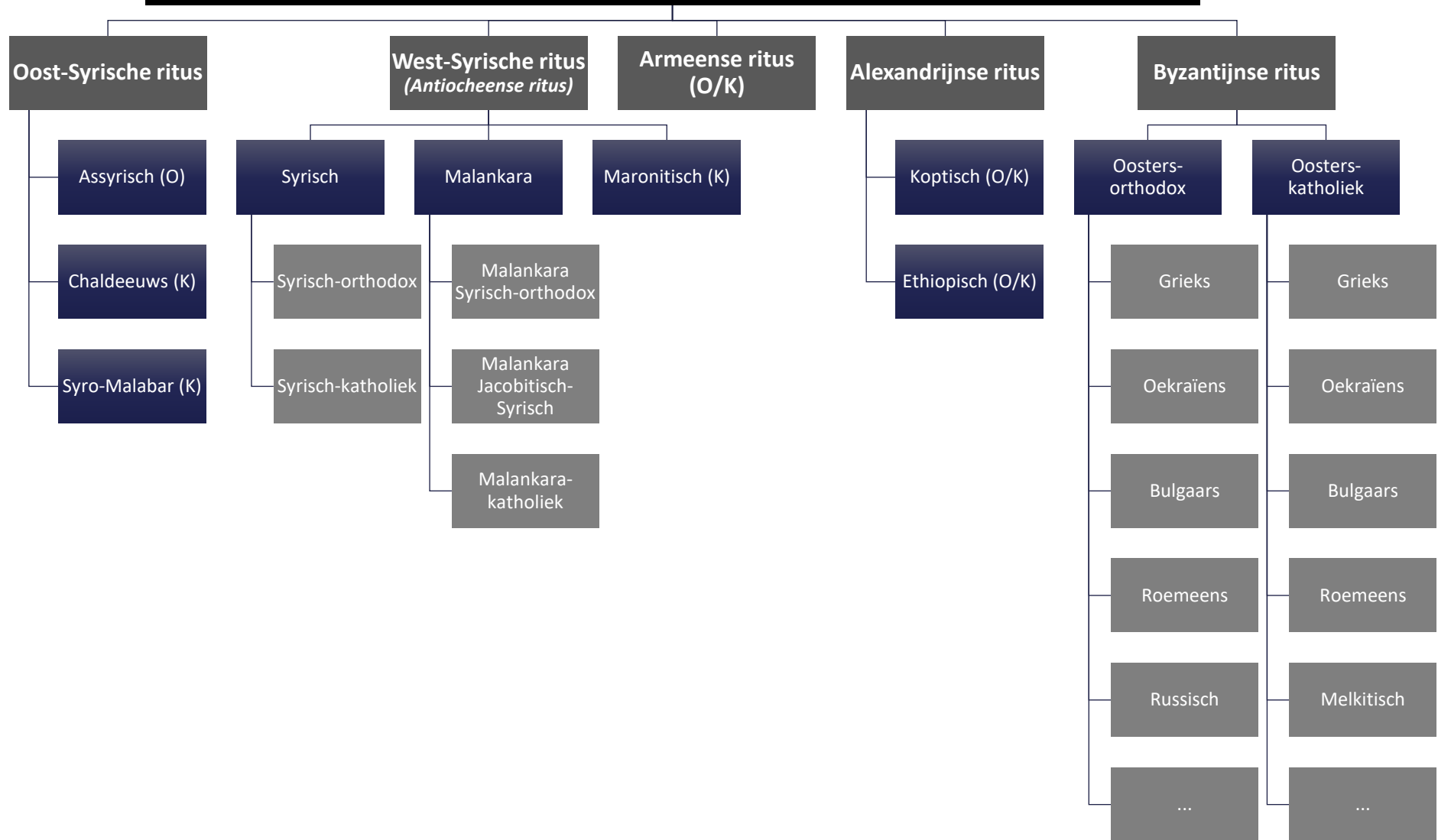
- Een aantal oosterse genootschappen heeft zich onder **het gezag van de paus van Rome** gesteld.
- Zij blijven echter **oosterse christenen**: binnen de rooms-katholieke kerk behouden zij een eigen zelfstandigheid, hun oosterse kerkelijke structuur (zij worden geleid door een patriarch of groot-aartsbisschop) en hun liturgie.

De tabel en het schema op de volgende bladzijden illustreren de diversiteit binnen het oosters christendom.

| Oosterse ritus                                          | Niet geünieerd met Rome<br>(= Orthodoxe en oosters-orthodoxe kerken)                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        | Geünieerd met Rome<br>(= Oosters-katholieke kerken)                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
|---------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1. Oost-Syrische ritus                                  | <ul style="list-style-type: none"> <li>Assyrische kerk van het Oosten (<i>Nestoriaanse kerk</i>)</li> <li>Oude Kerk van het Oosten</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               | <ul style="list-style-type: none"> <li>Chaldeeuws-katholieke kerk</li> <li>Syro-Malabar-katholieke kerk (India, VS)</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| 2. West-Syrische ritus<br>( <i>Antiocheense ritus</i> ) | <ul style="list-style-type: none"> <li>Syrisch-orthodoxe Kerk van Antiochië (<i>Jacobitische kerk</i>)</li> <li>Malankara Jacobitisch-Syrisch-christelijke kerk (India)</li> <li>Malankara Syrisch-orthodoxe kerk</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                | <ul style="list-style-type: none"> <li>Syrisch-katholieke kerk</li> <li>Maronitisch-katholieke kerk</li> <li>Syro-Malankara-katholieke kerk (India)</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| 3. Armeense ritus                                       | <ul style="list-style-type: none"> <li>Armeens-apostolische kerk (Armenië)</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       | <ul style="list-style-type: none"> <li>Armeens-katholieke kerk</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
| 4. Alexandrijnse ritus                                  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| a. Koptische ritus                                      | <ul style="list-style-type: none"> <li>Koptisch-orthodoxe kerk (Egypte)</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          | <ul style="list-style-type: none"> <li>Koptisch-katholieke kerk (Egypte)</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
| b. Ethiopische ritus                                    | <ul style="list-style-type: none"> <li>Ethiopisch-orthodoxe kerk</li> <li>Eritrees-orthodoxe kerk</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                | <ul style="list-style-type: none"> <li>Ethiopisch-katholieke kerk</li> <li>Eritrees-katholieke kerk</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| 5. Byzantijnse ritus                                    | <ul style="list-style-type: none"> <li>Oecumenisch patriarchaat Constantinopel</li> <li>Grieks-orthodox patriarchaat van Alexandrië</li> <li>Grieks-orthodox patriarchaat van Antiochië</li> <li>Grieks-orthodox patriarchaat van Jeruzalem</li> <li>Russisch-orthodox patriarchaat van Moskou</li> <li>Russisch-orthodoxen Parijs onder Constantinopel</li> <li>Oekraïens-orthodoxe jurisdicties</li> <li>Roemeens-orthodox patriarchaat</li> <li>Bulgaars-orthodox patriarchaat</li> <li>Servisch-orthodox patriarchaat</li> <li>Georgisch-orthodox patriarchaat</li> <li>Grieks-orthodoxe Kerk</li> <li>Cypriotisch-orthodoxe Kerk</li> <li>Pools-orthodoxe Kerk</li> <li>...</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>Albanees-katholieke kerk</li> <li>Bulgaars Grieks*-katholieke kerk</li> <li>Grieks-katholieke kerk</li> <li>Hongaarse Grieks*-katholieke kerk</li> <li>Italo-Grieks*-katholieke kerk</li> <li>Kroatisch Grieks*-katholieke kerk</li> <li>Macedonisch Grieks*-katholieke kerk</li> <li>Melkitisch Grieks*-katholieke kerk</li> <li>Oekraïens Grieks*-katholieke kerk</li> <li>Roemeens Grieks*-katholieke kerk</li> <li>Roetheens Grieks*-katholieke kerk (Oekraïne, Tsjechië, VS)</li> <li>Russisch Grieks*-katholieke kerk</li> <li>Slowaaks Grieks*-katholieke kerk</li> <li>Wit-Russisch Grieks*-katholieke kerk</li> <li>...</li> </ul> |

\* Grieks verwijst in deze samenstellingen naar de Byzantijns-Griekse oorsprong van de kerken

# Oosters christendom



## Verklarende woordenlijst

|               |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|---------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Apocrief      | Niet (door de kerk) als echt of gezaghebbend beschouwd (bijvoorbeeld apocriefe Bijbelboeken)                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Apologie      | Verantwoording, verdediging; geschrift ter verdediging of verantwoording van het christelijk geloof                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Apostel       | Geloofsverkondiger; door Jezus uitgezonden leerling                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Apostolisch   | Van, betrekking hebbend op de apostelen, met hun geest overeenkomend<br><br><i>Apostolische vaders:</i> De kerkvaders die in onmiddellijke aanraking met de apostelen geleefd en geschreven hebben.<br><br><i>Apostolische successie:</i> Van de bisschoppen als opvolgers van de apostelen                                                                                                          |
| Apsis         | Halfronde of veelhoekige uitbouw die het koor van een kerk afsluit.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Arianisme     | De term is ontleend aan priester Arius. Hij was van mening dat de Zoon uit de Vader was voortgekomen. Doorredenerend kwam hij tot de overtuiging dat de Zoon een goddelijk wezen is dat door de Vader uit het niets is voortgebracht. De Zoon (de Logos, het Woord van God) is dus ondergeschikt aan de Vader en niet eeuwig. Anders gezegd: Arius accepteerde de Zoon niet als een gelijke van God. |
| Ascese        | Het zich vrijwillig ontzeggen van aardse genoegens om zich zo beter op het geestelijk leven te kunnen toeleggen                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
| Autocefaal    | Letterlijk 'eigen hoofd'. Een autocefale kerk is een kerk die op bestuurlijk niveau zelfstandig is en niet afhangt van een hogere bestuursvorm, bijvoorbeeld de paus van Rome.                                                                                                                                                                                                                       |
| Blasfemie     | Godslastering                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| Canon         | <ul style="list-style-type: none"><li>• Letterlijk: meetriet, maatstaf</li><li>• Regel</li><li>• Lijst van gezaghebbende boeken (die samen de Bijbel vormen)</li><li>• Besluit van een concilie</li></ul>                                                                                                                                                                                            |
| Catechumeen   | Geloofs- of doopleerlingen                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| Concelebreren | Het gezamenlijk opdragen van de mis                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Concilie      | Kerkvergadering; vergadering van bisschoppen                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Confessie     | <ul style="list-style-type: none"><li>• Geloofsbelijdenis</li><li>• Belijdenisgeschrift</li><li>• Kerkgenootschap dat zich op bepaalde belijdenisgeschriften baseert</li><li>• Geloofspartij</li></ul>                                                                                                                                                                                               |
| Diaconie      | De term diaconie verwijst naar de maatschappelijke inzet waartoe de christelijke traditie oproept. Het begrip omvat het handelen door christenen dat gericht is                                                                                                                                                                                                                                      |

- op het voorkomen, opheffen, verminderen, dan wel mee uithouden, van het lijden en de sociaal-maatschappelijke nood van individuen en groepen mensen
- en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen.

## Diaken

Een diaken een gewijde man die helpt om binnen de kerk vieringen te verzorgen en mensen in verschillende noden bij te staan. Diaconie betekent dan ook letterlijk 'dienst' of 'hulp'. Je kan ze herkennen aan de stola die ze schuin over hun schouder dragen. Eigenlijk zijn er twee soorten diakens. We hebben de transeunte diakens en de permanente diakens. De eersten zijn eigenlijk overgangsdiaakens, die later priester zullen worden. Een permanent diaken is geen tussenstap naar het priesterschap. Wie hiervoor kiest blijft dus diaken. Het gaat net zoals bij priesters ook alleen om mannen en ze moeten net als priesters celibatair leven. In tegenstelling tot het priesterschap kunnen vanaf hun 35 ook getrouwde mannen diaken worden, deze moeten natuurlijk niet celibatair leven, maar ze mogen normaal gezien niet hertrouwen wanneer hun vrouw sterft.

Een diaken helpt de priester bij zijn taken in de parochie of ergens anders. Zo kan hij tijdens de mis voorlezen uit de bijbel of de preek houden. Hij kan ook zelf een gebedsviering leiden en de gewijde hostie uitdelen. Hij mag ook het doopsel uitvoeren en als getuige voor de kerk een huwelijksviering voorgeaan. Verder staat hij ten dienste van de gemeenschap en zet hij zich bijvoorbeeld in voor de armen, die zieken of andere mensen in nood. Diakens bestaan dan ook al heel erg lang in de bijbel. Je kan er over de allereerste diakens lezen dat ze als helpers van de apostelen worden aangeduid om de zorg voor de weduwen op zich te nemen, omdat de apostelen het vaak heel erg druk hadden met hun taken op het vlak van geloofsverkondiging en dergelijke.

## Diocees

Bisdom

## Dualisme

Strikte tweedeling tussen stof en geest of lichaam en ziel

## Eremiet

Kluizenaar

## Excommunicatie

Ban, uitsluiting uit de kerkelijke gemeenschap

## Hellenisme

Griekse beschaving zoals deze zich in de oudheid in Europa, Azië en Afrika verspreidde

## Icoon

- Beeld
- Op hout geschilderde heilige voorstelling
- Algemeen, alomvattend
- Behorend tot of zich richtend naar de (Rooms-)Katholieke Kerk
- Bloedgetuige
- Iemand die zijn leven geeft voor zijn (geloofs)opvatting

## Metropoliet

(Aarts)bisschop die aan het hoofd staat van een kerkprovincie

|                    |                                                                                                                                                                                                                                                                             |
|--------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Miafysitisme       | Leer dat in Christus de twee naturen, de goddelijke en de menselijke zijn samengegaan in één natuur, één godmenselijke natuur, zonder scheiding                                                                                                                             |
| Missie             | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Zending</li> <li>• Verkondiging van het christelijk geloof</li> </ul>                                                                                                                                                              |
| Monofysitisme      | Leer dat Christus slechts één natuur gehad heeft, namelijk de goddelijke                                                                                                                                                                                                    |
| Monotheïsme        | Geloof aan, verering van één God                                                                                                                                                                                                                                            |
| Monotheletisme     | In Jezus Christus zijn twee naturen, maar slechts één wil                                                                                                                                                                                                                   |
| Mysteriegodsdienst | Godsdienst die gekenmerkt wordt door geheime rituelen, alleen bestemd voor ingewijden                                                                                                                                                                                       |
| Nestorianisme      | Het Nestorianisme stelt dat Christus bestaat als twee personen: de man Jezus en de heilige Zoon van God (of Logos / Woord). Die opvatting is tegengesteld aan de leer van de 2 naturen (de Zoon is echt God en echt Mens) die op het concilie van Efese werd verdedigd.     |
| Orthodoxie         | Het vasthouden aan de juiste leer, de kerkelijke leer die als rechtzinnig beschouwd wordt                                                                                                                                                                                   |
| Orthopraxie        | Het juiste handelen van de eerste christenen in overeenstemming met het geloof en de leer die zij navolgden                                                                                                                                                                 |
| Parousie           | De verwachte terugkeer of wederkomst van Christus op aarde                                                                                                                                                                                                                  |
| Patriarch          | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Aartsvader</li> <li>• Bisschoppen van de hoogste rang in de kerkelijke hiërarchie: hun titel is verbonden met een plaatselijke kerk waarvan een van de apostelen of een van hun naaste medewerkers aan het hoofd stond.</li> </ul> |
| Patriarchaat       | Het gebied van een patriarch, een bisschop met volmachten over een groot kerkelijk gebied.                                                                                                                                                                                  |
| Polytheïsme        | Verering van verscheidene goden; veelgodendom                                                                                                                                                                                                                               |
| Presbyter          | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Letterlijk: oudste</li> <li>• Katholieke traditie: priester</li> <li>• Reformatorische traditie: ouderling</li> </ul>                                                                                                              |
| Proseliet          | Letterlijk: de erbij gekomenen. Nieuwbekeerde, iemand die door een ander tot diens geloof of overtuiging is overgehaald                                                                                                                                                     |
| Reliek/relikwie    | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Stoffelijk overblijfsel van een heilige of martelaar</li> <li>• Voorwerp dat met een heilige of martelaar in aanraking is geweest</li> </ul>                                                                                       |
| Sacrament          | Symbolische handeling waarin het heil zichtbaar en werkzaam wordt gemaakt                                                                                                                                                                                                   |
| Schisma            | Kerkscheuring                                                                                                                                                                                                                                                               |
| Septuaginta (LXX)  | Griekse vertaling van het Oude Testament in Alexandrië                                                                                                                                                                                                                      |

## Syncretisme

Versmelting van wijsgerige en religieuze opvattingen en meningen van verschillende herkomst, zonder dat de tegenstrijdigheden worden opgeheven en een synthese wordt bereikt; Vermenging van godsdienstige opvattingen van verschillende herkomst

## Bibliografie

- AUGUSTIJNS INSTITUUT, *Augustinus in habijt, een teruggevonden Caravaggio*, <http://www.augustinus.nl/C236-V23.html> (29 juli 2016).
- BOUDENS, R., *Momentopnamen uit de geschiedenis van de katholieke kerk*, Averbode, Altiora – Kampen, Kok, <sup>2</sup>1988 (1987).
- DUPONT, A., *PowerPointpresentaties Kerkgeschiedenis HIGWA*, Leuven, cursustekst, 2015.
- DUPONT, A. & LEEMANS, J., *De voorbeeldigheid van het martelaarschap. Laatantieke cultivering van een christelijke 'identity marker'*, in *Tijdschrift voor Theologie* 55/2 (2015) 111-122.
- DRAGE HALE, R. *Christendom*, in M. D. COOGAN (ed.), *Wereldreligies*, Kerkdriel, Librero, 2006, 52-87.
- GIEDTS, B., Blog 'Meneer godsdienst', <https://meneergodsdienst.wordpress.com/>.
- KENIS, L. *Inleiding in het christendom en de christelijke theologie*, Leuven, cursustekst, 2015.
- KRO, *Katholieke Encyclopedie*, <https://www.kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/a>.
- LAMBERIGTS, M., *Geschiedenis van Kerk en Theologie – Oudheid*, Leuven, cursustekst, 2015.
- SCHELKENS, K. VAN GEEST, P. & VAN GENNIP, J., *Het catholicisme in Europa: Een geschiedenis*, Amsterdam, Boom, 2018.
- SCHMIDT, P., *In handen van mensen. 2000 jaar Christus in de Westerse Cultuur*, Leuven, Davidsfonds, 2007.
- SOEN, V., *Inleiding tot het historisch onderzoek. Praktijk, methode, discipline*, Leuven, Acco, <sup>3</sup>2013 (2011).
- *Stefanus*, in *Bijbelse encyclopedie*, Kampen, Kok, 2010, p. 692.
- VAN DEN ABEELE, L., 'Even naar het museum. Zo terug'. Over de bijna kunst van Wim Delvoye, in *Ons Erfdeel* 40 (1997) 679-685; <http://bit.ly/1QUX7Mn>.
- VAN DEN AKKER N. & NISSEN P., *Wegen en dwarswegen. Tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*, Amsterdam, Boom, <sup>3</sup>2007 (1999).
- VAN DER SYPT, L., *Vibia Perpetua als inspiratiebron. De mogelijke betekenis van een vroegchristelijke martelares voor hedendaagse geloofscommunicatie*, in D. Pollefeyt, H. Debel & A. Dupont (ed.), *Als gist in deeg. Uitdagende stemmen voor geloofscommunicatie* (Nikè-reeks, 58), Leuven, Acco, 2011, 93-110.
- VAN LOON, H., *De (eerste) zeven oecumenische concilies*, in *Lucepedia*; <http://bit.ly/2cQUobr>.
- VAN OYEN, G., *FAQ over geboorte-, wonder- en verrijzenisverhalen*, in J. HAERS, T. MERRIGAN & P. DE MEY (ed.), "Volk van God en gemeenschap van heiligen". *Pleidooien voor een zorgzame kerkopbouw*, Averbode, Altiora, 1999, 113-122, p. 114-115.
- VERSTAPPEN, F., *Augustinus' oudste portret*, in *Hermeneus, tijdschrift voor antieke cultuur* 74/2 (2002) 92-102.
- ZWOLLO, L., *De gnostiek in de oudheid via Lucepedia*; <http://bit.ly/2c5qfUB>.